

Вісник

**Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого**

**Серія: філософія, філософія права,
політологія, соціологія**

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 3 (66) 2025

Харків
«Право»
2025

*Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол №1 від 29.08.2025)*

Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. / редкол.: О. Г. Данильян (голова) та ін. – Харків : Право, 2025. – №3 (66). – 230 с.

Засновник – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (НЮУ ім. Ярослава Мудрого)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

О. Г. Данильян – доктор філософських наук, професор (*голова редакційної колегії*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Ю. Ю. Каліновський** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); *члени редколегії за спеціальністю «Філософія»:* **О. С. Александрова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **Дієго Феліпе Арбелаз-Кампілло** – доктор філософії, професор (Університет Амазонії, Колумбія); **Магда Джулісса Рохас-Багамон** – доктор філософії, доцент (Університет Сурколумбіані, Колумбія); **Алекс Веліз Бургос** – доктор філософії (Університет Лос-Лагоса, Чилі); **Б. Б. Буяк** – доктор філософських наук, професор (Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка, Україна); **Міліта Венажидене** – доктор філософії, доцент (Університет Вітовта Великого, Литва); **Іполіта Гряблікайте** – доктор філософії, доцент (Університет Вітовта Великого, Литва); **В. І. Додонова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **Томас Качераускас** – доктор філософських наук, професор і завідувач кафедри філософії та культурології Вільнюського технічного університету імені Гедімінаса (Литва); **І. І. Коваленко** – кандидат філософських наук, доцент (*відповідальний секретар*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **С. В. Куцупал** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Хуан Гільєрмо Мансілла-Сепульведа** – доктор філософії та літератури (Католицький університет Темуко, Чилі); **Бьярн Мелкевік** – доктор права, професор (Університет Лавалля, Канада); **Ю. В. Мелякова** – кандидат філософських наук, доцент (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **О. С. Поліщук** – доктор філософських наук, професор (Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, Україна); **Едуардо Р. Сагіср** – доктор філософії (незалежний дослідник, Аргентина); **Вілма Тамуліене** – доктор філософії, доцент (Вільнюський технічний університет ім. Гедімінаса, Литва); **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); *члени редколегії за спеціальністю «Політологія»:* **Хорхе Ісус Вілласміль Еспіноса** – доктор політичних наук, професор (Університет Сулії, Венесуела); **Джордан Ганс-Морзе** – доктор наук у галузі політології, доцент (Університет Нортвестерн, США); **Аркадіш Жуківський** – абілітований доктор у галузі політології (Інститут політичних наук, Вармінсько-Мазурський університет, Польща); **В. В. Кривошеїн** – доктор політичних наук, професор (Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, Україна); **Г. М. Куц** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, Україна); **Ягіл Леві** – доктор наук у галузі політології, професор (Відкритий університет, Ізраїль); **Джейсон Ройс Ліндсі** – доктор наук у галузі політології, професор (Державний університет Сант Клауда, США); **Люціан Лютіні** – доктор наук у галузі політології (Астонський університет, Велика Британія); **І. В. Мацішина** – кандидат політичних наук, доцент (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Т. Л. Нагорняк** – доктор політичних наук, професор (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Рейбер Парра** – доктор суспільних наук, професор (Університет Сулії, Венесуела); **Ніколай Петро** – доктор наук у галузі політології, професор (Род-Айлендський університет, США); **І. О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор (Україна); **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України); **О. І. Романюк** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, Україна); **В. Ф. Смолянюк** – доктор політичних наук, професор (Воєнно-дипломатична академія імені Євгенія Березняка, Україна); **Октай Ф. Тапрісівер** – доктор наук у галузі політології, професор (Близькосхідний технічний університет, Туреччина); **О. В. Шевчук** – доктор політичних наук, професор (Чорноморський національний університет ім. Петра Могили, Україна); **Штефан де Шнігелейр** – доктор наук у галузі політології, головний науковий співробітник (Гаазький центр стратегічних досліджень, Нідерланди); *члени редколегії за спеціальністю «Соціологія»:* **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна); **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор (Україна); **Ентоні Гарі Дворкін** – доктор наук у галузі соціології, професор (Університет Х'юстона, США); **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Маріанна Ключко** – доктор наук у галузі соціології, професор (Державний університет Огайо, США); **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський національний економічний університет ім. Семена Кузнеця, Україна); **Мішель Маффесолі** – абілітований доктор у галузі соціології, професор (Університет Сорбонна, Франція); **В. В. Меньшиков** – доктор соціологічних наук, професор (Даугавпільський університет, Латвія); **К. Г. Михайлюва** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Україна); **О. Ю. Панфілов** – доктор філософських наук, професор (Україна); **В. Л. Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **В. І. Подшивалькіна** – доктор соціологічних наук, професор (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Україна); **О. А. Фліпцова** – кандидат соціологічних наук, доцент (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Україна); **Хабібул Хак Хондкер** – доктор наук у галузі соціології, професор (Університет ім. шейха Заеда, ОАЕ)

Збірник наукових праць «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого».

Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія зареєстрований як наукове фахове видання, категорія «Б» (наказ Міністерства освіти і науки України від 02.07.2020 № 886).

Збірник наукових праць зареєстровано та проіндексовано у Google Scholar і таких міжнародних наукометричних базах: Index Copernicus International (Польща), Academic Research Index (Японія), Information Matrix for the Analysis of Journals (Іспанія), EBSCO Publisher (США), WorldCat (США), Scientific Indexing Services (США), Science Impact Factor (Австралія), International Innovative Journal Impact Factor (Індія), Cosmos Impact Factor (Німеччина), Bielefeld Academic Search Engine (Німеччина), а також баз даних «Наукова періодика України» та «Бібліометрика української науки» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Адреса редакції: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, 61024, Україна. Тел.: (057) 757-72-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net; сайт: <http://fil.nlu.edu.ua>

The issue is recommended for publication and for distribution via the Internet by the Academic Council of Yaroslav Mudryi National Law University (the protocol No. 1 of 29.08.2025)

The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology : The collection of scientific papers / Editorial board: O. Danilyan (Ed.-in-Ch.), et al. – Kharkiv : Pravo, Pravo, 2025. – Issue No. 3 (66). – 230 p.

Founder – Yaroslav Mudryi National Law University (YMNLU), Ukraine

EDITORIAL BOARD:

Oleg Danilyan – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Editor-in-Chief*, YMNLU); **Olexander Dzoban** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Yuriy Kalinovsky** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Editorial Board members majoring in philosophy:** **Olena Aleksandrova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Diego Felipe Arbeláez-Campillo** – Doctor of Philosophy, Prof. (University of the Amazon, Colombia); **Magda Julissa Rojas-Bahamón** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Surcolombian University, Colombia); **Alex Véliz Burgos** – Doctor of Philosophy (University of Los Lagos, Chile); **Bogdan Buyak** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ukraine); **Milica Vienaziendienė** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Jolita Greblikaite** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Vira Dodonova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Tomas Kacerauskas** – Doctor of Philosophical Sciences, Full Professor and the Head of the Department of Philosophy and Cultural Studies at Vilnius Gediminas Technical University (Lithuania); **Inna Kovalenko** – Ph.D. in Philosophy, Associate Prof. (*Managing Editor*, YMNLU); **Svitlana Kutsepal** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Juan Guillermo Mansilla-Sepulveda** – Doctor of Philosophy and Literature (Temuco Catholic University, Chile); **Bjarne Melkevik** – Doctor of Law, Prof. (Laval University, Canada); **Yuliia Meliakova** – Ph.D. in Philosophy, Associate Prof. (YMNLU); **Olexander Polishchuk** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Khmelnitsky Humanitarian and Pedagogical Academy, Ukraine); **Eduardo R. Sagüer** – Doctor of Philosophy (CONICET, Argentina); **Vilma Tamulienė** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Gediminas Vilnius Technical University, Lithuania); **Olena Yurkevych** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Editorial Board members majoring in political science:** **Jorge Jesus Villasmil Espinoza** – Doctor of Political Science, Prof. (University of Zulia, Venezuela); **Jordan Gans-Morse** – Ph.D. in Political Science, Associate Prof. (Northwestern University, USA); **Arkadiusz Żukowski** – Dr. Habil. (Political Science), Full Professor (University of Warmia and Mazury, Poland); **Vitalii Kryvoshein** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine); **Halyna Kuts** – Doctor of Political Sciences, Prof. (H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine); **Yagil Levy** – Ph.D. in Political Science, Full Prof. (Open University of Israel, Israel); **Jason Royce Lindsey** – Ph.D. in Political Science, Prof. (St. Cloud State University, USA); **Lucian Leustean** – Ph.D. in Political Science (Aston University, United Kingdom); **Iryna Matsyshyna** – Ph.D. in Political Sciences, Associate Prof. (Vasyl'Stus Donetsk National University, Ukraine); **Tetiana Nahorniak** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Vasyl'Stus Donetsk National University, Ukraine); **Reyber Parra** – Doctor of Humanities, Prof. (University of Zulia, Venezuela); **Nicolai Petro** – Ph.D. in Political Science, Prof. (University of Rhode Island, USA); **Ihor Polishchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Serhii Rymarenko** – Doctor of Political Sciences, Prof. (I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine); **Oleksandr Romaniuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine); **Volodymyr Smolianiuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Yevheniy Bereznyak Military Diplomatic Academy, Ukraine); **Oktay F. Tanrisever** – Ph.D. in Political Science, Prof. (Middle East Technical University, Turkey); **Oleksandr Shevchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Petro Mohyla Black Sea State University, Ukraine); **Stephan De Spiegeleire** – Ph.D. in Political Science, principal scientist (The Hague Centre for Strategic Studies, Netherlands); **Editorial Board members majoring in sociology:** **Eduard Afonin** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine); **Liudmyla Herasina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Ukraine); **Anthony Gary Dworkin** – Ph.D. in Sociology, Prof. (University of Houston, USA); **Halyna Klimova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Marianna Klochko** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Ohio State University, USA); **Nadiia Lysytsia** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Semen Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine); **Michel Maffesoli** – Dr. Habil. (Sociological Sciences), Prof. (Sorbonne, France); **Vladimirs Mensikovs** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Daugavpils University, Latvia); **Kateryna Mykhailova** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Kharkiv University of Humanities «People's Ukrainian Academy»); **Oleksandr Panfilov** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Ukraine); **Viktorii Pohribna** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Valentyna Podshyvalkina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Odessa I. I. Mechnikov National University, Ukraine); **Olha Filippova** – Ph.D. in Sociological Sciences, Associate Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine); **Habibul Haque Khondker** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Zayed University, Abu Dhabi, UAE).

Collection of scientific papers «The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University». Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology» is registered as a scientific professional publication, category “B” (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of 02.07.2020 No. 886).

The collection of scientific papers is registered and indexed in Google Scholar, the international scientometric databases: Index Copernicus International (Poland), Academic Research Index (Japan), Information Matrix for the Analysis of Journals (Spain), EBSCO Publisher (USA), WorldCat (USA), Scientific Indexing Services (USA), Science Impact Factor (Australia), International Innovative Journal Impact Factor (India), Cosmos Impact Factor (Germany), Bielefeld Academic Search Engine (Germany) as well as databases “Scientific Periodicals of Ukraine” and “Bibliometrics of Ukrainian Science” of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine et al.

Address of the editorial team: Yaroslav Mudryi National Law University, 77, Hrigory Skovorody St., Kharkiv, 61024, Ukraine.
Tel.: (057) 757-72-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net; website: <http://fil.nlu.edu.ua>

ЗМІСТ

Філософія

ДАНИЛЬЯН О. Г., ДЗЬОБАНЬ О. П. Дискурс агресивності й насильства в історико-філософській традиції Нового часу.....	8
ВИСОЦЬКА О. Є. Соціальний простір буття дитини у воєнний та повоєнний періоди: спроба феноменологічної реконструкції	26
ПРУДНИКОВА О. В. Інформаційна безпека Європейського Союзу: виклики і тенденції.....	42
ПАВЛОВА Т. С., ПАВЛОВ Р. А. Від автономії волі до програмного коду: філософсько-правові та практичні підстави смартконтрактів	54
РОЗОВА Т. В., ГРИЦАЄНКО Ю. В. Теоретичний аналіз сучасних ціннісних орієнтацій: міждисциплінарний підхід	75
ЧОРНА Л. В., ТАНАСІЙЧУК І. М. Віртуальне спілкування та кібербулінг: філософський аналіз.....	87
КАЛАШЛІНСЬКА М. В. Логіка ірраціонального: поведінкові підходи в динаміці міжнародних політичних конфліктів	109
ТРОФИМЕНКО В. А. Кіберпростір: до проблеми врегулювання.....	120
ГРИНЕНКО Д. Г. Соціальна довіра як фундаментальна цінність громадянського суспільства	137
ЛИХАЦЬКИЙ А. В. Гібридна епістемологія: емерджентні форми знання в епоху когнітивної інтеграції людини та штучного інтелекту	148
ЛЯШКО С. В. Моральний ідеал християнства на основі творів Дорофія Газького й Іоанна Дамаскина: порівняльний аналіз.....	159
ЗУБРИЦЬКИЙ В. В. Токсична продуктивність: як масові медіа популяризують культуру зайнятості та її ризики для особистісного розвитку.....	174

Політологія

ПОПАДИК О. Є. Криза політики стримування в сучасних умовах постбіполярного світу	186
ТИТАРЧУК Р. В. Політичний реалізм у сучасному світі: класичні засади та трансформації.....	197

Соціологія

ПОГРІБНА В. Л., ПІДКУРКОВА І. В. Інформаційна та інформаційно-пошукова поведінка студентів в умовах онлайн-навчання крізь призму теорії Томаса Вілсона	208
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	220
НАШІ АВТОРИ	221
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ «“ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО”. СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ».....	223

CONTENTS

Philosophy

DANILYAN O. G., DZOBAN O. P. The discourse of violence in the historical-philosophical tradition of the modern era.....	8
VYSOTSKA O. Ye. Social space of a child's being in wartime and postwar periods: an attempt at phenomenological reconstruction	26
PRUDNYKOVA O. V. Information security of the European Union: challenges and trends.....	42
PAVLOVA T. S., PAVLOV R. A. From autonomy of will to program code: philosophical-legal and practical foundations of smart contracts	54
ROZOVA T., HRYTSAYENKO Yu. Theoretical analysis of contemporary value orientations: an interdisciplinary approach.....	75
CHORNA L. V., TANASIICHUK I. M. Virtual communication and cyberbullying: a philosophical analysis	87
KALASHLINSKA M. V. The logic of irrationality: behavioral approaches to the dynamics of international political conflicts.....	109
TROFYMENKO V. A. Cyberspace: towards the problem of regulation.....	120
GRYNENKO D. G. Social trust as a fundamental value of civil society	137
LYKHATSKYI A. Hybrid epistemology: emergent knowledge forms in the age of human- AI cognitive integration	148
LASZKO S. W. The moral ideal of christianity in the works of Dorotheus of Gaza and John Of Damascus: a comparative analysis.....	159
ZUBRYTSKYI V. V. Toxic productivity: how mass media promotes work culture and its risks to personal development	174

Political science

POPADYK O. YE. Crisis of deterrence policy in the modern conditions of the post-bipolar world.....	186
TYTARCHUK R. V. Political realism in the modern world classical foundations and transformations.....	197

Sociology

POHRIBNA V. L., PIDKURKOVA I. V. Information and information seeking behavior of students in online learning through the prism of Thomas Wilson's theory.....	208
AUTHOR INDEX	220
OUR AUTHORS	221
REQUIREMENTS TO REGISTRATION OF ARTICLES IN THE COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS «“THE BULLETIN OF YAROSLAV MUDRYI NATIONAL LAW UNIVERSITY”. SERIES: PHILOSOPHY, PHILOSOPHY OF LAW, POLITOLOGY, SOCIOLOGY»	223

ФІЛОСОФІЯ

УДК 316.4

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.66.337872>

Данильян Олег Геннадійович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

e-mail: odana@i.ua

ORCID ID: 0000-0001-5308-4664

Дзьобань Олександр Петрович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

e-mail: a_dzeban@ukr.net

ORCID ID: 0000-0002-2075-7508

ДИСКУРС АГРЕСИВНОСТІ Й НАСИЛЬСТВА В ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ НОВОГО ЧАСУ

У статті проаналізовано погляди на насильство як соціальний феномен представників Нового часу та німецької класичної філософії (Джона Локка, Іммануїла Канта, Георга Гегеля). Показано, що ці погляди здебільшого збігаються на тому, що насильство вкорінено в агресивності як властивості живої матерії й онтологічне підґрунтя агресивності зумовлене прагненням будь-якої системи до експансії. Разом із тим дискурс насильства в історико-філософській традиції Нового часу майже завжди обмежувався розглядом його етичних аспектів. Обґрунтовується, що погляди на насильство в Новий час були спрямовані на те, щоб створити принципово нову картину соціального розвитку людини, дати філософське обґрунтування її автономного соціального статусу, розробити морально-правові теорії та моделі суспільно-політичного устрою.

Ключові слова: *насильство, агресивність, конфлікт, війна, безпека, суспільство, мораль, право, історичний процес.*

Постановка проблеми. Проблема насильства і безпеки має велике значення для будь-якої людської спільноти у зв'язку з необхідністю попередження й ліквідації загроз, здатних позбавити людей матеріальних і духовних

цінностей, а в деяких випадках – і життя. У сучасних суспільствах, незважаючи на наявність таких інститутів, як права людини, які, здавалося б, покликані забезпечувати необхідні умови існування індивідів, проблема безпеки останніх залишається надзвичайно актуальною. Особливої актуальності ця проблема набула в умовах широкомасштабної збройної агресії Росії проти України, яке супроводжується застосуванням з боку агресора дедалі більш витончених видів і способів насильства.

Сьогодні як ніколи актуалізується потреба у створенні гнучкої універсальної системи національної безпеки, адже міжнародні інституції, що існують, які покликані вирішувати це завдання, на практиці виявилися абсолютно неспроможними до цього. Розроблення ж наукового підґрунтя системи національної безпеки сучасної держави обов'язково повинно здійснюватися на підставі як всебічного комплексного філософського узагальнення й аналізу всього комплексу сучасних суспільних проблем (проблем геополітики, суспільної та індивідуальної психології, тероризму, економіки тощо), так і з урахуванням теоретичних надбань світової філософсько-правової класики стосовно наукової рефлексії проблеми насильства. У зв'язку з цим важливим є ретроспективний аналіз та переосмислення ключових проблем, пов'язаних із визначенням останнього, вихідних дефініцій, вибору найбільш придатних концепцій для реалізації основоположних моментів цієї проблеми.

Як зазначалося в нашій попередній статті, присвяченій проблемі насильства [1], агресивність і насильство – це не питання лише етики, це атрибут самої людської природи. Розуміння цього відсилає до необхідності вийти за межі етичних спекуляцій, спробувати розкрити глибинні онтологічні підвалини феномену насильства, маючи на увазі його соціокультурне наповнення, а також закономірності актуалізації в соціальній практиці. Саме під цим кутом зору можуть відкритися найбільші евристичні перспективи у вивченні феномену насильства в усіх формах його прояву.

Результати аналізу останніх наукових публікацій свідчать, що проблема насильства переважно розглядається в юридичному, соціологічному та психологічному контекстах. Так, О. Орос характеризує насильство як соціальне явище та спосіб інтеракції, що потенційно включає як у схему ситуацій, так і в динаміку потужний емоційний потенціал. Аналізуючи ситуації емоційної напруги і насильницького протистояння, автор доходить висновку, що це потужна соціальна інтеракція, яка здатна виробляти та формулювати емоції як основні компоненти ситуацій насильства [2; 3].

О. Гумін наголошує, що в історичному розвитку суспільства насильство як об'єктивний фактор супроводжує весь процес його існування. У кожен історичну епоху форми і методи цього соціального явища набувають певних

специфічних змін, але сутність його залишається незмінною – це антиправове, антисоціальне, антигуманне явище. Серед об'єктивних чинників і факторів, які породжують насильство, – деформація моральних настанов і християнських чеснот, пропаганда жорстокості й бездуховності. Автор акцентує увагу на спрямованості насильства (зокрема фізичного) передусім на приниження честі й гідності особи, що негативно впливає не тільки на її психологічно-моральний, але й духовний, розумово-інтелектуальний стан, може підштовхнути її до помсти і, як наслідок, може призвести до трагічних наслідків [4, с. 88].

Ю. Мелякова, І. Коваленко та Е. Кальницький вбачають сенс дослідження проблеми насильства в онтологічному аналізі буття суб'єкта в реаліях відкритого, нестабільного, гетерогенного простору, що вимагає від суб'єкта нових здібностей та якостей, які дозволять йому вижити й адаптуватися [5].

С. Киренко концентрується на дослідженні психічного насильства з юридичних позицій, розглядаючи психічне насильство як вплив на психіку людини з метою завдання шкоди її життю чи здоров'ю, приниження честі та гідності або примушення до бажаної для винного поведінки. Під психічним примушенням він пропонує розуміти вплив на психіку особи з метою змусити її всупереч її волі до вчинення певних протиправних дій або до протиправної бездіяльності [6].

Останнім часом у зв'язку з широкомасштабними міждисциплінарними дослідженнями інформаційного суспільства акценти в дослідженні феномену насильства зміщуються в інформаційну царину. Так, О. Самчинська та В. Фурашев обґрунтовують, що основною загрозою інформаційній сфері, яка набуває просто масового характеру, є інформаційно-психологічний вплив – цілеспрямований, переважно організований процес проникнення у свідомість людини (або групи осіб), який здійснюється за допомогою сукупного використання спеціальних інформаційних засобів і технологій та психологічних прийомів, спрямований на зміну індивідуальних та/або групових психічних явищ і (або) психічного або фізичного стану людини (або групи осіб). Найпоширенішими термінами, які вживаються сьогодні в аспекті інформаційно-психологічного впливу, є інформаційне насильство, маніпуляція та пропаганда [7].

У цьому ж контексті В. Чалапко пропонує як одну з форм сучасного насильства розглядати гібридну війну. На його думку, гібридна війна як сучасна форма насильства спрямована передусім не на захоплення територій, а на оволодіння суспільною свідомістю країни – об'єкта нападу та на домінування в її інформаційно-культурному полі. Перемога на «інформаційно-культурному фронті» надалі забезпечує економічні та політичні дивіденди для ініціатора гібридної війни. Військові ж засоби в гібридних війнах мають другорядний характер і застосовуються секторально [8].

Така розгалуженість точок зору на насильство зумовлена передусім відсутністю філософського підґрунтя для всебічної рефлексії цього соціокультурного феномену. Уявляється, що основу для цього варто шукати в поглядах мислителів Нового часу.

Мета статті – простежити ключові точки зору на проблему насильства у філософських поглядах найвідоміших європейських мислителів Нового часу і німецької класичної філософії.

Виклад основного матеріалу. В епоху Середньовіччя в Європі внаслідок властивої їй специфіки (примат християнської релігійно-філософської свідомості) проблема агресії та насильства не розглядалася окремо. Навіть більше, середньовічна релігійно-філософська думка не виробила самостійних концептів агресії та насильства. Тому, на наш погляд, доцільно перейти до розгляду новоєвропейської традиції в оцінюванні зазначених феноменів.

Епоха Нового часу – один із найскладніших і найважливіших періодів у розвитку європейської (західної) цивілізації, – як відомо, відзначилася зростанням творчо зорієнтованого індивідуалізму. У царині соціальної та політико-правової теорії загалом, у рамках соціально-філософського дискурсу, що був одним із важливих аспектів розвитку новоєвропейської філософської традиції, ця обставина знайшла своє відображення у спробах створення більшою чи меншою мірою світських моделей і концептів політико-правового та державного устрою суспільства, спробах зрозуміти еволюцію соціуму поза релігійним контекстом. Ці зусилля були спрямовані на те, щоб створити принципово нову картину соціального розвитку людини, дати філософське обґрунтування її автономного соціального статусу, розробити такі доленосні для Нового часу аспекти соціальної теорії, як право, мораль, моделі суспільно-політичного устрою. У контексті цього дискурсу проблему насильства, встановлення його природи ніби вмонтовано в соціально-філософську проблематику. Ця проблема не має самостійного характеру і розглядається практично як один із важливих складників еволюції людського суспільства: від диких примітивних доісторичних форм його буття до цивілізованих політико-правових систем соціальної організації, властивих Новому часу.

Один із найбільших філософів того часу, представник англійського емпіризму Джон Локк (1632–1704) зробив значний внесок у створення того філософського понятійного апарату, що зберігатиме своє значення впродовж усього Нового часу в частині, що стосується соціальної теорії. Локк не розглядає насильство поза контекстом суспільно-політичної еволюції людства. Тим не менше його соціально-філософська і філософсько-правова теорія містить чимало суттєвих евристичних моментів, що дають змогу домогтися

глибшого розуміння феномену насильства, яке виступає фактично у двох іпостасях: позаправовій і правовій.

Ключова вихідна метафора соціально-філософської теорії Локка – це дихотомія природного і громадянського станів людини й людства. Обмовимося одразу, що поняття «природний стан» у філософії Джона Локка скоріше має метафорико-міфологічний характер, аніж претендує на статус абсолютно обґрунтованої філософської категорії. Утім у традиції новоєвропейської філософії – це доволі часте явище, і тут немає нічого незвичайного, оскільки категоріальний соціально-філософський апарат у цей період тільки розроблявся. Локку було важливо обґрунтувати наявність якогось своєрідного спільного знаменника, набору тих сутнісних характеристик людини, які властиві всім представникам людства. Без відомої частки метафоричності тут було не обійтися. Фактично він постулює природний стан людини, вказуючи на те, що останній властива природна рівність із собі подібними, ніким і нічим не обмежена. Для цього стану характерна повна свобода. На його думку, природна свобода людини полягає в тому, що вона вільна від будь-якої влади на землі, яка стоїть вище за неї, і не підпорядковується волі або законодавчій владі іншої людини. Вона керується тільки законами природи. У своїй праці «Два трактати про правління» філософ неодноразово підкреслює, що кожна людина від природи є вільною, і ніщо не в змозі поставити її в підлеглисть земній владі, за винятком її власної згоди [9]. Разом із тим підкреслимо, що межа між свободою і свавіллям у Локка є теоретичною, тобто навіть у своїй безмежності свобода не може знищити життя, оскільки це теж природний закон, що стоїть ієрархічно вище навіть від свободи. Погоджуємось із думкою С. Стасенка, що Локк «...обмежує сферу компетенції державної влади питаннями піклування про загальне благо людей, яке він розуміє переважно як турботу про збереження життя, тілесного здоров'я» [10, с. 53].

Нарешті, наступна характеристика цього природного стану, яка, на думку Локка, властива всім представникам людства, – це наявність власності, привласнення. З цієї характеристики випливає безумовне право людини захищати свою природну рівність, свободу і власність від будь-яких зазіхань ззовні. Проведення в життя закону природи в цьому стані перебуває в руках кожної людини, унаслідок чого кожен володіє правом покарання порушників цього закону такою мірою, якою це може перешкодити його порушенню [9]. Як бачимо, за сукупністю цих характеристик природний стан людини виявляється скоріше фікцією, аніж реальним станом речей, оскільки ті характеристики, що їх пропонує Локк, імпліцитно містять у собі щонайменше вказівки на те, що люди, за наявності власності та свободи, з неминучістю виявляються нерівними одне одному.

У зв'язку з цим виникає запитання: навіщо ж Локку взагалі знадобилося постулювати цю тему споконвічної природної тотожності людей одне одному? Єдина відповідь, яку, на наш погляд, тут можна дати, зводиться до того, що для британського філософа була необхідна якась вихідна точка його рефлексії щодо соціальної еволюції людини, вказівка на те, що базовий принцип соціалізації не може бути іншим, аніж постулювання природної рівності людей. Без цього припущення йому було б важко пояснити, як взагалі можлива соціальна взаємодія людей, як можливе виникнення асоціацій учасників соціального процесу та подальшої еволюції такого процесу. Уявний характер природної рівності стає очевидним, якщо звернути увагу на те, як Локк пояснює перехід людства з природного в цивілізований стан. Він вказує на те, що в природному стані відсутні регулятори у розв'язанні суперечностей між людьми, інакше кажучи, ті самі механізми, які здатні були б забезпечувати систематичне покарання винних у порушенні природних законів.

Усе це, на наш погляд, є прямою вказівкою на наявність конфлікту вже у природному стані, джерелом якого якраз-таки і є фактична нерівність людей, причому нерівність всеосяжна, як природна, так і породжена необхідністю соціальної взаємодії. І хоча Локк вказує, що в природному стані немає «війни всіх проти всіх», – це звучить, швидше, як «*profession de foi*»¹, аніж як аргументована філософська позиція. Обстановка невпевненості, притаманна природному стану людської спільноти, є тим самим дестабілізуючим фактором, який, зрештою, приводить до виникнення держави, оскільки без останньої неможливо домогтися дотримання законності, захисту власності, особистості. Заснування держави, таким чином, є природним наслідком наявності соціального конфлікту. А сама держава виступає в ролі його регулятора, отримуючи право встановлювати, яке покарання повинно накладатися за різні порушення, вчинені членами цього суспільства, і які порушення на те заслуговують [9].

Для розкриття нашої теми надзвичайно важливо мати на увазі, що саме угода людей щодо добровільного обмеження свого свавілля на користь створення механізмів розв'язання соціальних конфліктів є тим самим принципово важливим моментом, у рамках якого насильство набуває своєї перетвореної форми та переходить зі стадії дикості й свавілля до стадії легітимованого примушення, заради дотримання встановлених людською спільнотою норм соціального співжиття. Саме в цій точці відбувається перетворення насильства у прийнятні та соціально виправдані форми. Локк далекий від ідеалізації держави як такої і всіляко прагне мінімізувати той ступінь вторгнення дер-

¹ Profession de foi (фр.) – віросповідання, світогляд.

жавних інститутів в особисте життя людини, який міг би завдати шкоди індивідові. Він наголошує на необхідності для державних інститутів бути обмеженими законом і діяти виключно в межах тих повноважень, які надає їм закон. Ні про яку тотальну відмову індивідів від належних їм прав і свобод на користь держави в рамках соціальної теорії Локка не йдеться. Він відомий як вельми активний і енергійний критик будь-якого насильства, будь-яких форм деспотизму й тиранії, постійно наголошуючи у своїх творах, що для жодної людини, яка перебуває в громадянському суспільстві, не може бути винятку із суспільних законів [9]. Тим не менше визнання необхідності держави та її інститутів як найменшого з усіх можливих зол якраз для здійснення функції регуляції конфліктів є однією з найзначущіших рис соціально-політичної теорії британського філософа.

Своєрідна глорифікація держави, яку ми знаходимо в його теорії, стане відправною точкою для розвитку цієї теми надалі у філософській традиції Нового та Новітнього часів. Не секрет, що Локк був одним із найяскравіших і найавторитетніших натхненників теорії лібералізму і неолібералізму в частині обґрунтування тієї міри автономії індивіда від державних інституцій, яка дала б змогу людині максимально розкрити свій творчий потенціал і реалізувати свою свободу, яку ми розуміємо як добровільне прийняття певних обмежень, необхідних для збереження соціального миру.

Локк був схильний до відомої фетишизації права, законодавчого акта. На закон він покладав надзвичайно великі надії, оскільки, з його точки зору, закон, як загальноприйнята правова норма, є тим інструментом, що покликаний із максимальним ступенем ефективності розв'язувати будь-які колізії в рамках соціального процесу та конституювати політико-правові підстави для самого існування суспільства. Закон має задавати своєрідний набір поведінкових патернів, стереотипів, дотримуючись яких індивід може без опору за своє життя і власність взаємодіяти з іншими членами суспільства.

Ефективні закони створюються за рішенням більшості. Локк уникає відсилань до релігійного контексту моралі або права, відсилань до біблійних заповідей і встановлень. Для нього, мабуть, було принципово важливо донести до свого читача думку про те, що розумна підстава права корениться в самій волі індивіда як соціального суб'єкта, у його розумінні необхідності самообмежень і консолідованих зусиль заради створення ефективної політико-правової системи. Правове насильство, що здійснюється в рамках функціонування державних інститутів, набуває темперованого характеру за рахунок вельми важливого встановлення, яке Локк вважає за необхідне як своєрідну протиотруту від сповзання суспільства у стан тиранії. Йдеться про тему поділу влади насамперед на законодавчу і виконавчу. Тема поділу влади, стри-

мувань і противаг, як відомо, отримує своє найповніше втілення в рамках Конституції США, творці якої були багато в чому натхнені соціально-політичною теорією Дж. Локка.

Застерігаючи проти небезпеки насильницької тиранії, британський філософ говорить про те, що тирану не варто довіряти, коли він намагається переконати своїх підданих у необхідності деспотичної влади як природного гаранта порядку всередині соціуму, порядку, що сплачується занадто великою ціною – ціною нехтування індивідуальними правами і свободами громадянина. Спокій не є тією ціною, яку суспільство має платити за деспотію. Насильство перестає бути прийнятним і правовим у той момент, коли суспільство приймає тиранічну владу і підкоряється їй. Цей стан означає деградацію громадянського почуття і громадянської відповідальності, без яких неможливе повноцінне існування правової держави і громадянського суспільства.

У ситуації, коли права індивіда зневажають з боку тиранічної влади, яка вдається до таких форм насильства, що відсилають нас до стану дикості та варварства, суспільству залишається лише звернутися до небес і застосувати силу проти несправедливої та незаконної сили, щоб у результаті відновити статус-кво і повернути закону той ступінь поваги й ефективності, які характерні для правової держави. Локк веде мову навіть про необхідність вдатися до збройного повстання, для того щоб повалити правителів, які порушили суспільний договір, і відновити законність. Як бачимо, єдина форма насильства, яка для нього прийнятна, асоціюється з політико-правовими регуляторами соціальних конфліктів, фактично з системою державного управління. Усі інші форми насильства – або додержавне, або тиранічне – відкидаються ним і засуджуються. Загалом ці спостереження, що містяться в рамках соціально-філософської теорії Дж. Локка, можна вважати цілком слушними та перспективними для поглиблення розуміння феномену агресії та насильства.

Сформульовані Дж. Локком політико-правові принципи нівелювання насильства з часом стали визнаними принципами організації суспільного життя та мають практичне значення до сьогодні. На основі цих принципів сформувався класичний лібералізм з утвердженням ідеалів людської свободи та не насильницької самореалізації, основоположних засад демократії, поділу влади та прав людини. Поділ влади – один з важливих принципів Дж. Локка, що вплинув на подальшу політико-правову думку і практику, ставши наріжним каменем буржуазної державності та лібералізму. Теорію демократії Дж. Локка продовжили Адам Сміт і Джон Стюарт Мілль, у творчості яких простежуються локківські мотиви обмеження насильства суспільними механізмами. Його думку розвинув Томас Джефферсон, заклавши ці ідеї в основу органі-

зації політичної системи США [11, с. 27–34]. Це вплинуло на засновників Просвітництва в дореволюційній Франції, головним чином на Ш. Монтеск'є та його працю «Про дух законів». Загалом локківська політична філософія має колосальне (а за суттю революційне) значення для розвитку політико-правової думки Заходу. Як зазначає Т. Подковенко, саме теоретичне положення Локка про обмеження державного насильства та збереження за індивідом певної частки його природної свободи визначило межу між двома традиціями в політичній філософії: з одного боку, політичний абсолютизм і навіть тоталітаризм, при якому людина повністю належить державі, що практично поглинає її свободу і абсолютизує насильство на рівні держави; з іншого, – лібералізм, політична концепція якого має на увазі передачу людиною лише частинки свого існування [12, с. 16].

Традиція ж розгляду феномену насильства суто в площині морального дискурсу сягає в Європі філософської творчості першого представника німецької класичної філософії Іммануїла Канта (1724–1804). Саме він виключив із розгляду феномену насильства будь-яке відсилання до біологічного складника людської природи, що, безсумнівно, звузило потенціал філософського розгляду цієї теми й потягнуло за собою не зовсім правильні висновки щодо природи самого явища. Важливо мати на увазі те, що примат моралі, що має вочевидь християнський релігійний підтекст, який стверджується філософією Канта в тій частині, що стосується проблем чесноти, обов'язку та категоричного імперативу, сам по собі може розглядатися як вказівка на надто високий ступінь залежності дискурсу стосовно насильства в тій площині, у якій він розгортався в рамках німецької класичної філософії, від християнської релігійної традиції.

Більшою чи меншою мірою феномен насильства оцінювали як своєрідну аберацію, спотворення людської природи або ж як вимушене обмеження, продиктоване необхідністю соціального буття людини, перебування її в системі структури політико-правової та державної. Кант разом з іншими просвітителями розробив філософію історії як усе більшого пом'якшення людської природи. Згідно з нею людина у свою людяність вступає поетапно, шляхом цивілізації, дисциплінування, гуманізації. Насильство, у зв'язку з цим, покладається тільки на початковому етапі, так, що непереборний історичний рух відбувається від варварства до гуманності. Усі ці обставини ускладнюють зусилля дати розгорнуту характеристику феномену насильства з боку представників німецької класичної філософії, оскільки пріоритет морального дискурсу тут заглушає гостроту теми. Проте можна спробувати оцінити розуміння феномену насильства з точки зору І. Канта, якщо розібратися в ключових положеннях його моральної філософії.

Як відомо, кантівська концепція моралі знайшла своє найповніше відображення в таких його творах: «Основи метафізики моральності» (1785), «Критика практичного розуму» (1788), «Метафізика моралі» (1797). До цієї трилогії примикають і такі його праці: «Про споконвічно зле в людській природі» (1792), «Про приказку “може бути це і вірно в теорії, але не годиться для практики”» (1793), «Релігія в межах тільки розуму» (1793). Крім цього, варто згадати роботу «До вічного миру» (1795), яка має надзвичайно суттєве значення для розглядуваного нами феномену. Зазначимо, що Кант завжди нагадував, що його варіант «антропологічного емпіризму» не зводиться до емпіризму локківського типу, чи «емпіризму», притаманного скептицизму Д. Юма, або ж до «метафізичного емпіризму» вольфівської емпіричної психології. Свій варіант «антропологічного емпіризму» Кант запропонував розглядати під зовсім іншим кутом зору – прагматики і космополітизму, відкидаючи всілякі припущення щодо можливого зв'язку його антропології з догматичною метафізикою чи емпіричною наукою [13–14]. На його думку, і на цьому наголошують дослідники творчості Канта [15–17], місце антропології не серед метафізичних дисциплін чи емпірико-психологічних теорій, особливо тих, що створювались тогочасними європейськими вченими і філософами. Свій моральний дискурс у межах «антропологічного емпіризму» Кант починає зі славновідомого вислову, що став уже канонічним: «Дві речі наповнюють душу завжди новим і дедалі сильнішим здивуванням і благоговінням, що частіше та довше ми роздумуємо над ними, – це зоряне небо наді мною і моральний закон у мені» [18, s. 122].

Один із парадоксів кантівської етики полягає в тому, що він відкидає боговстановлений характер людської моральності, з одного боку, і, тим не менше, з іншого боку, визнає за моральним законом статус апріорної форми свідомості, що існує у всіх людей у вигляді певної раз і назавжди зафіксованої даності, що володіє вищим ціннісно-смысловим статусом. Чи так уже важливо при цьому вважати джерелом моральності «божу волю» або, як вважав Кант, поняття «чистого розуму»? Цей чистий розум стає практичним, коли дає підґрунтя для волі як здатності або створювати предмети, що відповідають уявленням, або визначати саме себе для їхнього творіння (байдуже, чи буде для цього достатня фізична здатність, чи ні), тобто причинність [19]. Чистий розум стає етичним розумом, коли він дає визначення цієї волі, забезпечує її свободу і практичну самореалізацію.

Сутністю моральності людини Кант вважав так звану «добру волю», отожднюючи останню фактично з моральним законом. «Добра воля», «моральний закон» і «обов'язок» забезпечують ту основу людської моральності, яка звеличує людину. Споглядання зоряного неба, погляд на незліченну кількість

світів начебто знищує значення людини як тваринної тварини, що мусить віддати планеті (лише точці у всесвіті) ту матерію, з якої вона виникла, після того як ця матерія короткий час невідомо яким чином була наділена «життєвою силою» [20]. Що ж до споглядання морального закону, то він навпаки, нескінченно підносить цінність людини як мислячої істоти через її особистість, у якій моральний закон відкриває їй життя, незалежне від тваринної природи і навіть від усього чуттєво сприйманого світу [20].

У своїй етиці Кант був раціоналістом. Він прагнув інтелектуалізувати добру волю, вважаючи, що тільки людина здатна чинити згідно з веліннями морального закону. На думку Канта, ця добра воля абсолютно автономна і незалежна від будь-яких зовнішніх щодо неї впливів і детермінацій. Кант відкидає як релігійну зумовленість моралі, так і будь-яке відсилання до пошуку її підстав у матеріалістичному детермінізмі, у природній, біологічній зумовленості самого людського буття. Таким чином, його моральний апіоризм і раціоналізм мають абсолютний статус і значення. Кант наполягає на тому, що моральний вчинок повинен мати мотивацію в собі самому. Він не має бути здійснений як наслідок якихось зовнішніх щодо морального обов'язку обставин, ситуацій, інтересів або впливів. Цінність морального обов'язку знижується, якщо вона виявляється зумовленою міркуваннями зовнішньої щодо морального закону вигоди. Цей своєрідний етичний ригоризм доповнює настанови Канта щодо морального апіоризму й раціоналізму моральності.

Не меншою мірою Кант протестує проти будь-якої релігійно-телеологічної зумовленості щодо своєї етики обов'язку. Метафізика моральності в жодному разі не має бути синтезована з якою б то не було теологією. Секулярний характер своєї етики Кант вважає одним із головних здобутків своєї філософії, оскільки це забезпечує ширший спектр застосування принципів моральної філософії в практичному плані, у реальному та повсякденному житті суспільства.

Результатом цього морального дискурсу став знаменитий кантівський категоричний імператив – основний закон, або правило його етики. Категоричний імператив має два формулювання: «вчиняй тільки згідно з такою максимом, керуючись якою ти водночас можеш побажати, щоб вона стала загальним законом» [21] та «вчиняй так, щоб ти завжди ставився до людства й у своїй особі, і в особі всякого іншого також як до мети і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу» [21].

Перше формулювання виражає характерне для Канта формальне розуміння етики, друге – обмежує цей формалізм. Згідно з Кантом, категоричний імператив є загальним загальнообов'язковим принципом, яким мають керу-

ватися всі люди незалежно від їхнього походження, становища тощо. На основі цих загальнотеоретичних положень своєї моральної філософії Кант будує розуміння права. З його точки зору, останнє є сукупністю умов, за яких свавілля одного може бути об'єднане зі свавіллям іншого за загальним законом свободи [22]. Слід зазначити, що рух до правового стану – це рух до вічного ненасильницького миру, що його розуміє Кант як певного роду парадигму соціального буття, як мирний спосіб життя і мирний спосіб думки. У своїй праці «До вічного миру» Кант зазначає, що стан миру між людьми, які живуть по сусідству, не є природним станом (*status naturalis*); останній, навпаки, є станом війни, тобто якщо й не безперервними ворожими діями, то постійною їхньою загрозою. Отже, стан миру має бути встановленим [21].

Правове суспільство – це суспільство, де здійснюються всі як внутрішні, так і зовнішні умови мирного співіснування свободи. Отже – мирне і правильне життя виникає не зі страху перед правоохоронцем, а саме з живої максими правомірного ненасильницького миру. З точки зору Канта, головним критерієм права є можливість паритетного співіснування вільних суб'єктів. З цього тлумачення права виростає розуміння кантівської категорії примушення. З його точки зору, існують два роди примушення, за відношенням примусової дії до права: примушення неправове, або перешкодження правовій волі осіб або всієї спільноти загалом, що унеможливорює збереження якої-небудь з умов мирно правомірного співіснування багатьох осіб, – і примушення правове, або перешкодження неправомірному свавіллю особи чи групи осіб, яке відновлює принципову можливість правовідносин або хоча б одну будь-яку суттєву умову таких правовідносин. Примус іменем права сам може бути правовим, – визнанням цього Кант уже наочно відрізняється від теоретиків анархічного, анархо-ліберального тощо штибу, для яких будь-яке примушення є смертним гріхом.

Гарантом забезпечення прав є сила, яка стає умовою збереження мирного стану речей у суспільстві. Кант не асоціює це «правове» примушення із насильством. Насильство, з його точки зору, є замахом не на тіло або життя, а насамперед на право, точніше, на правосуб'єктність, на волю і свободу особи. У цій перспективі принципово мислимо фізичне насильство, яке не є насильством юридично, – і навпаки, насильство, яке юридично абсолютно доводиться, без наочних зовнішніх діяльних проявів (так зване латентне насильство) [21]. Таким чином, за Кантом, насильство є неправовим, тобто нелегітимованим примушенням. Що ж до легітимного, то воно є абсолютно необхідним, корисним і доцільним заради збереження того самого «вічного миру», наявність якого є необхідною умовою реалізації кантівського морального імперативу.

Інший найбільший представник німецької класичної філософії Георг Гегель (1770–1831) оцінює насильство в рамках своєї філософії історії. З точки зору Гегеля, предметом філософії історії є розвиток об'єктивного духу, коли він досягає найвищої стадії саморозкриття, стає тим, чим раніше був тільки в собі, а саме – світовим духом. Дух не тільки витає над історією, але діє в ній і становить її єдиний двигун [23]. У своїй фундаментальній праці «Феноменологія духу» Гегель доходить такого висновку: хоча основна маса людей керується у своїх діях суто особистими інтересами і пристрастями, певною мірою і, здійснюючи ці інтереси, все ж таки в результаті їхньої діяльності здійснюється ще дещо більш далеке, що хоч і міститься внутрішньо в цьому інтересі, однак не міститься в їхній свідомості і в їхньому намірі [24]. Таким чином, Гегель вважає, що процес історичного розвитку людства є результатом автономного саморозвитку світового духу. Реалізація останнього в історії призводить до того, що, власне, і виникає історичний процес. З точки зору Гегеля, він може бути вписаний або виражений у вигляді формальної тріади: у східному світі «вільний один» (правлячий деспот) – у греко-римському світі «вільні дехто» – у німецькому світі «вільні всі».

Таким чином, суть всесвітньої історії, за Гегелем, – це прогрес у свідомості свободи. Реалізація останньої в рамках всесвітньої історії і становить сутність буття різних народів і взаємин між ними. З точки зору Гегеля, суб'єктом всесвітньої історії є лише ті народи, які створили свої держави. Народ без державного устрою, за словами Гегеля, (нація як така) не має, власне, жодної історії, подібно до народів, які існували ще до утворення держави, і до тих, які ще й дотепер існують як дикі нації [23]. Отже, наявність державності є найважливішим критерієм історичності того чи іншого народу, ступеня його цивілізованості. Звідси цілком зрозумілий той акцент, який Гегель робить на політичних аспектах історичного розвитку.

Ключовим для гегелівського розуміння феномену насильства є його вказівка на вирішальну роль, яку відіграє у світовій історії прагнення кожного народу встановити свою гегемонію. Лише в такий спосіб, згідно з Гегелем, той чи інший «народний дух» може стати сходинкою або моментом у розвитку світового духу і набути всесвітньо-історичного значення.

Прагнення до гегемонії, тобто фактично до панування, веде до загострення протиборства між народами. Події «всесвітньої історії» являють собою діалектику окремих «народних духів». Цю діалектику можна охарактеризувати терміном «всесвітній суд», у якому на кожному даному етапі історичного процесу правим виявляється тільки один народ – переможець. Він реалізує «абсолютну волю», стосовно якої воля інших народних духів безправна [23].

Однак із плином часу народ, який володіє гегемонією, з необхідністю втрачає її. Панування переходить до іншого народу. Це викликано тим, що абсолютна воля виходить за межі свого, у цей момент наявного в неї надбання, долає його як деякий особливий щабель і потім віддає цей народ його випадковій долі, творячи над ним суд [23].

В оцінці Гегеля, найефективнішим інструментом досягнення гегемонії для того чи іншого народу на етапі еволюції світової історії є військова експансія як одна з форм насильства. Невипадково він із захопленням писав Наполеону, після того як останній здобув перемогу в подвійному бою при Іені та Ауерштедті 14 жовтня 1806 р. В одному зі своїх приватних листів Гегель написав про цю подію як про те, що йому пощастило побачити «світову душу верхи на коні». Гегель розглядав насильство як узурпацію вільної волі в її наявному бутті, але водночас наголошував, що насильство є таким самим необхідним інструментом еволюції людської історії, тобто в остаточному підсумку еволюції світового духу, як і прагнення народів до здобуття світової гегемонії.

Насильство, таким чином, із точки зору Гегеля, набуває того статусу, який робить його невід'ємним елементом всесвітньо-історичного розвитку, одним із суттєвих проявів світового духу. Насильство ніби виводиться за межі людської природи. У рамках гегелівського розуміння філософії історії та ширше – гегелівської діалектики насильство стає атрибутом самого буття, вкорінюється в його внутрішній суперечливій структурі, знаходить своє вираження в тій логіці заперечення заперечення, якій підпорядковано не лише буття людського суспільства, а й реальність загалом. Тож у рамках гегелівської філософії ми можемо констатувати хоча й не цілком виразну, тим не менше доволі значущу тенденцію онтологізації насильства, що матиме перспективу для свого подальшого розвитку на пізніших етапах в історії європейської філософії.

Висновки. Погляди на агресивність і насильство як соціальний феномен представників Нового часу та німецької класичної філософії здебільшого сходяться на тому, що насильство вкорінене в агресивності як властивості живої матерії. Своєю чергою представники цієї епохи переконані, що онтологічне підґрунтя агресивності зумовлене прагненням будь-якої буттєвої системи до експансії. По суті, буття і можливе тільки як експансія, альтернатива якої – ентропія і перехід у небуття.

Дискурс про насильство в історико-філософській традиції Нового часу, як і античної епохи, майже завжди обмежувався розглядом його етичних аспектів; у цьому полягає слабкість цих концепцій, їхня праксеологічна обмеженість.

ЛІТЕРАТУРА

1. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Проблема насильства в античній культурно-філософській традиції. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2024. №3 (62). С. 6–26.
2. Орос О. Б. Емоції як ключові елементи ситуацій насильства. *Габітус.* 2023. Вип. 46. С. 31–35.
3. Орос О. Б. Злість як емоційний компонент ситуацій насильства. *Габітус.* 2022. Вип. 33. С. 28–33.
4. Гумін О. М. Фізичне насильство проти особи: кримінально-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. Вип. 75 (2). С. 88–92.
5. Мелякова Ю., Коваленко І., Кальницький Е. Загроза – збиток – захист: антропологічні аспекти ризоморфної реальності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2024. №1 (60). С. 56–79.
6. Киренко С. Г. Проблеми кримінально-правової оцінки психічного насильства. *Слово Національної школи суддів України.* 2021. №1. С. 128–139.
7. Самчинська О. А., Фурашев В. М. Інформаційне насильство, інформаційна маніпуляція та пропаганда: поняття, ознаки та співвідношення. *Інформація і право.* 2021. №1. С. 55–65.
8. Чалапко В. В. Гібридна війна як сучасна форма насильства. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2021. №1. С. 133–145.
9. Лок Дж. Два трактати про правління / пер. з англ. Павло Содомора. Київ : Наш Формат, 2020. 312 с. URL: <https://nashformat.ua/pdf-preview/dva-traktaty-pro-pravlinnya-709359> (дата звернення: 10.07.2025).
10. Стасенко С. О. Біля витоків сучасного лібералізму: ідеї Ж. Кальвіна і Дж. Локка про цивільне правління і свободу совісті. *Наука. Релігія. Суспільство.* 2013. №2. С. 50–56.
11. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Томас Джефферсон. *Американський президенціалізм: інститут глави держави в США у персоналіях від зародження до сьогодення. Біографічна енциклопедія / О. В. Бабкіна, С. М. Дерев'яно, М. П. Требін та ін. ; за наук. ред. Н. М. Хоми.* Львів : Новий Світ – 2000, 2018. С. 27–34.
12. Подковенко Т. О. Концепція лібералізму Джона Локка. *Актуальні проблеми правознавства.* 2022. Вип. 1. С. 12–17.
13. Дзьобань О. П. Формування антропологічної проблематики в «докритичний період» творчості Іммануїла Канта. *Гуманітарний часопис : зб. наук. пр. / Нац. аерокосм. ун-т. Харків, 2006. №4. С. 10–15.*
14. Дзьобань О. П., Разметаєва Ю. С. Проблема індивідуальної та колективної безпеки у творчості Томаса Гоббса та Іммануїла Канта (філософсько-правовий аспект). *Проблеми філософії права.* 2005. Т. III, №1/2. С. 368–373.

15. Козловський В. Витоки і принципи Кантової прагматичної антропології. *Філософія освіти*. 2016. №2 (19). С. 140–154.
16. Козловський В. Кантова антропологія. Джерела. Констеляції. Моделі. Вид. 2-ге, зі змін. та допов. Київ : Дух і літера, 2023. 728 с.
17. Кравченко А. Розвиток філософських поглядів на антропологічний принцип у філософії права до XX століття. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2151/1/Kravchenko%20A.pdf> (дата звернення: 10.07.2025).
18. Kant I. Anthropologie in pragmatischer Hinsicht. *Kants gesammelte Schriften herausgegeben von der Königlich Preubischen Akademie der Wissenschaften*. 1907. Bd. VII. S. 119–333.
19. Кант І. Зібрання творів. Т. 4 : Основи метафізики моральності. URL: <https://moayaosvita.com.ua/literatura/osnovi-metafiziki-moralnosti-immanu%D1%97la-kanta-korotkij-zmist/> (дата звернення: 10.07.2025).
20. Кант І. Критика практичного розуму. URL: <https://javalibre.com.ua/java-book/book/2926131> (дата звернення: 31.05.2024).
21. Кант І. До вічного миру. URL: <https://good-book.com.ua/ua/k-vechnomu-miru-sbornik-kant-i> (дата звернення: 24.05.2024).
22. Kant I. Die Metaphysik der Sitten. *Werkausgabe Band 8.8. Auflage. Herausgegeben von Wilhelm Weischedel*. Frankfurt/Main, Suhrkamp, 1989. S. 337.
23. Гегель Г. В. Ф. Філософія історії. URL: <https://shafa.ua/sport/antykvariat-kolektsiyi/antykvariat/152780077-gegel-sochineniya-tom-viii-filosofiya-istorii-l-1935-g-470> (дата звернення: 24.05.2024).
24. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу. URL: <https://www.yakaboo.ua/fenomenologija-duhu-2130746.html> (дата звернення: 07.07.2025).

REFERENCES

1. Danilyan, O. G., Dzoban, O. P. (2024). Problema nasylstva v antychnii kulturno-filosofskii tradytsii. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: filosofii, filosofii prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology, 3(62), 6–26* [in Ukrainian].
2. Oros, O. B. (2023). Emotsii yak kliuchovi elementy situatsii nasylstva. *Habitus – Habitus, 46, 31–35* [in Ukrainian].
3. Oros, O. B. (2022). Zlist yak emotsiinyi komponent situatsii nasylstva. *Habitus – Habitus, 33, 28–33* [in Ukrainian].
4. Humin, O. M. (2023). Fyzyczne nasylstvo proty osoby: kryminalno-pravovyi aspekt. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pravo – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law, 75(2), 88–92* [in Ukrainian].
5. Meliakova, Yu., Kovalenko, I., Kalnytskyi, E. (2024). Zahroza – zbytok – zakhyst: antropolohichni aspekty ryzomorfnoi realnosti. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: filosofii, filosofii prava, politolohiia,*

- sotsiologhiia – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology, 1(60), 56–79 [in Ukrainian].*
6. Kyrenko, S. H. (2021). Problemy kryminalno-pravovoi otsinky psikhichnoho nasylstva. *Slovo Natsionalnoi shkoly suddiv Ukrainy – A word from the National School of Judges of Ukraine, 1, 128–139 [in Ukrainian].*
 7. Samchynska, O. A., Furashev, V. M. (2021). Informatysiine nasylstvo, informatysiina manipuliatsiia ta propahanda: poniattia, oznaky ta spivvidnoshennia. *Informatsiia i pravo – Information and law, 1, 55–65 [in Ukrainian].*
 8. Chalapko, V. V. (2021). Hibrydna viina yak suchasna forma nasylstva. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: filofosfiia, filofosfiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology, 1, 133–145 [in Ukrainian].*
 9. Lok, Dzh. (2020). Dva traktaty pro pravlinnia. URL: <https://nashformat.ua/pdf-preview/dva-traktaty-pro-pravlinnya-709359> [in Ukrainian].
 10. Stasenko, S. O. (2013). Bilia vytokiv suchasnoho liberalizmu: idei Zh. Kalvina i Dzh. Lokka pro tsyvilne pravlinnia i svobodu sovisti. *Hayka. Religiiya. Suspiilstvo – Science. Religion. Society, 2, 50–56 [in Ukrainian].*
 11. Danilyan, O. H., Dzoban, O. P. (2018). Tomas DzhEFFerson. *Amerykanskyi prezydentsializm: instytut hlavy derzhavy v SShA u personaliiakh vid zarozhennia do sohodennia. Biohrafichna entsyklopediia / N. M. Khoma (Red.) – American presidentialism: the institution of the head of state in the United States in personalities from its inception to the present day. Biographical encyclopaedia / N. M. Khoma (Ed.), 27–34 [in Ukrainian].*
 12. Podkovenko, T. O. (2022). Kontseptsii liberalizmu Dzhona Lokka. *Aktualni problemy pravoznavstva – Current issues in jurisprudence, 1, 12–17 [in Ukrainian].*
 13. Dzoban, O. P. (2006). Formuvannia antropologichnoi problematyky v «dokrytychnyi period» tvorchosti Immanuila Kanta. *Humanitarnyi chasopys: Zbirnyk naukovykh prats – Humanitarian Journal: Collection of Scientific Papers, 4, 10–15 [in Ukrainian].*
 14. Dzoban, O. P., Razmietaieva, Yu.S. (2005). Problema indyvidualnoi ta kolektyvnoi bezpeky u tvorchosti Tomasa Hobbsa ta Immanuila Kanta (filosofsko-pravovyi aspekt). *Problemy filofosfii prava – Problems of Philosophy of Law, Vol. III, Iss. 1–2, 368–373 [in Ukrainian].*
 15. Kozlovskiy, V. (2016). Vytoky i pryntsyipy kantovoi prahmatychnoi antropologii. *Filofosfiia osvity – Philosophy of education, 2(19), 140–154 [in Ukrainian].*
 16. Kozlovskiy, V. (2023). Kantova antropologhiia: Dzhherela. Konsteliatsii. Modeli. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
 17. Kravchenko, A. (2006). Rozvytok filofosfyskykh pohliadiv na antropologichni pryntsyipy u filofosfii prava do XX stolittia. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2151/1/Kravchenko%20A.pdf> [in Ukrainian].
 18. Kant, I. (1907). Anthropologie in pragmatischer Hinsicht. *Kants gesammelte Schriften herausgegeben von der Königlich Preubischen Akademie der Wissenschaften, VII, 119–333 [in German].*

19. Kant, I. (2024). Zibrannia tvoriv. Tom 4. Osnovy metafizyky moralnosti. URL: <https://moyaosvita.com.ua/literatura/osnovi-metafizyky-moralnosti-immanu%D1%97la-kanta-korotkij-zmist/> [in Ukrainian].
20. Kant, I. (2020). Krytyka praktychnoho rozumu. URL: <https://javalibre.com.ua/java-book/book/2926131> [in Ukrainian].
21. Kant, I. (2020). Do vichnoho myru. URL: <https://good-book.com.ua/ua/k-vechnomu-miru-sbornik-kant-i> [in Ukrainian].
22. Kant, I. (1989). Die Metaphysik der Sitten. *Werkausgabe Band 8.8. Auflage. Herausgegeben von Wilhelm Weischedel, Frankfurt/Main, Suhrkamp, 337* [in German].
23. Hehel, H. V. F. (2021). Filozofia istorii. URL: <https://shafa.ua/sport/antykvariat-kolektsiyi/antykvariat/152780077-gegel-sochineniya-tom-viii-filosofiya-istorii-l-1935-g-470> [in Ukrainian].
24. Hehel, H. V. F. (2019). Fenomenolohiia dukhu. URL: <https://www.yakaboo.ua/fenomenologija-duhu-2130746.html> [in Ukrainian].

Danilyan Oleg Gennadiiovych, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Dzoban Olexander Petrovych, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

THE DISCOURSE OF VIOLENCE IN THE HISTORICAL- PHILOSOPHICAL TRADITION OF THE MODERN ERA

This article analyzes the views on violence as a social phenomenon by representatives of the Modern Era and German classical philosophy, such as John Locke, Immanuel Kant, and Georg Hegel. It demonstrates that these views generally converge on the idea that violence is rooted in the aggressiveness inherent to living matter, with the ontological basis of this aggressiveness being the drive of any system towards expansion. At the same time, the discourse on violence in the historical-philosophical tradition of the Modern Era almost always focused on its ethical aspects. It is argued that views on violence during the Modern Era aimed to create a fundamentally new picture of human social development, provide a philosophical justification for its autonomous social status, and develop moral-legal theories and models of socio-political structure.

Keywords: *violence, aggressiveness, conflict, war, security, society, morality, law, historical process.*

Висоцька Ольга Євгенівна, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, Комунальний заклад вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради»,
м. Дніпро, Україна
e-mail: vysolga@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-1265-7582

СОЦІАЛЬНИЙ ПРОСТІР БУТТЯ ДИТИНИ У ВОЄННИЙ ТА ПОВОЄННИЙ ПЕРІОДИ: СПРОБА ФЕНОМЕНОЛОГІЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ

Використовуючи методи феноменологічного та нарративного аналізу досліджено трансформацію родинної, освітньої, культурної та міжособистісної сфер буття дитини, осмислено її тілесний, часово-просторовий та інтрасуб'єктивний досвід. Доведено, що дитина в умовах травми освоює новий простір свободи, вразливості та морального оновлення. Обґрунтовано потребу формування нової етики дитинства в Україні, заснованої на культурній пам'яті, емпатії, визнанні досвіду дитини в умовах війни та підтримці її суб'єктності в процесі післявоєнного відновлення.

Ключові слова: дитина, дитинство, соціальний простір, ідентичність, дитячий модус буття, реконструкція життя, війна у світі дитинства.

Постановка проблеми. Україна, що перебуває в умовах повномасштабної війни, стала простором, де мільйони дітей змушені переосмислювати своє буття під тиском відчуття постійної загрози, втрати та нестабільності. Соціальний простір, у якому формується, проживається та осмислюється буття дитини, є не лише фізичною локацією, а й феноменологічним полем переживань, страхів, надій, уявлень і смислів. Під час війни воно підлягає радикальним трансформаціям: змінюються просторові орієнтири, соціальні ролі і рівні безпеки. Водночас через кризу виникає потенціал відновлення – простір, у якому дитина конструює нові наративи, цінності та смисли. Тому важливим завданням сучасного гуманітарного знання є дослідження того, як саме це відбувається, які елементи життєвого простору змінюються, які нові межі встановлюються, а які розмиваються.

Традиційна педагогіка, соціологія та психологія приділяють увагу переважно інституціональним аспектам дитинства: умовам навчання, соціалізації, адаптації. Однак саме філософія має потенціал для глибшого осягнення ди-

тячого досвіду як феномену, що розгортається в особливому часово-просторовому континуумі, насиченому тілесними, емоційними, міжособистісними та культурними смислами. У фокусі уваги постає не лише «дитина як об'єкт соціалізації», а дитина як творець власного соціального простору, навіть у кризових умовах війни. Проблематика нашого дослідження полягає в необхідності реконструкції, тобто філософського відтворення, тих шарів буття дитини, що залишаються поза фокусом стандартних методів: як саме дитина переживає розриви у звичних формах соціальності? Як формуються нові просторово-часові орієнтири? Яким чином дитина відтворює чи трансформує соціальні смисли у своїй мові, грі, творчості? Які моделі стійкості або розриву з'являються в її способі бути з іншими?

Актуальність теми зумовлюється і тим, що сучасна гуманітаристика ще недостатньо інтегрувала феноменологічний інструментарій у вивчення дитячого досвіду війни. Потреба в цьому особливо зростає в Україні, де дитинство опиняється в стані тривалого виклику – не лише фізичного виживання, а й збереження цілісного соціального простору, який дозволяє дитині бути, розвиватись, мислити і відчувати. Філософське осмислення цього процесу допоможе не лише глибше зрозуміти травматичний досвід, але й сформуувати ціннісну основу для майбутнього поствоєнного відновлення соціального простору буття дитини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз сучасної академічної літератури свідчить про зростання інтересу до проблематики дитинства в кризових контекстах, зокрема в ситуаціях збройних конфліктів, вимушеного переміщення та інших соціальних трансформацій. У західноєвропейській та американській науковій традиції відзначається тенденція до міждисциплінарного вивчення дитячого досвіду, що поєднує філософські, соціологічні, антропологічні та педагогічні підходи. Зокрема, Е. Джеймс, А. Прут, К. Дженкс [16–18], Г. Валентайн [24], В. О. Кохан [19–20], Д. Освел [22], Д. Арчард [13], Дж. Уолл [25], М. Ліпман [21], В. Г. Палей [23] започаткували концептуальний поворот у дослідженнях дитинства, запропонували розглядати дитину не як об'єкт опіки, а як активного соціального та політичного суб'єкта, що має особливі права, обов'язки, культуру. Їхній підхід до соціального конструювання простору буття дитини заклав основу для багатьох подальших досліджень у сфері філософії та соціології дитинства.

Також у контексті нашого дослідження важливими є праці українських авторів І. Білої [1], Т. Іващенко [4], В. Косяк [5], А. Пашинської [9], Т. Титаренко [10], які досліджують феноменологію дитячого сприйняття та досвід тілесності в освітньому середовищі. Новітні дослідження М. Дроботенко [2], Т. Кочубей [6], О. Марченко [7] окреслюють трансформацію соціальних кон-

структів дитинства, розглядаючи дитину як активного соціального актора у просторі й часі та підкреслюючи її здатність до конструювання власного світовідчуття.

Отже, науковий дискурс поступово зміщується від нормативного до герменевтичного, від статистичного до наративного підходу, від функціонального до ціннісного бачення дитини. Це дозволяє поглибити філософський аналіз соціального простору дитинства як простору його буття. Одночасно в Україні ще недостатньо досліджень, які б зверталися до питань просторового досвіду дитини у кризових ситуаціях, зокрема під час повномасштабної війни.

Метою статті є здійснити феноменологічну реконструкцію соціального простору буття дитини в умовах війни та в післявоєнний період, що передбачає визначення характеру змін у світосприйнятті родинних відносин, освітнього середовища, культурно-комунікативного простору, а також у формах відновлення просторової орієнтації і соціальної ідентичності дитини.

Виклад основного матеріалу. Дослідження ґрунтується на феноменологічній традиції у філософії, яка ставить у центр уваги не об'єктивовані структури, а досвід суб'єкта, його спосіб перебування у світі, переживання, тілесну залученість і соціальну взаємодію. Основним аналітичним фокусом такого підходу стає не зовнішній опис подій, а смисли, які дитина конституює, зокрема, в умовах війни та поствоєнної реальності. Це дозволяє подолати редукціонізм, притаманний суто поведінковим або статистичним методам дослідження.

Звернення до методів феноменології на основі робіт М. Мерло-Понті, А. Шюца, Т. Лукмана дає змогу осмислити соціальний простір як феномен «життєсвіту» (нім. «*Lebenswelt*»), тобто простору, що не лише існує, а й проживається, сприймається, структурується через інтенціональність суб'єкта [12]. У цьому контексті досвід дитини слід розглядати крізь призму таких категорій, як тілесність, уявлення про час і безпеку, афективність, ритуали повсякденності, взаємодія з іншими.

Категорія тілесності при цьому є однією з ключових, оскільки «повсякденний життєсвіт є регіоном дійсності, у який людина може втручатися і який вона здатна змінювати завдяки тому, що вона діє в ньому через своє тіло» [Там само, с. 17]. Це підґрунтя нашого повсякденного існування, яке ми приймаємо «за замовчуванням». У цьому світі люди не ставлять під сумнів базові структури реальності, а діють як у стабільному та очевидному середовищі. Життєсвіт складається з того, що «завжди вже тут» – обличчя інших, мовні коди, соціальні ролі, звички, практики.

А. Шюц та Т. Лукман також підкреслювали значення повсякденної взаємодії, через яку дитячий досвід соціалізується у просторі та часі. Тобто життє-

світ є «світом інтерсуб'єктивності» [12, с. 18], спільного сенсу, який ми поділяємо з іншими. Його фундамент – це наші типізації або узагальнені образи дій, людей, ситуацій, що дозволяють нам орієнтуватися в соціальному середовищі без постійного переосмислення. Процедура типізації є способом упорядковувати світ за стійкими шаблонами (наприклад, розпізнання дитиною «вчителя», «друга», «незнайомця»).

Ще одна ключова характеристика життєсвіту – це множинність його реальностей. А. Шюц та Т. Лукман розрізняють буденний життєсвіт, світ гри, науки, сну тощо, кожен з яких має власну логіку та критерії смислу [12, с. 29]. При цьому в усвідомленні множинностей прояву та структури життєсвіту дієвою є презумпція здорового глузду – ми діємо так, ніби світ є впорядкованим, передбачуваним і зрозумілим для інших так само, як і для нас.

Важливо, що для А. Шюца і Т. Лукмана дитина – не лише об'єкт соціалізації, а суб'єкт, який поступово засвоює типізації та навчається грати соціальні ролі через залучення до вже наявного життєсвіту дорослих. Саме тому вивчення дитячого досвіду в умовах війни вимагає уваги до того, як руйнуються звичні типізації, як змінюється інтерсуб'єктивний простір і як дитина змушена будувати нову структуру буденного досвіду – часто з фрагментів і в умовах кризи. Для дитини ключові типізації охоплюють уявлення про школу, дім, безпечну вулицю, ролі дорослих, часову послідовність подій (наприклад: ранок – уроки – гра – вечір – сон). Вони є частиною природної настанови – тієї «мовчазної» довіри до стабільності світу, яка дозволяє діяти, ніби все є зрозумілим і передбачуваним.

Однак із початком війни ці типізації руйнуються або радикально змінюються. Школа перетворюється на укриття або віртуальний простір, дім – на небезпечне місце чи тимчасовий притулок, вулиця – на зону ризику. Типові постаті дорослих (вчителів, батьків, сусідів) стають учасниками тривожних або трагічних подій: батько йде на фронт, вчителька евакуйована, сусіди зникли. Час розпадається на «до повітряної тривоги» і «після», на «до війни» і «тепер». Зникає відчуття передбачуваного «завтра». Таким чином, розпадається звична структура буденного досвіду, яку А. Шюц і Т. Лукман описують як «світ самоочевидності» [12, с. 49].

Інтерсуб'єктивний простір, тобто те, що дитина поділяла з іншими як «очевидне», також порушується. Те, що раніше було спільно прийнятним (правила поведінки у класі, норми ввічливості, дитячі ігри), в умовах війни або втратило актуальність, або набуло нових значень. Наприклад, слово «гра» може означати не лише розвагу, а спосіб «перемодельовання» травматичних ситуацій (гра в сирену, в евакуацію). Дитина більше не може покладатися на усталені колективні смисли. Їй доводиться конструювати їх наново, часто

в ізоляції або у фрагментарному контакті з іншими (у нових школах, підвалах, інтернет-просторах).

Цей процес призводить до того, що дитина починає вибудовувати власну структуру повсякденності з уламків попереднього досвіду. Наприклад, вона створює нові ритуали безпеки (класти одяг біля ліжка на ніч «про всяк випадок», малювати укриття), нові просторові уявлення (підвал як «безпечний дім»), нові часові маркери (перерви між тривогами, час без новин). Важливим стає власне тілесне переживання простору: тіло вчиться розпізнавати тривогу не лише через звук сирени, а й через напружені рухи дорослих, зміну мови, відлуння емоційних станів.

Дитина не лише пасивно переживає дійсність, а є активним учасником конструювання нового життєвіття. Навіть у ситуації розриву вона типізує, але вже інакше: наприклад, не «вчителька, яка навчає», а «вчителька, яка читає казку в укритті»; не «однокласник», а «той, з ким був під час евакуації». Таким чином, формуються нові соціальні значущості, які лише частково перетинаються з довоєнними. У реаліях повномасштабної війни в Україні ця реконфігурація життєвіття має особливу глибину: вона відбувається не лише у фізичному середовищі, а й на рівні символів, знаків, способів мовлення. Так, слово «ЗСУ» стає для дитини не абстрактним поняттям, а конкретним символом захисту; жовто-блакитні кольори – частиною емоційного ландшафту; сирена – звуковим маркером буття. Дитина заново вибудовує інтерсуб'єктивний простір з дорослими, які часто самі переживають кризу, отже – стає співконструктором нової повсякденності, з опорою на фрагменти колишньої реальності, пам'ять, гру, мистецтво, мову.

Вивчення особливостей реконструкції життєвого простору дитини можна будувати на основі аналізу її одиничного досвіду (малюнки дитини, спогади, жести, ритуали) [10] у поєднанні з соціально-філософською рефлексією над тим, як формується нове уявлення про норму, безпеку, ідентичність і майбутнє у кризовому просторі дитинства. Важливо бачити в дитячому досвіді не лише психоемоційну реакцію на війну, а смисловий горизонт, у якому відбувається адаптація, спротив, творення нових форм буття. Зокрема С. Холлувей та Г. Валентайн пропонують зосередитися на феноменологічній взаємодії дитини з елементами соціального простору як провідниками смислів [15, р. 765]. У центрі їхніх досліджень питання: як простори, у яких перебувають діти (дім, школа, вулиця, публічні місця), формуються не лише фізично, а насамперед – соціально, культурно, політично? Дитинство розглядається ними як феномен, що не просто «трапляється», а створюється через уявлення дорослих, політику безпеки, норми моралі, регуляцію доступу до простору та контроль над тілом дитини [15, р. 770]. Суть їхнього підходу полягає в тому, що соціальний про-

стір дитини – це не нейтральне тло, а ідеологічно насичене поле, яке структурується відповідно до того, як суспільство бачить «правильне дитинство». Наприклад, шкільний простір – не просто місце для навчання, а механізм дисциплінування, впорядкування часу і тіла дитини. Публічні місця, навпаки, часто розглядаються як небезпечні або неконтрольовані, що обмежують свободу пересування дітей. Інституційні рамки (школа, медіа, законодавство) не просто супроводжують дитинство, але й активно його формують, визначаючи «де» і «як» дитина має перебувати.

С. Холлувей і Г. Валентайн наголошують, що простір дитинства не можна розглядати як лише фізичне середовище, у якому перебуває дитина. Це – морально насичене і соціально організоване середовище, у якому дорослі постійно здійснюють контроль: «де дитині бути дозволено», «де вона в безпеці», «де вона є порушницею норм». Простори завдяки такій організації стають гендерними, класовими, віковими і вкрай залежними від політики «страху» або «допуску». Під час війни це уявлення радикалізується: простір дитини фрагментується, звужується і наповнюється амбівалентними значеннями. Дім більше не гарантує захист, школа – освіту, а вулиця – комфортну зону гри. Формується нова картографія дитинства, у якій безпечно і дозволено накладаються не на географію, а на правила виживання.

Як стверджують С. Холлувей і Г. Валентайн, «Ідентичності та життя дітей творяться і (пере)творяться через місця повсякденного життя» [15, р. 768]. Це означає, що повсякденні простори, до яких, зокрема, належать шкільний клас, двір, дім, не можна вважати виключно фізичними місцями перебування дитини, а середовищами, у яких твориться суб'єктивність дитини. Якщо ці місця руйнуються або їхнє існування набуває загрозливих значень, то змінюється й уявлення дитини про себе, про інших, про норми та цінності. Дитина формує нову ідентичність, реагуючи на просторові трансформації: «дитина-укриття», «дитина-сирена» тощо. В умовах сучасної повномасштабної війни в Україні ці просторові ролі набувають інтерсуб'єктивного характеру, впливаючи на формування в дитини уявлення про безпечний, свій, чужий, дозволений простір.

Після війни відновлення дитинства також означає відновлення доступу до простору – як фізичного, так і символічного. Важливим стає запитання: хто визначатиме, де дитина «може бути» після війни, і як формується її новий «соціально безпечний» маршрут життя? Відновлення доступу до простору – це не лише про повернення дітей до шкіл чи парків, це – про повернення до права бути, діяти, грати, шукати власне місце в житті. Від цього залежить і формування нової ідентичності: чи зможе дитина знову уявити себе вільною у просторі, а не лише захищеною? Відтак у повоєнному контексті небезпека

полягає в тому, що відновлення може стати не звільненням, а посиленням контролю – під гаслами «безпеки», «охорони», «відповідальності». Це стосується не тільки соціального простору дитини, але й загального соціального простору всіх українців.

Новий «соціально безпечний» маршрут життя дитини в післявоєнний період – це не лише переміщення між пунктами А і В, а переналаштування довіри до простору. Дитина запам'ятовує, де її не залишали під час тривоги, де дозволяли говорити, де приймали її страх без осуду. Саме ці місця формують нову мапу афективної безпеки. С. Холлувей і Г. Валентайн у своїх роботах пропонують мислити простір дитини як продукт соціального конструювання, у якому вона також має голос [15, р. 776]. Тому відбудова після війни має включати не лише фізичну інфраструктуру, а й переосмислення дитячої участі у плануванні простору: якою вони хочуть бачити школу? Де їм комфортно грати? Яким вони бачать «нове» безпечне місце? Повоєнне дитинство у такому контексті – це соціальна боротьба за право бути у просторі, говорити про нього, бути почутим у ньому. Якщо до війни дитинство вже було частково «витіснене» до контрольованих середовищ, то війна лише посилила цей процес. Тому важливим є не лише запитання, де може бути дитина після війни, а хто і на яких умовах визначає це «може» – і чи буде в дитини право відповісти.

Важливим також є осмислення досвіду тілесності під час війни та в повоєнний період, оскільки часто саме відчуття змін у власному тілі впливає на формування ідентичності дитини. Користуючись концепцією М. Мерло-Понті, можна вважати втіленість (тілесність) досвіду та сприйняття первинним способом взаємодії зі світом. Як стверджував М. Мерло-Понті, ми не просто маємо тіло – ми є тілом, тобто існуємо у світі через тілесне переживання: рух, дотик, зір, слух [8, с. 176]. Світ не просто даний нам як об'єкт, а відкривається через нашу тілесну залученість – через жест, інтонацію, ритм, положення у просторі. Основне поняття тут – «перцептивне поле»: ми не мислимо світ ззовні, а постійно «вплетені» в нього. Суб'єкт – це не відсторонений споглядач, а живе тіло, що діє, реагує, відчуває, змінюється разом із простором. Тому дуже важливо для вивчення соціального простору буття дитини аналізувати не лише те, що дитина каже чи думає, а як вона рухається, грає, малює, завмирає, уникає дотику або тікає.

У воєнний час дитина не просто втрачає стабільність – її тіло стикається з гучними звуками, вибухами, раптовим світлом, страхом, замкненістю простору, і все це формує нове перцептивне поле. Поведінка стає відповіддю на порушення звичних ритмів. Наприклад, дитина починає швидше бігати при звуці сирени, ховається під столом, шукає тілесний контакт із дорослим.

Усе це не просто реакції, а спосіб буття у зміненому світі. Тіло дитини фіксує травму, розгортання війни через звуки, обмеження руху, холод, біль, страх. Це тіло зберігає пам'ять про втрату, зміну темпу життя, про насильство. Таким чином, тілесність стає не лише фізичним, а й соціально-філософським простором – носієм пам'яті, морального сигналу, візуального і наративного свідчення.

У повоєнний період відновлення соціального простору теж відбувається тілесно: через гру, ритуали, повернення до звичних маршрутів, рух у безпечних зонах. Поняття «схеми тіла» (англ. *body schema*), введене М. Мерло-Понті, допомагає зрозуміти, як дитина відчуває своє тіло у просторі та як змінюється це відчуття внаслідок травми чи страху. Таким чином, воєнне дитинство можна розглядати як глибоко тілесний, ритмічний, перцептивний досвід, завдяки якому дитина навчається орієнтуватися в небезпеці, вловлювати сигнали загрози, шукати опору, зокрема через тіло та рух. Це відкриває можливості для нових підходів до реабілітації: через танець, гру, спільну діяльність, які відновлюють не лише психологічний, а й екзистенційний зв'язок із простором буття [4, с. 56]. Через мистецтво, малюнки, розповіді діти намагаються реконструювати світ, надати йому нового сенсу.

Дослідити характер трансформації соціального простору дитини під час повномасштабної війни в Україні можливо на основі як досліджень сучасних авторів на основі їх інтерв'ювання дітей, які пережили тортури нацизму під час Другої світової війни (Дж. С. Кестенберг, Є. Фогельман [14]), так і самих вчених, які були свідками голокосту (Е. Егер [3], В. Франкл [11]). Зокрема, Дж. С. Кестенберг та Є. Фогельман аналізують, як війна руйнує тіло дитини завдяки обмеженню руху в концтаборі, насильств проти тіла, голоду, втрати відчуття часу, тобто всього того, що порушує базові функції «Я» [14, р. 215]. У результаті тіло дитини перестає бути опорою – рухи обмежені, контроль втрачено, що відбивається не лише на її фізичному, але і на психічному стані. Особливої трансформації набуває відчуття часу – рух його ніби зупиняється. У сучасному контексті це віддзеркалюється у словах багатьох українців про те, що четвертий рік вони живуть у лютому 2022-го. Війна руйнує цикли доби та ритуали: дитина не може «вийти на вулицю після школи», бо можливо у неї вже немає школи; не лягає у звичний час, бо нема усвідомлення безпеки. Відчуття часу розмивається, не існує майбутнього як такого, і тому зникає навіть базова конструкція «безпечного завтра».

Дж. С. Кестенберг та Є. Фогельман звертають увагу на те, що афективна сфера реагує через маскування внутрішніх станів: діти, які пережили травму, часто відчувають приглушення афектів – вони ідентифікуються з агресором (фрустратором) або замикаються у відчуженні, що руйнує їхню здатність без-

посередньо переживати, любити, відчувати безпеку [14, р. 153]. Подібний захисний механізм може приймати форму давно описаного «стокгольмського синдрому». Саме тому питання повернення українських дітей з полону є надзвичайно важливим завданням нашого суспільства та влади, оскільки затримання цього процесу може призвести до значної трансформації дитячої свідомості під впливом російської пропаганди.

Дж. С. Кестенберг та Є. Фогельман також вказують на руйнацію інтерсуб'єктивного простору дитини в неволі через порушення взаємозв'язків: сім'я, спільнота, колектив – усе це розривається. Зроблені цими авторами інтерв'ю дитячих свідків показують не лише наявність у них особистої невідзначеності, а й остраху руйнування соціальних обіцянок, відчуження від власної громади у випадку відсутності підтримки. Одночасно слід вказати на важливість комунікації з дітьми в умовах війни, оскільки для багатьох із них спілкування стає єдиним способом відновлення втраченої соціальної структури. Сам момент інтерв'ю, зроблених авторами, сприймався дітьми, які пережили геноцидальні практики, як можливість почути і засвідчити їхній досвід, повернувши тим самим частину руйнованої інтерсуб'єктивності [Там само, р. 57]. Саме тому зараз, в умовах повномасштабної війни виникають нові форми соціальної підтримки – мережі солідарності, що розгортаються між батьками, волонтерами, дітьми, вчителями. Вони не завжди мають інституційну форму, проте слугують відновленню базового відчуття приналежності та безпеки. Водночас цифрове середовище стає альтернативним простором, завдяки якому дитина підтримує зв'язки, здобуває знання та творить нові форми себе. Освітній простір, втративши фізичну визначеність, трансформується у формат дистанційного, мобільного навчання, яке вимагає не лише технічних ресурсів, але і нових форм взаємодії. Дитина стає активним суб'єктом, який вибудовує свій навчальний маршрут незалежно від просторових рамок.

У сучасному українському контексті можна спостерігати багато схожих з описаними Дж. С. Кестенберг та Є. Фогельман ефектів світосприйняття: це і наявність тілесних реакцій дітей на сирени та вибухи – їхні рухи стають настороженими, стисненими, автоматичними. Відбувається і часова дезорієнтація – «до війни» та «після тривоги» стають маркерами реальності, розмивають річні цикли. У сучасних умовах також наявне афективне оцифрування, коли діти закриваються у віртуальному просторі, проявляють нервову апатію або необґрунтовану агресію (наприклад, відтворюючи «війну» у комп'ютерній грі). З іншого боку, способом переборення дезорганізації соціального простору дитинства стають різноманітні інтеграції, пов'язані з узаємодією в соціальних мережах, участю в гуманітарних акціях, волонтерській

діяльності. У контексті України це означає, що недостатньо просто лікувати ПТСР, важливо допомагати дітям відновлювати життєсвіт – тіло, ритми, простір і зв'язки. Це означає підтримувати ритуали, місця і контексти, у яких дитина може відчувати себе реально почутою, захищеною і «нормальною», незважаючи на жахи війни.

Розкрити характер відновлення простору буття дитини можна, спираючися на творчість відомої психотерапевтки Е. Егер, якою перебування в концтаборі осмислюється як точка не лише виживання, а внутрішньої трансформації [3, с. 30]. Її особиста життєва історія демонструє, що досвід жаху не знищує суб'єкта, якщо в нього лишається інтенція до смислу, навіть у вигляді мікробибору. Для дитини це – «я обираю грати попри сирену», «я обираю обійняти маму, а не мовчати». Така позиція – це життєвий світ у дії, хоч і в кризі. Е. Егер пропонує втілювати феноменологічну ідею про вибір як джерело людської суб'єктивності в найрадикальніших формах втрати. Її досвід показує: навіть якщо всі простори зовнішнього світу зруйновано, внутрішній простір буття ще може бути відтворений, утриманий, розширений. Для дітей, які живуть у війні, це означає не лише виживати, а створювати нові структури повсякденного досвіду. Зокрема, навдзвичайно важливим є відновлення інтерсуб'єктивного простору через слово. Після війни дитина також потребує нових форм комунікації, у яких її досвід не заперечується, а приймається як частина історії. Е. Егер стверджує, що висловити свій досвід – це також спосіб утвердити своє «Я» у світі. Вона підкреслює: бути почутою й почути когось – уже акт зцілення [Там само, с. 27].

Ще одним способом подолання жахів війни може стати формування нового ритуального ладу. Після війни дитина створює нову карту безпеки: новий дім, нові друзі, нові речі. І тут дорослі мають підтримати не повернення до старого, а становлення нового – вільного життєвого простору. Дитина, яка пережила війну, не повинна «забути» або «пережити це швидше», натомість їй потрібна можливість обрати, що робити з цим досвідом: малювати, говорити, мовчати, перетворити на сенс.

Важливим для осмислення буття людини в умовах екзистенційної кризи є також творчість В. Франкла, який розкрив психофеноменологічне підґрунтя того, як дитина (як суб'єкт) надає сенс своєму досвіду, будучи зануреною у війну, втрати, зміни і відновлення [11]. На власному досвіді виживання в концтаборі він показав важливість створення сенсів для життя: той, хто має заради чого жити, витримає майже все. Ця формула особливо цінна при аналізі воєнного дитинства. Дитина, яка втрачає простір гри, рідних, стабільність життя, починає шукати опори не лише в зовнішньому, а в сенсовій побудові реальності: «Чому це відбувається?», «Що це означає для мене?», «Що я можу

з цим зробити?». Цей пошук сенсу, хоч і не завжди вербалізований, формує нову структуру життєвіту дитини.

Хоча В. Франкл переважно говорить про дорослих, його логотерапія може застосовуватись і до дітей: людина визначається як істота, здатна відповідати на умови життя не реактивно, а вибірково, тобто через позицію, погляди, цінності, творчість. У повоєнному досвіді це проявляється у виборі дитиною говорити або мовчати про втрату, грі як перетворенні травми на символ (наприклад, діти малюють ракети як зміїв або драконів), встановленні нових емоційних зв'язків як відповідь на втрату старих. Концепція В. Франкла про внутрішню свободу в зовнішній несвободі означає, що сенс не дається світом, а створюється суб'єктом у взаємодії з ним як здатністю людини «реалізувати потенційний сенс свого життя» [11, с. 120].

Отже, соціальний простір буття дитини у воєнний період зазнає глибоких трансформацій, які проявляються не лише у зміні фізичного оточення, а й у перезначенні соціальних ролей, ціннісних орієнтацій і культурних кодів. Найбільш очевидним виміром є руйнування звичного життєвого середовища: дім перестає бути стабільною територією безпеки, школа – місцем соціалізації, а вулиця – простором дозвілля. У багатьох випадках дитина втрачає не лише дах над головою, але й символічну орієнтацію у світі, адже сама структура її життєвого світу порушується. Феномен переселення (всередині країни чи за кордон) постає як ключовий механізм переміщення дитини в новий соціальний простір, у якому попередні зв'язки розриваються, а нові ще не оформлені. Це створює досвід міжпросторовості, граничності, у якому формується нова конфігурація самоідентичності дитини. Середовище тимчасових укриттів, транзитних просторів (гуртожитки, центри допомоги, підвали) позначене радикальною нестабільністю та непередбачуваністю, що відображається у психологічному стані дитини і змушує її формувати адаптивні механізми сприйняття дійсності.

У повоєнний час починається процес реконструкції простору: повернення до школи, учасність із боку близьких, культурно-етапні події відновлюють горизонт очікувань. Післявоєнний період також не є поверненням до «нормальності», а, скоріше, означає відкриття нових форм буття у зміненій реальності. Простір школи поступово реінтегрується, однак уже як місце пам'яті, стійкості й нової соціальної взаємодії. З'являються проєкти меморіалізації (стіни пам'яті, спільні ритуали), які дозволяють дитині включитися у процес колективної терапії. Культурні ініціативи, що відновлюють традиції, мову, співжиття, відіграють ключову роль у відтворенні відчуття тягlosti й спадковості. Також безумовно важливою має стати концептуалізація політики єднання в українському суспільстві, яку повинні підтримувати як на державному, так і на суспільно-політичному рівнях.

Водночас моральна реконструкція простору потребує визнання вразливості дитини не як її слабкості, а як ресурсу співпереживання, довіри, формування нової культури взаємоповаги. Саме в цьому контексті простір буття дитини стає місцем морального опору – не лише виживання, а й сенсоутворення. Саме тому дитина (як і кожний українець) виступає не жертвою обставин, а потенційним агентом змін, моральним свідком і носієм майбутнього. Таке переосмислення відкриває нові горизонти для сучасної філософії: у тому числі щодо того, як у кризові часи дитинство перестає бути лише віком, а стає формою життєвої філософії – відкритою, емпатійною, здатною на моральну трансформацію спільноти.

Висновки. Реконструкція соціального простору буття дитини у воєнний та повоєнний періоди має складний, багаторівневий характер. Під час війни ключовими компонентами соціального простору дитини стають: сімейно-приватний простір, який радикально ущільнений і виступає ключовим безпековим пулом; освітній простір, що витісняється інформальним навчанням в умовах невизначеності; громадський простір, який редукується до місця одночасної загрози і підтримки, де розгортаються акти солідарності чи страху. Сама тілесність дитини перетворюється на простір пам'яті та травматичного резонансу, що формує нові прояви її ідентичності. Однак дитина при цьому не є пасивним об'єктом, а виступає активним співтворцем нових просторових характеристик її буття.

Суспільна та дослідницька увага до соціального буття дитини має стати однією з ключових передумов стійкого відновлення українського суспільства в повоєнний період. Фокус на тілесності, наративі, культурній солідарності створює потенціал для нової етики дитинства в сучасному українському контексті. Це потребує розвитку досліджень та практик, що включають залучення вчених, літераторів, журналістів, освітян до опису переживань і тілесного досвіду сучасної війни українськими дітьми; звернення до розкриття соціальних і культурних контекстів їхніх історій через філософські, психологічні, художні, музичні твори; визначення історичної перспективи трансформації ідентичності українців під час війни та в повоєнний період. Таке поєднання дозволяє реконструювати не лише зовнішній простір, але й внутрішнє середовище буття дитини, заповнене сенсами, тривогою, присутністю соціальних норм і національних цінностей. Феноменологічний підхід до реконструкції соціального простору дитини в сучасній Україні дозволяє відобразити реальний досвід через власний мовний і художній вираз дітей; упровадити просторово-часові тактильні орієнтири для нормалізації життя дитини під час та після війни; побудувати колективні практики співтворення стійкості; залучити культурну інституційну пам'ять, що також

має важливе значення для просування образів України та українців як одночасно жертв та героїв війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біла І. М. Феноменологія дитячого сприймання. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Київ : Фенікс. Т. XII : Психологія творчості. 2013. № 16. С. 79–85.
2. Дроботенко М. Дитина і дитинство як соціальні конструкти: огляд сучасних теоретичних рефлексій. *Вісник Дніпровської академії неперервної освіти. Серія: Філософія. Педагогіка*. 2024. № 2 (2). С. 19–24. doi: 10.54891/2786-7013-2024-2-3.
3. Егер Е. Вибір: прийняти можливе / пер. з англ. Христина Радченко. Київ : Книголав, 2025. 400 с.
4. Іващенко Т. В. Досвід тілесності у невербальних освітніх практиках: когнітивно-феноменологічний ракурс. *Освітній дискурс* : зб. наук. пр. 2024. № 49 (4/6). С. 49–58.
5. Косяк В. А. Людина та її тілесність у різних формах культури : навч. посіб. Суми : Унів. кн., 2018. 318 с.
6. Кочубей Т. Філософія дитинства: соціально-педагогічний аспект : навч. посіб. Умань : Жовтий О. О., 2014. 185 с.
7. Марченко О. Філософське дослідження феномена дитинства: проблеми та перспективи. *Humanities Studies*. 2024. Вип. 20 (97). С. 71–80. doi: <https://doi.org/10.32782/hst-2024-20-97-09>.
8. Мерло-Понті М. Феноменологія сприйняття. Київ : Український центр духовної культури, 2001. 552 с.
9. Пашинська А. В. Опора на тіло як фундамент стійкості самоідентичності особистості. *Грані* : наук.-теор. альманах. 2018. № 21 (8). С. 94–102. doi: <https://doi.org/10.15421/1718106>.
10. Титаренко Т. М. Моє майбутнє залежить від мене: практики здорового сьогодення у воєнних і повоєнних умовах : монографія / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс, 2024. 130 с.
11. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Київ : КСД, 2022. 160 с.
12. Шюц А., Лукман Т. Структури життєсвіту. Київ : Український центр духовної культури, 2004. 560 с.
13. Archard D. *Children: Rights and childhood* (2nd ed.). New York : Routledge, 2015. 278 p.
14. *Children During the Nazi Reign: Psychological Perspective on the Interview Process*. edited by Judith S. Kestenberg and Eva Fogelman. edited by Judith S. Westport, Conn. : Praeger, 1994. 221 p.
15. Holloway S. L. & Valentine G. Spatiality and the New Social Studies of Childhood. *Sociology*. 2000. № 34 (4). P. 763–783.
16. James A. & Prout A. *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*. 3rd ed. London : Routledge, 2015. 248 p. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315745008>.

17. James A., Jenks C. & Prout A. *Theorizing Childhood*. New York : Teachers College Press, 1998. 247 p.
18. Jenks C. *Childhood*. London : Routledge, 1996. 160 p.
19. Kohan W. O. Childhood, philosophy and the polis: Exclusion and resistance / In D. Kennedy & B. Bahler (Eds.). *Philosophy of childhood: Exploring the boundaries*. Lanham, MD : Lexington Books, 2017. P. 17–31.
20. Kohan W. O. *Childhood, education and philosophy: New ideas for an old relationship*. New York : Routledge, 2015. 144 p.
21. Lipman, Matthew. *Thinking Children and Education*. Dubuque, IA : Kendall / Hunt, 1993. 742 p.
22. Oswell D. *The agency of children: From family to global human rights*. U. K. : Cambridge University Press, 2013. 386 p.
23. Paley Vivian G. *You Can't Say You Can't Play*. Harvard University Press, 1992. 144 p.
24. Valentine G. *Public Space and the Culture of Childhood*. London : Routledge, 2004. 144 p. <https://doi.org/10.4324/9781315245638>.
25. Wall J. *Ethics in Light of Childhood*. USA : Georgetown University Press, 2010. 204 p.

REFERENCES

1. Bila, I. M. (2013). Fenomenolohiia dytyachoho sprymannia. *Aktualni problemy psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii im. H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy – Current Issues of Psychology: Collection of Scientific Papers of the H. S. Kostiuk Institute of Psychology, XII (16), 79–85* [in Ukrainian].
2. Drobotenko, M. (2024). Dytyna i dytynstvo yak sotsialni konstrukty: ohliad suchasnykh teoretychnykh refleksii. *Visnyk Dniprovs'koi akademii neperervnoi osvity. Serii: Filosofiia. Pedagogika – Bulletin of the Dnipro Academy of Continuing Education. Series: Philosophy. Pedagogy, 2 (2), 19–24*. <https://doi.org/10.54891/2786-7013-2024-2-3> [in Ukrainian].
3. Eger, E. (2025). *Vybir: Pryiniaty mozhlyve*. (H. Radchenko, Trans.). Kyiv: Knyholav [in Ukrainian].
4. Ivashchenko, T. V. (2024). Dosvid tilesnosti u neverbalnykh osvitnikh praktykakh: kohnityvno-fenomenolohichni rakurs. *Osvitnii dyskurs: zbirnyk naukovykh prats – Educational Discourse: Collection of Scientific Papers, 49(4–6), 49–58* [in Ukrainian].
5. Kosiak, V. A. (2018). Liudyna ta yii tilesnist u riznykh formakh kultury: navchalnyi posibnyk. *Universytetska knyha* [in Ukrainian].
6. Kochubei, T. (2014). Filosofiia dytynstva: sotsialno-pedahohichni aspekt: navchalnyi posibnyk. Uman: FOP Zhovtyi O. O. [in Ukrainian].
7. Marchenko, O. (2024). Filsofske doslidzhennia fenomena dytynstva: problemy ta perspektyvy. *Humanities Studies, 20 (97), 71–80*. <https://doi.org/10.32782/hst-2024-20-97-09> [in Ukrainian].
8. Merlo-Ponti, M. (2001). Fenomenolohiia sprymannia. Kyiv: Ukrainskyi tsentr dukhovnoi kultury [in Ukrainian].
9. Pashynska, A. V. (2018). Opora na tilo yak fundament stiikosti samoidentychnosti osobystosti. *Naukovo-teoretychnyi almanakh Hrani – Scientific-Theoretical Almanac “Hrani”, 21(8), 94–102*. <https://doi.org/10.15421/1718106> [in Ukrainian].

10. Tytarenko, T. M. (2024). *Moie maibutnie zalezhyt vid mene: praktyky zdorovoho sohodennia u voiennykh i povoeiennykh umovakh*. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. [in Ukrainian].
11. Frankl, V. (2022). *Liudyna v poshukakh spravzhnoho sensu*. Psykholoh u kontstabori. Kyiv: KSD [in Ukrainian].
12. Shyuts, A., & Lukman, T. (2004). *Struktury zhyttiesvitu*. Kyiv: Ukrainyskyi tsentr dukhovnoi kultury [in Ukrainian].
13. Archard, D. (2015). *Children: Rights and childhood* (2nd ed.). New York: Routledge.
14. Kestenber, J. S., Fogelman, E. (Eds.). (1994). *Children During the Nazi Reign: Psychological Perspectives on the Interview Process*. Westport, CT: Praeger.
15. Holloway, S. L., & Valentine, G. (2000). Spatiality and the New Social Studies of Childhood. *Sociology*, 34(4), 763–783.
16. James, A., Prout, A. (2015). *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood* (3rd ed.). London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315745008>
17. James, A., Jenks, C., Prout, A. (1998). *Theorizing Childhood*. New York: Teachers College Press.
18. Jenks, C. (1996). *Childhood*. London: Routledge.
19. Kohan, W. O. (2017). Childhood, philosophy and the polis: Exclusion and resistance. *Philosophy of childhood: Exploring the boundaries*. D. Kennedy, B. Bahler (Eds.), Lanham, MD: Lexington Books, 17–31.
20. Kohan, W. O. (2015). *Childhood, Education and Philosophy: New Ideas for an Old Relationship*. New York: Routledge.
21. Lipman, M. (1993). *Thinking Children and Education*. Dubuque, IA: Kendall/Hunt.
22. Oswell, D. (2013). *The Agency of Children: From Family to Global Human Rights*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
23. Paley, V. G. (1992). *You Can't Say You Can't Play*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
24. Valentine, G. (2004). *Public Space and the Culture of Childhood*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315245638>
25. Wall, J. (2010). *Ethics in Light of Childhood*. Washington, DC: Georgetown University Press.

Vysotska Olha Yevhenivna, D. Sc. in Philosophy, Professor, Head of the Department of Philosophy, Communal institution of higher education «Dnipro Academy of Continuing Education» of the Dnipropetrovsk Regional Council, Ukraine

SOCIAL SPACE OF A CHILD'S BEING IN WARTIME AND POSTWAR PERIODS: AN ATTEMPT AT PHENOMENOLOGICAL RECONSTRUCTION

By employing methods of phenomenological and narrative analysis, the author traces the transformation of a child's familial, educational, cultural, and interpersonal spheres

of existence, while exploring their embodied, spatiotemporal, and intersubjective experience. It is demonstrated that, under conditions of trauma, a child navigates a renewed space of freedom, vulnerability, and moral renewal. The author substantiates the need to establish a new ethics of childhood in Ukraine, grounded in cultural memory, empathy, recognition of children's wartime experiences, and support for their subjectivity during the post-war recovery process.

Keywords: *child, childhood, social space, identity, child's mode of being, life reconstruction, war in the world of childhood.*

Прудникова Олена Вікторівна, доктор філософських наук, професор,
професор кафедри культурології, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: elenvikprud@ukr.net
ORCID ID: 0000-0003-4610-908X

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ВИКЛИКИ І ТЕНДЕНЦІЇ

У статті проаналізовано виклики та загрози інформаційній безпеці ЄС, що по-стали в сьогоденні. Розкрито діяльність європейських інституцій, які опікуються проблемами інформаційної безпеки, та законодавчу базу в цій сфері. Досліджено основні напрями протидії інформаційним викликам та загрозам, які реалізуються керівництвом Європейського Союзу. Охарактеризовано особливості європейської стратегії з кібербезпеки.

Ключові слова: інформаційна безпека, кібербезпека, ЄС, інформаційна приватність, інформаційний простір, права і свободи людини, Інтернет-мережа.

Постановка проблеми. Інформаційна безпека у XXI ст. є ключовим аспектом існування країн та державних об'єднань. Зокрема, Європейський Союз на тлі розгортання агресивних дій РФ у формі гібридних, інформаційних, мережевих і традиційних війн стикнувся з новими загрозами й викликами у сфері безпеки, у тому числі інформаційній. Характер таких загроз зумовлений внутрішніми й зовнішніми чинниками – ціннісно-політична неоднорідність європейських країн, наявність у ЄС політичних лідерів та громадян – симпатиків РФ, активна розвідувально-підривна діяльність російських спецслужб, яка спрямована на стимулювання конфліктів на теренах Європи та розпад ЄС. У контексті вітчизняних реалій, варто підкреслити, що рівень інформаційної безпеки ЄС опосередковано впливає на загальну безпекову ситуацію в Україні, яка є стратегічним партнером об'єднання. У зв'язку з вищенаведеним, актуальність дослідження інформаційної безпеки Європейського Союзу не викликає сумнівів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для обґрунтування ключових ідей і гіпотез дослідження ми спирались на наукові праці низки фахівців. Зокрема, Я. Швечикова визначила таку негативну рису європейського простору, як фрагментація, що деструктивно впливає на безпекові процеси, у тому

числі в інформаційній сфері [1]. О. Фурсай проаналізувала законодавчу базу ЄС щодо протидії загрозам інформаційній безпеці та охарактеризувала їхню дієвість [2]. Натомість С. Троян дослідив створені ЄС інституції для посилення підвалин інформаційної безпеки [3], а Д. Гроза – діяльність агенції ENISA, яка визначила перелік ключових інформаційних загроз, що становлять значну небезпеку для Європейського Союзу [4].

Окремий блок наукових праць присвячено протидії інформаційним викликам та загрозам, спрямованим проти ЄС. Так, О. Запорожець [5] визначає комплекс першочергових дій, які мають бути реалізовані керівництвом Європейського Союзу, І. Милосердна [6] і С. Федонюк [7] аналізують основні напрями «Стратегії кібербезпеки для цифрового десятиліття», прийняту в ЄС.

Формування мети: дослідити сучасні виклики, загрози та тенденції у сфері інформаційної безпеки Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. Протягом свого існування ЄС долає низку викликів і загроз, які час від часу виникають під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників. Однією з таких загроз, яка активізувалась в останні роки, є агресивні інформаційні потоки, спрямовані проти єдності Європейського Союзу, його стабільного соціально-економічного та політичного розвитку. Інформаційні операції конкурентів та ворогів ЄС мають цілеспрямований характер, ставлячи за мету «активувати» культурну неоднорідність європейських країн, зменшити рівень інтегрованості та взаємодії держав, знизити ступінь політичної впливовості й економічної міцності об'єднання.

Аналізуючи характер таких загроз, Я. Швечикова зауважує, що на початку 90-х рр. XX ст. основним принципом для європейців постає зміцнення інтеграції. У контексті інформаційної безпеки цей принцип є одним із ключових, оскільки він міститься в основі механізму боротьби з основною загрозою для європейської спільноти – загрозою фрагментації. «Фрагментація в Європі неодмінно призводила до групування країн і створення системи балансу сил, а досвід демонстрував, що такий порядок у системі призводив до виникнення конфліктів, які не обмежувалися регіоном Європи. У свою чергу інтеграція в галузі безпеки (саме у її класичному розумінні) і зовнішньої політики за європейською моделлю є найвищою стадією інтеграції, а отже, завершує формування повноцінного комплексу безпеки» [1, с. 88].

Використовуючи інформаційно-комунікаційні засоби й технології, різноманітні деструктивні антиєвропейські сили здатні дестабілізувати ситуацію в будь-якому сегменті єдиного європейського простору. Для реалізації такої мети активно задіюються як зовнішні канали впливу, так і відповідні суб'єкти, що перебувають на теренах ЄС, наприклад вихідці з неєвропейських країн,

які не поділяють європейські цінності й при цьому користуються благами, які надає перебування в Європейському Союзі.

У цьому сенсі, значною проблемою для ЄС, яка суттєво впливає на її безпекову ситуацію, в інформаційній сфері зокрема, є збільшення міграційних потоків різнорідного світоглядно-ціннісного характеру та посилення демографічної кризи серед місцевого населення. Збільшення кількості мігрантів у країнах ЄС, зниження рівня народжуваності у традиційних європейських сім'ях зумовлюють розмивання «європейської ідентичності» та загострюють необхідність для «корінних громадян» акцентуації на етнонаціональній ідентичності як підґрунтя для самозбереження. Міграційна проблема у свою чергу породжує низку інших супутніх проблем соціально-економічного, політико-правового, культурного і, врешті-решт, безпекового характеру, оскільки в Європі останнім часом почастишали випадки терористичної діяльності, яку здійснюють, наприклад, мусульмани. Отже, неоднорідний етнонаціональний склад ЄС із різноманітними духовно-ціннісними орієнтирами прямо та опосередковано впливає на стан інформаційної безпеки всього об'єднання.

З метою подолання загроз інформаційній безпеці Європейського Союзу, у 2001 р. Європейською комісією був розроблений базовий документ під назвою «Мережева та інформаційна безпека: європейський політичний підхід» («Network and Information Security: Proposal for A European Policy Approach»), у якому визначено пріоритети європейського розуміння проблем інформаційної безпеки. Варто підкреслити, що в документі використано поняття «мережева та інформаційна безпека», яка визначається «як здатність мережі або інформаційної системи чинити опір випадковим подіям або зловмисним діям, які становлять загрозу доступності, автентичності, цілісності та конфіденційності даних, що зберігаються або передаються, а також послуг, що надаються через ці мережі і системи» [8].

З точки зору О. Фурсай, ЄС зміг створити достатньо дієвий захист у сфері інформаційної безпеки та інформаційної діяльності. Так, у рамках Європейського Союзу було розроблено та прийнято низку документів, що мають зміцнити у стратегічному вимірі інформаційну безпеку: «План боротьби з гібридними загрозами», «Зведення правил боротьби з дезінформацією», «План дій проти дезінформації». Також було утворено нові міжурядові та неурядові інституції, які спрямовані на проведення заходів інформаційної протидії та інформаційно-комунікаційного захисту. Ідеться про такі структури, як Центр передових технологій боротьби з гібридними загрозами SOMA, StratCom, яким вдалось викрити та нейтралізувати різноманітні дезінформаційні компанії спрямовані проти ЄС. «Європейський Союз досяг головної

мети – створив систему захисту європейських громадян та демократії від дезінформації. Інформаційна політика ЄС є позитивним чинником для зміцнення своїх позицій у світі, оскільки Європа підтримує дотримання миру, свобод, права націй на самовизначення, реалізацію спільної зовнішньої безпекової політики та формування єдиної системи європейського інформаційного простору» [2, с. 169].

З нашої точки зору, ЄС потребує подальшого вдосконалення системи інформаційної безпеки, оскільки загрози в цій сфері постійно модифікуються, масштабуються, ускладнюються, стаючи все більш непомітними для виявлення та нівелювання.

Важливо зазначити, що у 2004 р. було створено агенцію ЄС із питань мережевої та інформаційної безпеки (European Network and Information Security Agency – ENISA). Вона спеціалізується на діяльності, що спрямована на зміцнення інформаційної безпеки євроспільноти, країн ЄС та ділових кіл задля профілактики та реагування на проблемні ситуації в інформаційно-комунікаційній сфері. Як відомо, ENISA допомагає створити партнерські відносини між приватними і державними суб'єктами щодо обміну даними про кіберзлочини, а також між фінансово-економічним сектором і державними інституціями через Центри фінансової інформації та аналізу (FI-ISAC). «У 2008–2009 роках Агенцією створена структура / система, що допомагає зацікавленим сторонам краще ідентифікувати та розуміти поточні та майбутні ризики (Emerging and Future Risks), породжені новітніми інформаційними технологіями. Агенцією започаткований також Форум з безпекових питань та створені експертні групи, які дають оцінку та аналізують відповідні проблеми» [3, с. 29–30].

Отже, Європейський Союз посилює організаційну, технічну та правову спроможність у сфері інформаційної безпеки, намагаючись реагувати на нові виклики та загрози.

Вищезгадана агенція ENISA у 2023 р. визначила перелік ключових інформаційних загроз, що становлять значну небезпеку для Європейського Союзу:

1) програми-вимагачі – це різновид шкідливої атаки, коли кіберзлочинці зашифровують дані організації та вимагають плату за відновлення доступу. Про значну загрозу програм-вимагачів свідчать відповідні політичні ініціативи в ЄС;

2) шкідливе програмне забезпечення – використовується для виконання несанкціонованого доступу, який негативно впливатиме на конфіденційні дані, цілісність та доступність комп'ютерних систем. Фахівці ЄС констатують, що у 2023 р. кількість таких типів загроз збільшилася;

3) соціальна інженерія, яка вбирає значний спектр заходів, що спрямовані на використання людської помилки для доступу до необхідної інформації або відповідних послуг. Злочинці застосовують низку маніпулятивних форм для введення особи в оману для добровільного розголошення нею конфіденційної або секретної інформації. Для цього розсилаються відповідні шкідливі документи, електронні листи, рекламна продукція тощо;

4) порушення цілісності даних та їхній витік – це навмисна атака, що здійснюється злочинцем із метою отримання доступу до конфіденційної та захищеної інформації;

5) розподілені атаки типу «відмова в обслуговуванні» (DDoS), які заважають користувачеві мережі або системі отримувати вільний доступ до певної інформації або ресурсів. Науковці стверджують, що останніми роками (особливо з початком епідемії COVID-19 та агресії росії проти України) значно видозмінився характер загроз зі збільшенням спонсорованих певними країнами атак на критичну інфраструктуру інших держав;

6) інтернет-загрози – навмисні або ненавмисні перебої в Інтернет-мережі, електронних комунікаційних системах, які спричинюють його відключення. Такі проблеми Інтернет-мережі представлені такими різновидами, як від'єднання від мережі, відключення електроенергії, кібератаки, технічні проблеми, природні катаклізми та військові дії;

7) інформаційні маніпуляції – це незаконні дії та моделі поведінки, які загрожують (або негативно впливають) ціннісному світу людини, руйнують усталені політичні процедури та процеси. Під час інформаційних маніпуляцій використовуються сфабриковані фото-, відеоматеріали, поширюється неправдива інформація про державних та політичних діячів тощо. Маніпулятивна діяльність має скоординований, замовний характер;

8) «атаки на ланцюги поставок – спрямовані на відносини між організаціями та їх постачальниками. Такий різновид атак складається з комбінації принаймні двох атак – перша атака здійснюється проти постачальника, який потім використовується для атаки на ціль, щоб отримати доступ до своїх активів. До прикладу, російські хакери зосереджені на використанні програм-вимагачів для атак на ланцюжки поставок як в Україні, так і в європейських країнах, які використовуються для надання зброї та гуманітарної допомоги на підтримку українських військових» [4, с. 486–487].

Для ефективного захисту інформаційного простору ЄС, з точки зору О. Запорожця, необхідно реалізувати такий комплекс дій:

1. Забезпечення відповідного професійного рівня підготовки у країнах – членах ЄС «національних комп'ютерних команд», які здатні швидко реагувати на безпекові загрози; активізація співробітництва між державним і при-

ватним секторами; утворення європейського постійно діючого форуму для обміну актуальною інформацією між країнами ЄС.

2. Запровадження в ЄС системи швидкого оповіщення про інформаційні загрози.

3. Посилення захисних спроможностей для критичної інформаційної інфраструктури Європейського Союзу, що включає в себе розроблення національних планів – заходів реагування на ситуативні та стратегічні загрози та проведення тренінгів для всебічного реагування на безпекові виклики; проведення загальноєвропейських тренувань із подолання інформаційно-безпекових інцидентів; посилення взаємодії між національними інформаційно-комп'ютерними силами швидкого реагування.

4. Розроблення ключових принципів європейської інформаційної безпеки та втілення їх у практичній площині.

5. «Визначення критеріїв ідентифікації європейської критичної інфраструктури для сектору інформаційно-комунікаційних технологій. Політичні пріоритети у сфері інформаційної безпеки, визначені керівними органами Європейського Союзу, які втілюються в життя на національному рівні як органами державної влади, так і неурядовими організаціями [5, с. 39–40].

На нашу думку, Європейський Союз має створити потужні кібервійська, які будуть самодостатні у своєму забезпеченні (наприклад, не залежати від США та інших країн технічно й технологічно) та професійно навчені, враховуючи, зокрема, досвід російсько-української війни.

Важливість такого завдання обумовлена, зокрема, й тим, що РФ уже багато років здійснює інформаційну війну, спрямовану проти європейської єдності, європейських цінностей, європейського способу життя. Одним з екзистенційних завдань такої війни РФ як проти Європейського Союзу, так і проти України є намагання посягти на довіру громадян до європейських цінностей та інститутів, надати їм негативного забарвлення. Така діяльність РФ ще у 2020 р. вже мала відповідні результати. Згідно з опитуваннями GLOBSEC у Чехії, Угорщині та Словаччині, значна кількість респондентів вважала, що їхні держави мають додержуватись геополітичного балансу між умовними полюсами – «західним» і «східним» (55, 46, 46% відповідно) [9].

Оцінюючи такі настрої у країнах ЄС, Є. Булана, І. Паніна у 2020 р. констатували, що «така статистика є вкрай небезпечною для ЄС, адже великі групи населення можуть бути легко переконані в підтримці східного вектору. В умовах такого цілеспрямованого і послідовного наступу на свідомість громадян країн-членів Європейський Союз був змушений активізувати свої дії в інформаційному полі та посилити оборону від негативних сторонніх впливів» [10, с. 32].

Сьогодні можна стверджувати, що такі побоювання не були безпідставними – перемога на виборах проросійських сил в Угорщині та Словаччині, незначний відрив від проросійського кандидата на президентських виборчих перегонах в Румунії проєвропейського політика Нікушора Дана. Фактично, на сьогоднішній день, Угорщина та Словаччина стали союзниками РФ в інформаційній війні проти ЄС й України.

Цілком виправдано керівництво ЄС приділяє значну увагу такому різновиду інформаційної безпеки, як кібербезпека. Так, у 2020 р. Європейська комісія та Високий Представник Союзу з закордонних справ і політики безпеки презентували нову «Стратегію кібербезпеки для цифрового десятиліття» [11], яка спрямована на посилення колективної стійкості ЄС щодо кіберзагроз і гарантування надійності комунікаційно-інформаційних та цифрових систем. Для посилення захисту інформаційних систем Комісія також внесла оновлену Директиву NIS2 [12] про механізми забезпечення надійного загальноєвропейського рівня кібербезпеки в усьому ЄС та нову Директиву щодо стійкості критичних організацій [13].

Вищеназвана стратегія визначає чотири базові напрямки дій ЄС в інформаційно-цифровій сфері:

- стійкість безпекового середовища – норми ЄС для забезпечення захисту та стійкого функціонування критичної інфраструктури в інформаційно-комунікаційній сфері. Визначається важливість утворення Об'єднаного кіберпідрозділу як єдиної платформи для координації співробітництва та міжнародного партнерства для протидії кібератакам і підвищення рівня кібербезпеки країн-партнерів;

- боротьба з викликами й небезпеками, що посилюються. Вона передбачає зміцнення потенціалу правоохоронних органів у сфері інформаційно-цифрових розслідувань;

- активізація захисту європейських громадян від тероризму та оргзлочинності, що передбачає заходи з посилення законодавчої бази про безпеку кордонів і ефективного задіювання існуючих баз даних. Співпраця з міжнародними партнерами, що не є членами Європейського Союзу тощо;

- «сильна європейська екосистема безпеки, яка має формуватися на основі зміцнення мандату Європолу, та подальший розвиток Євроюсту для тісного зв'язку між судовими та правоохоронними органами» [6, с. 181].

У сукупності ці нормативні акти склали відповідний пакет з кібербезпеки. «Доповнення європейського вторинного права у сфері кібербезпеки стало логічним кроком після врахування виявлених недоліків попередніх нормативних актів і викликів, що з'явилися у зв'язку з пандемією Covid-19. Стратегія описує кібербезпеку як багаторівневу проблему, для розв'язання якої сфор-

мовано сфери діяльності: стійкість, технологічний суверенітет та лідерство; нарощування оперативного потенціалу для запобігання, стримування й реагування; просування глобального та відкритого кіберпростору» [7, с. 150].

Отже, посилення кібербезпеки є необхідним складником зміцнення загальної системи інформаційної безпеки. Кожна підсистема такої системи відіграє свою особливу роль у протидії інформаційним атакам.

Піклуючись про інформаційну безпеку, країни Європейського Союзу мають вирішувати проблему дотримання прав і свобод громадян, не допускаючи зловживань під гаслом безпекових заходів.

У цьому контексті експерти RAND Corporation підкреслюють, що раціональний баланс між свободою та приватністю, з одного боку, і безпекою, з другого боку, має бути утворений у царині громадянських прав і свобод людини. Фахівці констатують, що громадяни та суспільство загалом, зіткнувшись з такою проблемою в реальному житті, маючи вибір відносно рівня свободи і безпеки, готові відмовитися від деяких свобод, прийняти обмеження щодо приватного життя, спонсорувати безпекові переваги, але з певними застереженнями. У будь-якому випадку влада має встановлювати чіткі правові рамки втручання у приватне життя громадян із метою забезпечення інформаційної безпеки. «Важливим аспектом транспарентизації інформаційної безпеки є підвищення поінформованості та розуміння проблеми безпеки, а також базових знань у цій сфері, що може бути пов'язано з процесом масового просвітництва та формуванням культури транспарентності та інформаційної безпеки» [14, с. 26].

Заходи держави з інформаційної безпеки будуть більш дієвими, коли громадяни матимуть чітке уявлення про їхнє значення, важливість, часові межі реалізації, особливо якщо йдеться про обмеження прав та свобод.

Загалом у Європейському Союзі приділяють значну увагу приватності, інформаційної зокрема. Основним законодавчим актом у цій царині (прийнятий 25 травня 2018 р.), який становить стандарт щодо захисту приватних інтересів та прав осіб в інформаційно-цифровому світі Інтернет-мережі та який унормовує збирання, зберігання, обробку та передачу персональних відомостей громадян Європейського Союзу, є Загальний регламент про захист даних (GDPR). Він визначає сутність поняття «порушення захисту персональних даних» – «це порушення безпеки, що призводить до випадкового чи незаконного знищення, втрати, зміни, несанкціонованого розкриття або доступу до персональних даних, які передано, збережено або іншим чином опрацьовано. Саме недопущення випадкового чи незаконного знищення, втрати, зміни, несанкціонованого розкриття або доступу до інформації, яка входить

у категорію «інформаційна приватність» – і є основною метою такої категорії, як «захист приватності в інформаційних мережах» [15, с. 1231].

Розмірковуючи про природу інформаційної приватності, ми трактуємо її як невід’ємне особисте право не робити публічною власну персональну інформацію, як-то домашня адреса, приватний телефонний номер, приватне листування або історія мережевого пошуку. Захист інформаційної приватності в Інтернет-мережі – це низка системних заходів, до яких можна віднести створення захищених паролів, використання та оновлення антивірусних програм, засоби шифрування даних тощо.

Висновки. Інформаційна безпека Європейського Союзу є багатовимірним і поліаспектним феноменом, який вбирає в себе інституційний та неінституційний рівні. Основними загрозами у сфері інформаційної безпеки для ЄС є кібер-тероризм, несанкціоноване втручання у функціонування інформаційно-комунікаційних систем в оборонному, політичному, економічному та інших сегментах об’єднання. На сьогоднішній день Європейський Союз створив достатньо дієву систему протидії інформаційним загрозам, яка в той же час потребує постійної модернізації у зв’язку з новими викликами з боку Росії, Китаю, США та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Швечикова Я. П. Європейський регіональний комплекс безпеки в сучасній безпековій структурі світу. *Грані*. 2014. №9. С. 86–91.
2. Фурсай О. Політика інформаційної безпеки Європейського Союзу. *Літопис Волині*. 2023. №29. С. 165–170.
3. Троян С. С. Інформаційно-безпекова політика Європейського Союзу. *Зовнішні справи*. 2019. №2/3. С. 28–32.
4. Гроза Д. В. Окремі аспекти інформаційної безпеки ЄС. *Юридичний науковий електронний журнал* : електрон. наук. фах. вид. 2023. №12. С. 484–490. URL: http://lsey.org.ua/12_2023/12_2023.pdf (дата звернення: 02.07.2025).
5. Запорожець О. Ю. Політика Європейського Союзу в сфері інформаційної безпеки. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2009. Вип. 87, ч. II. С. 36–45.
6. Милосердна І. М. Інформаційна безпека як елемент національної безпеки: теоретичний вимір та особливості впровадження. *Політикус* : наук. журн. 2024. Вип. 4. С. 179–185.
7. Федонюк С. Політика ЄС в аспекті основних глобальних концепцій інформаційної (кібер) безпеки. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2021. №3 (11). С. 144–168.
8. Communication from the European Commission. Network and Information Security: Proposal for a European Policy Approach. COM, 2001. 298 с. URL: http://ec.europa.eu/information_society/europe/2002/news_library/pdf_files/netsec_en.pdf (дата звернення: 02.07.2025).

9. GLOBSEC Trends 2019: Central & Eastern Europe 30 years after the fall of the Iron Curtain. URL: http://aspeninstitute.ro/wp-content/uploads/2019/07/Central-Eastern-Europe-30-years-after-the-fall-of-the-Iron-Curtain_GLOBSEC-Trends-2019.pdf (дата звернення: 03.07.2025).
10. Булана Є. А., Паніна І. Г. Європейський союз та інформаційні впливи Російської Федерації. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. 2020. Т. 1, № 12. С. 31–34.
11. Oint communication to the european parliament and the council. The EU's Cybersecurity Strategy for the Digital Decade. European Commission. Brussels, 16.12.2020 JOIN 2020 18 final. URL: https://ec.europa.eu/newsroom/dae/document.cfm?doc_id=72164 (дата звернення: 03.07.2025).
12. Revised Directive on Security of Network and Information Systems (NIS2). European Commission. Publication 16 December 2020. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/revised-directive-security-network-and-information-systems-nis2> (дата звернення: 03.07.2025).
13. Proposal for a Directive of the european parliament and of the council on the resilience of critical entities. Brussels, 16.12.2020 COM 2020 829 final. URL: https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/default/files/pdf/15122020_proposal_directive_resilience_critical_entities_com-2020-829_en.pdf (дата звернення: 4.07.2025).
14. Тихомирова Є. Б. Комунікативна політика ЄС: інформаційна безпека VS транспарентність. *Актуальні проблеми міжнародних відносин* : зб. наук. пр. 2011. Вип. 102, ч. 1. С. 22–28.
15. Мальцев С. Ю. Безпека інформаційних мереж та захист прайвесі: європейські стандарти й інтеграційні виклики для України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. №2. С. 1225–1233.

REFERENCES

1. Shvechykova, Ya.P. (2014). Yevropeiskyi rehionalnyi kompleks bezpeky v suchasniy bezpekoviyi strukturi svitu. *Hrani – Facets*, 9, 86–91 [in Ukrainian].
2. Fursai, O. (2023). Polityka informatsiynoi bezpeky Yevropeiskoho Soiuzu. *Litopys Volyni – Chronicle of Volyn*, 29, 165–170 [in Ukrainian].
3. Troian, S. S. (2019). Informatsiyno-bezpekova polityka Yevropeiskoho Soiuzu. *Zovnishni spravy – Foreign Affairs*, 2–3, 28–32 [in Ukrainian].
4. Hroza, D. V. (2023). Okremi aspekty informatsiynoi bezpeky YeS. *Elektronne naukove fakhove vydannia «Iurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal» – Electronic professional scientific edition «Legal Scientific Electronic Journal»*, 12, 484–490. URL: http://lsej.org.ua/12_2023/12_2023.pdf [in Ukrainian].
5. Zaporozhets, O. Yu. (2009). Polityka yevropeiskoho soiuzu v sferi informatsiynoi bezpeky. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn – Current Issues of International Relations*, issue 87 (Chastyna II), 36–45 [in Ukrainian].
6. Myloserdna, I. M. (2024). Informatsiyna bezpeka yak element natsionalnoi bezpeky: teoretychnyi vymir ta osoblyvosti vprovadzhennia. *Naukovyi zhurnal «Politykus» – Scientific journal «Politykus»*, issue 4, 179–185 [in Ukrainian].

7. Fedoniuk, S. (2021). Polityka YeS v aspekti osnovnykh hlobalnykh kontseptsii informatsiinoi (kiber) bezpeky. *Mizhnarodni vidnosyny, suspilni komunikatsii ta rehionalni studii – International relations, Public communications and Regional studies*, 3(11), 144–168 [in Ukrainian].
8. Communication from the European Commission: Network and Information Security: Proposal for a European Policy Approach. (2001). COM. URL: http://ec.europa.eu/information_society/eeurope/2002/news_library/pdf_files/netsec_en.pdf
9. GLOBSEC Trends 2019: Central & Eastern Europe 30 years after the fall of the Iron Curtain. (2019). URL: http://aspeninstitute.ro/wp-content/uploads/2019/07/Central-Eastern-Europe-30-years-after-the-fall-of-the-Iron-Curtain_GLOBSEC-Trends-2019.pdf
10. Bulana, Ye. A., Panina, I. H. (2020). Yevropeïskyi soiuz ta informatsiini vplyvy Rosiiskoi Federatsii. *Visnyk studentskoho naukovoï tovarystva DonNU imeni Vasylia Stusa – Bulletin of the Student Scientific Society of Vasyl Stus Donetsk National University, Vol. 1, 12, 31–34* [in Ukrainian].
11. Joint communication to the European Parliament and the Council. The EU's Cybersecurity Strategy for the Digital Decade. European Commission. (2020). Brussels, 16.12.2020 JOIN 18 final. URL: https://ec.europa.eu/newsroom/dae/docu-ment.cfm?doc_id=72164
12. Revised Directive on Security of Network and Information Systems (NIS2). (2020). European Commission. Publication 16 December. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/revised-directive-security-network-and-information-systems-nis2>
13. Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on the resilience of critical entities. (2020). Brussels, 16.12.2020 COM 829 final. URL: https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/default/files/pdf/15122020_proposal_directive_resilience_critical_entities_com-2020-829_en.pdf
14. Tykhomyrova, Ye.B. (2011). Komunikatyvna polityka YeS: informatsiina bezpeka vs transparentnist. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn: zbirnyk naukovykh prats – Current Issues of International Relations: Collection of Scientific Works, issue 102(1), 22–28* [in Ukrainian].
15. Maltsev, S. Yu. (2025). Bezpeka informatsiinykh merezh ta zakhyst praveisi: yevropeïski standarty y intehratsiini vyklyky dlia Ukrainy. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo – Analytical and Comparative Jurisprudence*, 2, 1225–1233 [in Ukrainian].

Prudnykova Olena Victorivna, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Professor of the Department of Culturology, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

INFORMATION SECURITY OF THE EUROPEAN UNION: CHALLENGES AND TRENDS

The article analyzes the current challenges and threats to the information security of the European Union. It outlines the activities of European institutions responsible for addressing

information security issues and examines the relevant legislative framework in this domain. The study explores the main directions of the EU leadership's response to information-related challenges and threats. It also highlights the key features of the European cybersecurity strategy.

Keywords: information security, cybersecurity, EU, information privacy, information space, human rights and freedoms, Internet network.

Павлова Тетяна Сергіївна, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна
e-mail: pavlova_tatyana@ukr.net,
ORCID ID: 0000-0001-7178-3573

Павлов Роман Анатолійович, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки, підприємництва та управління підприємствами, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна
e-mail: r.pavlov.dnu@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0001-7629-2730

ВІД АВТОНОМІЇ ВОЛІ ДО ПРОГРАМНОГО КОДУ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ТА ПРАКТИЧНІ ПІДСТАВИ СМАРТКОНТРАКТІВ

Розглядаються філософсько-правові та практичні засади смартконтрактів крізь призму трансформації концепцій автономії та детермінізму. Досліджується семантичний розрив між природною мовою права та формальною мовою програмування. Аналізується онтологічний статус смартконтрактів як гібридних соціо-технічних феноменів. Пропонується концептуальне бачення «виконаного права» для розуміння нових форм алгоритмічної нормативності в цифрову епоху.

Ключові слова: *філософія права, практична філософія, автономія волі, правовий детермінізм, смартконтракти, блокчейн, цифрове управління.*

Постановка проблеми. Концепція смартконтрактів, уперше запропонована Ніком Сабо, передбачила фундаментальну трансформацію правових відносин у цифрову епоху. Він визначав смартконтракт як «комп'ютеризований транзакційний протокол, який виконує умови контракту» [47], використовуючи метафору торгового автомата для ілюстрації автоматичного виконання без людського втручання. Програмний код, що лежить в основі смартконтрактів, є набором інструкцій, написаних формалізованою мовою програмування для виконання комп'ютером певних операцій [44]. Така ідея, реалізована два десятиліття тому на платформі блокчейн, породила не просто новий технічний інструмент, а філософський виклик традиційному розумінню права.

Масштаб проблеми стає очевидним при розгляді темпів поширення технології. За даними DappRadar [13], загальна сума, яка заблокована в децентралізованих фінансових протоколах (DeFi), заснованих на смартконтрактах, досягла 159 мільярдів доларів США на кінець лютого 2024 р., що свідчить про те, що смартконтракти перестали бути маргінальним явищем і стають значущим фактором економічних і правових відносин.

Філософська проблема полягає у фундаментальній суперечності між обіцянкою і реальністю смартконтрактів. З одного боку, вони втілюють ідеал правової визначеності – абсолютної передбачуваності та невідворотності виконання зобов'язань. З іншого боку, ця визначеність досягається ціною втрати гнучкості, контекстуальності та людяності права. Виникає суперечність, коли прагнення до досконалого виконання договорів призводить до створення системи, яка може виконувати договори зовсім не так, як передбачали сторони.

Наукова значущість проблеми визначається тим, що смартконтракти вимагають перегляду фундаментальних категорій правової теорії. Що означає автономія волі, коли рішення приймається в момент написання програмного коду, а не в момент виконання? Як розуміти відповідальність у системі, де виконання відбувається автоматично? Чи можлива справедливість без людського судження? Ці питання не мають очевидних відповідей у рамках нинішньої правової теорії, а також філософії права і практичної філософії.

Практична значущість пов'язана з необхідністю правового регулювання цієї сфери, яка швидко розвивається. Регулятори по всьому світу стикаються з дилемою: як створити правові рамки для технології, яка за своєю природою прагне обійти традиційне правове регулювання? Спроби механічного застосування права, що існує, часто призводять до абсурдних результатів, а створення спеціального регулювання вимагає розуміння філософських основ нової технології, а також практичних аспектів її застосування.

Особливої гостроти проблемі надає той факт, що смартконтракти не просто автоматизують наявні правові процеси, але створюють новий тип нормативності – «алгоритмічну нормативність», де правила вбудовані в технологічну інфраструктуру і виконуються без можливості відхилення. Це є радикальним розривом із правовою традицією, де норма та її застосування завжди були розділені простором людського судження. Дослідження її становить інтерес для практичної філософії ще й з тієї точки зору, що ми вперше в історії стикаємося з викликами такого роду, і вони мають цілком практичну реалізацію вже сьогодні.

Таким чином, дослідження філософсько-правових засад смартконтрактів є не абстрактним теоретизуванням, а спробою на практиці осмислити фунда-

ментальну трансформацію права в епоху цифровізації. Від успіху такого осмислення залежить наша здатність створити правові інститути, адекватні викликам XXI ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Філософсько-правовий аналіз смартконтрактів стоїть на перетині декількох дослідницьких традицій. Фундаментальні роботи Лоуренса Лессіґа [30] про регулятивну роль коду заклали основу для розуміння технології як форми нормативності. Як він зазначає, програмний код набуває нормативної сили, порівнянної з правовими нормами, але діє принципово інакше [Там само] і не просто регулює поведінку, а безпосередньо визначає правові наслідки.

Прімавера де Філіппі та Аарон Райт [6] розвивають комплексний аналіз трансформації права під впливом блокчейн-технологій. Вони вводять концепцію «lex cryptographica» – нового правового порядку, заснованого на криптографічних гарантіях замість інституційного примусу. Наступні роботи Прімавери де Філіппі зі співавторами [7] поглиблюють розуміння проблем управління в децентралізованих системах.

Карен Леві [31] пропонує критичний погляд на обмеження смартконтрактів, вказуючи на невід’ємну роль соціального контексту в договірних відносинах. Її аналіз показує, що спроби повної формалізації правових відносин ігнорують важливі функції традиційних договорів, такі як сигналізація намірів і творча неоднозначність.

Еліза Мік [33] розвиває багаторівневий підхід до аналізу смартконтрактів, розрізняючи технічний, економічний і правовий рівні. Це дозволяє уникнути редукаціонізму і визнати складну природу феномену. Джеймс Гріммельманн [19] крізь призму філософії мови аналізує фундаментальну проблему неоднозначності, показуючи, що навіть формальний код не уникає проблем інтерпретації.

Однак дослідження, що існують, недостатньо уваги приділяють філософським і практичним підставам трансформації права. Залишаються невирішеними питання: як співвідносяться класичні концепції автономії та детермінізму з природою смартконтрактів? Які онтологічні категорії адекватні для опису гібридних соціотехнічних феноменів? Як подолати семантичний розрив між правом і кодом?

Метою статті є філософсько-правовий аналіз засад смартконтрактів, що розглядаються крізь призму трансформації концепцій автономії та детермінізму в їхньому практичному застосуванні. Для її досягнення дослідження об’єднує кілька взаємопов’язаних завдань у рамках одного цілісного підходу. Насамперед воно простежує еволюцію розуміння автономії в філософії права, що дозволяє виявити її значення для аналізу смартконтрактів як інструментів,

що балансують між свободою волі та зумовленістю. Далі досліджується проблема детермінізму в контексті автоматизованого виконання правових зобов'язань, підкреслюючи, як задані наперед алгоритми впливають на традиційні уявлення про право. Крім того, аналізується онтологічний статус смартконтрактів як гібридних феноменів, що існують на стику права й технології, що вимагає осмислення їхньої природи та сутності в практичному їх застосуванні. Важливе місце належить виявленню природи та наслідків семантичного розриву між природною мовою права та формальною мовою програмування, оскільки ця розбіжність створює виклики для їхньої взаємодії. Нарешті, на основі проведеного аналізу пропонується концептуальне бачення, яке допомагає осмислити смартконтракти в контексті сучасної філософії права, забезпечуючи їх більш глибоке та всебічне розуміння.

Виклад основного матеріалу. На відміну від традиційного права, де існує часовий і логічний розрив між нормою та її застосуванням, у смартконтрактах такі моменти зливаються. Це створює якісно нову ситуацію, яку можна позначити як «перформативний детермінізм» (стан, де висловлювання правила одночасно є його виконанням). Таке розуміння дозволяє подолати дихотомію між дескриптивним і прескриптивним, характерну для традиційної правової теорії. Ключовим стає розуміння того, що автономія в контексті смартконтрактів не зникає, а трансформується – з автономії інтерпретації в автономію проєктування, зі свободи застосування норм у свободу їхнього створення.

Автономія у філософії права: від Канта до сучасності. Концепція автономії посідає центральне місце в сучасній філософії права та практичній філософії. Сходячи до кантіанської традиції, автономія розуміється як здатність раціонального суб'єкта до самозаконодавства [26]. Кант розрізняв автономію волі, де суб'єкт дотримується морального закону, який він сам собі встановлює, і гетерономію, де воля визначається зовнішніми чинниками. Така дихотомія стала основоположною для подальшого розвитку правової думки.

У правовому контексті автономія проявляється в декількох вимірах: як принцип самовизначення особистості, як основа договірної свободи і як передумова моральної та правової відповідальності. Джон Стюарт Мілль [34] розвинув розуміння автономії як суверенітету індивіда над власним тілом і розумом, обмеженого тільки принципом незаподіяння шкоди іншим.

Сучасні теорії автономії значно ускладнили і збагатили це поняття. Джозеф Раз розвиває розуміння автономії як здатності бути «автором власного життя» [42]. Ця концепція передбачає не просто свободу від зовнішнього примусу (негативна свобода в термінології Ісаї Берліна [3]), але і позитивну здатність формувати власні цілі й цінності. У правовому контексті це означає,

що суб'єкти права повинні мати можливість не тільки дотримуватися встановлених норм, але і брати участь в їхніх створенні та зміні.

Джеральд Дворкін [10] пропонує процедурне розуміння автономії, фокусує на здатності до критичної рефлексії над своїми бажаннями і цінностями. Автономний суб'єкт – це не той, хто просто слідує своїм бажанням, але той, хто здатний оцінювати і при необхідності змінювати їх. Така концепція особливо важлива для розуміння договірної автономії, де сторони повинні бути здатні критично оцінити умови угоди і практику їхнього виконання.

Сучасні теорії автономії, такі як реляційна автономія [32], підкреслюють соціальну вкоріненість автономного суб'єкта. Автономія не існує у вакуумі і завжди реалізується в контексті соціальних відносин та інститутів, що особливо важливо для розуміння правової автономії, яка завжди передбачає взаємодію з іншими правовими суб'єктами. Дженніфер Недельські [35] стверджує, що автономія конституюється через відносини, а не всупереч їм. Марина Ошана [36] вказує на те, що ідеал повністю незалежного і самодостатнього суб'єкта є не тільки недосяжним, але й небажаним. Натомість пропонується розуміння автономії як здатності до самоврядування в контексті взаємозалежності в суспільстві.

Таким чином, сучасне розуміння автономії у філософії права та практичній філософії відійшло від індивідуалістичної моделі ізольованого раціонального суб'єкта до більш складної концепції, що визнає соціальну природу людської агентності. Автономія розуміється не як незалежність від інших, а як здатність до самовизначення в контексті соціальних відносин, що має критичне значення для аналізу правових феноменів у цифрову епоху.

У контексті проблематики смартконтрактів сучасне розуміння автономії, як здатності до самовизначення в соціальних відносинах, набуває нового значення, адже ці технологічні інструменти дозволяють сторонам укладати угоди, довіряючи їхнє виконання програмному коду, а не традиційним інститутам. Проте ця автономія не є ізольованою, оскільки реалізується в межах технологічних і соціальних обмежень, де довіра та співпраця залишаються ключовими. Це підводить до питання про природу свободи волі в умовах алгоритмічного детермінізму смартконтрактів, коли виконання угод жорстко визначене кодом, що вимагає розгляду філософських перспектив детермінізму та свободи волі для глибшого розуміння їхніх правових імплікацій.

Філософські перспективи детермінізму і свободи волі. Проблема детермінізму має довгу історію у філософії, що сягає античних дебатів про долю і свободу волі. У контексті філософії права та практичної філософії детермінізм порушує фундаментальні питання про можливість відповідальності та справедливості покарання. Якщо дії людини повністю детерміновані по-

передніми причинами, то як можна вважати її відповідальною за ці дії? Це надзвичайно складне питання, яке є важливим і в практичному відношенні, як відповідальність за вчинені правопорушення.

Класичний детермінізм, сформульований П'єром-Симоном Лапласом, передбачає, що при повному знанні початкових умов можна точно передбачити всі майбутні стани систем [29]. Цей «Демон Лапласа» став символом механістичного світогляду, де все, що відбувається, є неминучим наслідком попередніх причин. Хоча квантова механіка поставила під сумнів універсальність такого детермінізму на мікрорівні, на макрорівні соціальних взаємодій питання залишається відкритим.

Філософські позиції з питання співвідношення детермінізму і свободи волі можна поділити на кілька основних категорій. Жорсткий детермінізм, представлений у роботі Дерка Перебума [40], стверджує несумісність детермінізму і свободи волі. Якщо всі наші дії є результатом попередніх причин, то справжня свобода неможлива, а моральна відповідальність – це ілюзія.

Лібертаріанство у філософії волі стверджує існування справжньої свободи волі, несумісної з детермінізмом. Роберт Кейн [25] розвиває теорію «самоформуючих дій», де в ключові моменти життя людина робить справді вільний вибір, не детермінований попередніми причинами. Ці моменти квантової невизначеності на рівні нейронних процесів створюють простір для свободи.

Компатибілізм, представлений у працях Гаррі Франкфурта [12] і Деніела Деннета [8], намагається примирити детермінізм зі свободою волі, стверджуючи, що для моральної відповідальності важлива не метафізична свобода від причинності, а здатність діяти відповідно до своїх бажань і переконань. Франкфурт вводить системне розрізнення між бажаннями першого і другого порядку, вільний суб'єкт – це той, чий дії відповідають його бажанням другого порядку (бажанням про бажання).

Сьюзан Вольф [50] пропонує «теорію розуму», згідно з якою відповідальність вимагає здатності діяти відповідно до розуму, що не вимагає метафізичної свободи від причинності, але передбачає певні когнітивні здібності та відсутність патологічних станів. Така позиція особливо релевантна для розуміння правової відповідальності, яка традиційно враховує фактори, що впливають на здатність до розумного судження.

Пітер Стросон [46] пропонує особливий підхід, що фокусується на реактивних психологічних настановах (reactive attitudes) – емоційних реакціях, таких як обурення, вдячність, провина. Ці настанови є невід'ємною частиною наших міжособистісних відносин і не залежать від метафізичних питань про свободу волі. Правова відповідальність, з цієї точки зору, заснована не на метафізиці, а на соціальних практиках.

Отже, філософські дебати про детермінізм і свободу волі залишаються невіршеними, але для правової теорії ключовим є не метафізичне питання про існування свободи волі, а практичне питання про умови моральної та правової відповідальності. Сучасні підходи схиляються до компатибілістського рішення, яке визнає сумісність детермінізму з відповідальністю за умови збереження певних когнітивних і вольових здібностей суб'єкта. Таке розуміння є критично важливим для аналізу смартконтрактів, де детермінізм програмного коду повинен бути узгоджений з автономією та відповідальністю учасників.

Правова автономія та договірна свобода. У правовій теорії автономія найяскравіше проявляється в принципі договірної свободи. Класична ліберальна теорія договору, що сходиться до праць Гроція та Пуфендорфа, розглядає договір як вираз автономної волі сторін [17; 18]. Договір створює «закон для сторін» саме тому, що він є продуктом їхнього вільного волевиявлення. Ця ідея знайшла своє класичне вираження у формулі «*pacta sunt servanda*» – договори повинні дотримуватися.

Теорія волі (*will theory*), що домінувала в XIX ст., розглядала договір як зустріч двох вільних воель. Фрідріх Карл фон Савінї [43] стверджував, що обов'язкова сила договору впливає з автономії волі сторін. Така теорія передбачає, що сторони договору є раціональними суб'єктами, здатними переслідувати власні інтереси через добровільні угоди.

Однак уже в кінці XIX – на початку XX ст. ця ідеалізована картина почала піддаватися критиці. Отто фон Гірке [14] вказував на соціальну функцію договору, яка не може бути зведена до індивідуальних воель. Еміль Дюркгейм [9] у своєму аналізі «недоговірних елементів договору» показав, що договірні відносини завжди спираються на соціальні норми та інститути, що існують.

Критичний аналіз, наданий у працях Дункана Кеннеді [27] та інших представників критичних правових досліджень, показує, як формальна договірна автономія може маскувати фактичну відсутність вибору. Стандартні договори та договори приєднання демонструють, як формальна автономія може маскувати фактичну нерівність сторін. Фрідріх Кесслер [28] у своїй впливовій статті про договори приєднання показав, як масове виробництво і стандартизація призвели до ситуації, де більшість договорів не є результатом переговорів, а просто нав'язуються слабшій стороні.

Патрік Атья [1] простежує історичну еволюцію договірного права від акценту на автономії волі до визнання соціальної відповідальності та необхідності захисту слабкої сторони. Така еволюція відображає зростання розуміння того, що абсолютна договірна свобода може призвести до несправедливих

результатів. Сучасне договірне право включає безліч механізмів захисту слабкої сторони: доктрини недобросовісності (*unconscionability*), примусу (*duress*) і надмірного впливу (*undue influence*).

Х'ю Коллінз [5] розвиває розуміння договору як форми «приватного управління» (*private governance*), де сторони створюють власні правила взаємодії. Однак ця автономія завжди існує в рамках, встановлених публічним правом. Договірна свобода є не абсолютною, а відносною, обмеженою міркуваннями публічного порядку, захисту слабкої сторони та соціальної справедливості.

Таким чином, еволюція правової теорії договору демонструє поступовий відхід від абсолютизації автономії волі до визнання її соціальної зумовленості та необхідності захисних механізмів. Сучасне договірне право являє собою складний баланс між повагою до автономії сторін і визнанням структурних нерівностей, що вимагають правового втручання. Цей історичний досвід особливо важливий для розуміння смартконтрактів, які відроджують ідеал абсолютної договірної свободи в технологічній формі, потенційно ігноруючи уроки, винесені зі століть розвитку договірного права.

Технологічний детермінізм і право. З розвитком технологій питання про детермінізм набуває нових вимірів. Технологічний детермінізм, у своїй сильній формі, передбачає, що технології розвиваються за власною логікою, визначаючи соціальні, економічні та культурні зміни. Жак Еллюль [11] критикує цю тенденцію, стверджуючи, що техніка як сукупність технологій і технологічних систем перетворюється на автономну силу, яка підпорядковує собі всі аспекти людського життя, включаючи право, політику і мораль. Однак Жак Еллюль не просто констатує технологічний детермінізм, а застерігає, що така автономія техніки загрожує людській свободі та автономії, вимагаючи осмислення її наслідків для суспільства.

Більш помірні форми технологічного детермінізму визнають взаємний вплив технології і суспільства. Ленгдон Віннер [49] показує, як технологічні артефакти можуть втілювати певні політичні та соціальні цінності.

У контексті права технологічний детермінізм порушує питання про те, наскільки правові норми та інститути визначаються технологічними можливостями. Лоуренс Лессіг [30] у своїй теорії «регулятивних модальностей» виділяє чотири способи регулювання поведінки: право, соціальні норми, ринок і архітектура (включаючи технологічну). Код, з цієї точки зору, стає формою регулювання, багато в чому більш ефективною, ніж традиційне право. Як показують дослідження блокчейн-платформ, таких як Ethereum, технологія створює нові форми інституційної координації та управління через транзакції [37].

Шейла ЯсанOFF [24] розвиває концепцію «співвиробництва» науки, технології та соціального порядку. З цієї точки зору, технології не просто впливають на суспільство, але формуються в процесі складної взаємодії технічних, соціальних, політичних і правових факторів. Таке розуміння особливо важливе для аналізу смартконтрактів, що являють собою гібрид технології і права.

Таким чином, питання про технологічний детермінізм у праві не має однозначної відповіді. Технології дійсно мають певну автономію і здатність трансформувати правові практики, але ця трансформація відбувається не за заздалегідь заданою траєкторією, а через складну взаємодію технічних можливостей, соціальних цінностей і правових норм. Смартконтракти є яскравим прикладом такого співвиробництва, де код стає правом не автоматично, а через процеси соціального визнання, правової легітимації та практичного використання. Розуміння цієї діалектики технічного і соціального є критично важливим для адекватного правового регулювання блокчейн-технологій.

Технологічні основи та архітектура. Смартконтракти являють собою комп'ютерні програми, що виконуються на блокчейні – розподіленій і незмінній базі даних. Для повного розуміння філософсько-правових імплікацій смартконтрактів необхідний детальний розгляд їхньої технологічної архітектури.

Нік Сабо [47] визначав смартконтракт задовго до появи блокчейну як «комп'ютеризований транзакційний протокол, який виконує умови контракту». Він використовував метафору торгового автомата, коли машина автоматично видає товар після отримання оплати, без необхідності в людському посереднику.

Практична реалізація смартконтрактів стала можливою з появою блокчейну Ethereum у 2015 р. Віталік Бутерін [4], засновник Ethereum, розширив функціональність блокчейну, додавши можливість виконання довільного коду. Якщо Bitcoin можна розглядати як розподілений калькулятор, то Ethereum – це розподілений комп'ютер, здатний виконувати програми будь-якої складності (у межах обчислювальних обмежень).

Ключові характеристики смартконтрактів включають:

1. Автоматичне виконання. Смартконтракт виконується автоматично із настанням заданих умов, без необхідності в людському втручанні. Таке виконання є детермінованим, оскільки при однакових вхідних даних результат завжди буде однаковим.

2. Незмінність. Після розгортання на блокчейні код смартконтракту не може бути змінений, що забезпечується криптографічними властивостями блокчейну, де кожен блок містить хеш попереднього блоку, створюючи нерозривний ланцюг.

3. Прозорість. Код більшості смартконтрактів є публічно доступним, що теоретично дозволяє будь-кому перевірити логіку контракту. Однак, як зазначає Ханьян Го зі співавторами [20], складність програмного коду часто робить таку перевірку практично неможливою для неспеціалістів.

4. Розподілене виконання. Смартконтракти виконуються на безлічі вузлів мережі одночасно, що забезпечує стійкість до цензури і одиничних точок відмови. Це створює нову форму «обчислювального консенсусу».

Технологічна архітектура смартконтрактів фундаментально відрізняється від традиційних правових інструментів. Як зазначають Аарон Райт і Прімавера де Філіппі [51], якщо традиційне право спирається на природну мову і людську інтерпретацію, то смартконтракти використовують формальну мову програмування, що не допускає неоднозначності. Ця відмінність має глибокі практичні філософські імплікації для розуміння природи правових зобов'язань.

Такі технологічні характеристики смартконтрактів, як автоматизація, незмінність, прозорість і розподіленість, створюють якісно нову форму правового інструменту, де виконання гарантується не соціальними інститутами, а математичними алгоритмами і криптографією. Це є радикальним розривом із тисячолітньою традицією права, заснованою на людському судженні та інституційному примусі. Однак така технологічна новизна не означає повної незалежності від соціального контексту, оскільки смартконтракти функціонують тільки в рамках більш широкої соціотехнічної системи, що включає розробників, користувачів, майнерів і регуляторів.

Онтологічний статус смартконтрактів. Питання про онтологічний статус смартконтрактів є предметом активних дебатів у філософській і правовій сферах. Чи є вони правовими договорами в традиційному сенсі, чи являють собою щось принципово нове? Це питання не є суто академічним, оскільки від відповіді на нього залежить застосовність наявного договірної права до смартконтрактів.

Карен Леві [31] стверджує, що смартконтракти не можуть повністю замінити традиційні договори через непереборну роль довіри та соціального контексту в договірних відносинах. Вона виокремлює кілька функцій традиційних договорів, які не можуть бути автоматизовані: сигнальна функція (демонстрація серйозності намірів), функція неповного примусу (можливість не наполягати на суворому виконанні за певних обставин) і функція творчої неоднозначності (навмисна невизначеність для полегшення досягнення угоди) [Там само].

З іншого боку, Макс Раскін [41] аргументує, що смартконтракти можуть розглядатися як особливий вид договорів, що мають юридичну силу. Він проводить аналогію з іншими формами автоматизованих угод, такими як «угоди

з кліком» (click-wrap) і «угоди під час перегляду» (browse-wrap agreements), які суди визнають, незважаючи на відсутність традиційних елементів укладення договору.

Роберт Херіан [22] розглядає смартконтракти як «артефакти, що виконують» (executing artifacts), які функціонують як програмний код, що автоматизує виконання заданих умов, але не обов'язково мають статус правових договорів. З цієї точки зору, смартконтракт є технічним інструментом, який може підтримувати реалізацію правових відносин, але сам по собі не є правовим феноменом, якщо тільки не розроблений з урахуванням юридичних вимог.

Еліза Мік [33] розвиває більш деталізований підхід, розрізняючи три аспекти смартконтрактів: код (технічний рівень), транзакція (економічний рівень) і договір (правовий рівень). Ці рівні можуть збігатися, але часто є розбіжні, створюючи складні питання про співвідношення технічної реалізації та правових зобов'язань.

Шон Байєрн [2] обговорює концепцію «контрактної повноти» (contractual completeness), стверджуючи, що смартконтракти є спробою створити повністю специфіковані договори, які не потребують інтерпретації, однак визнає, що така повнота є недосяжним ідеалом через фундаментальну невизначеність майбутнього.

Онтологічна невизначеність смартконтрактів відображає глибшу проблему категоризації гібридних соціотехнічних феноменів. Вони одночасно є і не є договорами, існують як код і як правове відношення, функціонують автономно і залежно від соціального контексту. Така множинна ідентичність потребує розвитку нових аналітичних категорій, здатних охопити їхню двоїсту природу. Можливо, сама спроба однозначно визначити онтологічний статус смартконтрактів є хибною, оскільки їхня сутність полягає саме в цій невизначеності, у постійному переході між технічним і правовим, автоматичним і соціальним.

Семантичний розрив і проблема перекладу. Одна з ключових проблем смартконтрактів – це «семантичний розрив» між намірами сторін та їхнім кодовим вираженням. Природна мова, за всієї її неоднозначності, має багатство смислів і контекстуальну гнучкість. Код, навпаки, є жорстко формалізованим і не допускає інтерпретації.

Джеймс Гріммельманн [19] аналізує цю проблему крізь призму теорії мовленнєвих актів. Традиційні договори є перформативними висловлюваннями, оскільки вони не просто описують зобов'язання, а створюють їх через акт висловлювання. Смартконтракти, навпаки, є дескриптивними – вони описують алгоритм, який буде виконано незалежно від намірів сторін.

Проблема ускладнюється відмінністю між декларативним характером правових норм та імперативним характером програмного коду. Правові норми встановлюють, що має бути, залишаючи простір для інтерпретації та адаптації. Код встановлює, що буде, без можливості відхилення. Як зазначає Лоуренс Лессіг [30], «код – це закон», який набуває буквального значення в контексті смартконтрактів.

Ніколас Годфрі та Марк Бердон [16] досліджують проблему «втрати смислу під час перекладу» між правовою мовою та машинно-зчитувальним кодом, аналізуючи складнощі кодування юридичних текстів і виокремлюючи три ключові типи втрат, пов'язаних з інтерпретаційними обмеженнями. Вони зазначають, що код не здатен враховувати неявні припущення і соціальні норми, вбудовані в правові тексти, що призводить до втрати важливих контекстуальних елементів, оскільки він прагне суворої визначеності, у той час як юридичні норми припускають неоднозначності, що вимагають інтерпретації [16]. Крім того, фіксована природа програмного коду обмежує його адаптивність до обставин, що змінюються, або непередбачуваних ситуацій, на відміну від правових текстів, які можуть переглядатися й інтерпретуватися, що робить код менш придатним у динамічних правових сценаріях. Зрештою, бінарна логіка коду не передає градуальність і гнучкість, притаманні складним юридичним концепціям, що призводить до їхнього спрощення та втрати тонкощів і глибини, підкреслюючи значущість дослідження для розуміння обмежень кодування правових текстів [16].

Особливо проблематичним є переведення правових стандартів у програмний код. Правові стандарти, такі як «розумність», «сумлінність», «справедливість», є принципово відкритими концепціями, що потребують контекстуальної інтерпретації. Проблема перекладу складних концепцій у формалізовані системи характерна для різних дисциплін [23]. Спроби формалізувати такі стандарти в коді неминуче призводять до їхніх редукції та спотворення. Як зазначає Кевін Вербах [48], це створює ризик «механічної юриспруденції», де складні правові питання зводяться до простих алгоритмічних рішень.

Семантичний розрив між правом і кодом являє собою не просто технічну проблему перекладу, а фундаментальне зіткнення двох способів створення значення. Це вимагає переосмислення суб'єкт-об'єктних відносин у цифрову епоху [38] і розвитку нових підходів до розуміння технологічної нормативності [39]. Право оперує через контекст, прецедент та інтерпретацію, створюючи значення в процесі застосування. Програмний код створює значення через однозначне виконання заздалегідь визначених інструкцій. Цей розрив неможливо повністю подолати технічними засобами, оскільки він відображає відмінність між людським смислом, завжди відкритим для переінтерпретації,

і машинною логікою, що вимагає повної визначеності. Визнання нездоланності такого розриву є першим кроком у розробленні реалістичних підходів до використання смартконтрактів у правовій сфері.

«Проблема оракулів» і зв'язок із зовнішнім світом. Смартконтракти існують в ізольованому середовищі блокчейна і не мають прямого доступу до інформації про зовнішній світ. Для отримання такої інформації використовуються «оракули» – сервіси, що надають дані із зовнішніх джерел, що створює фундаментальну проблему: як забезпечити достовірність даних, що надходять від них?

Джош Старк [45] називає це «проблемою оракула» – суперечлива ситуація, де децентралізована система стає залежною від централізованих джерел інформації. Це підриває основну перевагу смартконтрактів, яка полягає в усуненні необхідності в довірених посередниках. Якщо для функціонування смартконтракту потрібна довіра до «оракула», то переваги децентралізації частково або повністю втрачаються.

Проблема ускладнюється кількома факторами. По-перше, «оракули» можуть надавати неправильну інформацію навмисно (унаслідок неправомірних дій) або ненавмисно (через технічні збої). По-друге, навіть якщо «оракул» чесний, джерело даних може бути ненадійним або маніпульованим. По-третє, часова затримка між подією в реальному світі та її відображенням у блокчейні створює можливості для арбітражу та маніпуляцій.

Різні технічні рішення пропонуються для вирішення «проблеми оракулів»: децентралізовані «оракули», економічні стимули для чесної звітності, криптографічні докази [21] – усі ці рішення лише зміщують проблему довіри, не усуваючи її повністю. Децентралізовані оракули потребують довіри до механізму агрегації даних, економічні стимули можуть бути подолані достатньо великою вигодою від маніпуляції, а криптографічні докази працюють лише для обмеженого класу даних.

Філософськи «проблема оракулів» відображає більш глибоку проблему співвідношення символічного (код) та реального (фізичний світ). Смартконтракти оперують символами, але правові відносини стосуються реальних об'єктів і дій. Розрив між символічним і реальним створює простір для маніпуляцій і зловживань. Це нагадує класичну проблему філософії мови про співвідношення знака і референта, але в контексті смартконтрактів вона набуває практичного та правового виміру.

Більше того, «проблема оракулів» виявляє фундаментальне обмеження формальних систем. Як показав Курт Гедель [15] у своїх теоремах про неповноту, будь-яка достатньо складна формальна система не може бути одночасно повною і несуперечною. Смартконтракти, будучи формальними системами,

неминуче потребують зовнішніх джерел істини для зв'язку зі світом за межами блокчейну, що створює неусувну залежність від елементів, що перебувають поза системою, що суперечить ідеалу повної автономії.

Проблема «оракулів» демонструє ілюзорність повної автономії смартконтрактів. Будь-яка система, що претендує на регулювання реальних відносин, повинна мати точки дотику з фізичним світом, і ці точки неминуче стають джерелами вразливості та необхідності довіри. Замість усунення довіри смартконтракти лише переміщують її в нові місця – від традиційних інститутів до технічних систем та їхніх операторів. Це не означає марність технології, але вимагає більш реалістичного розуміння її можливостей і обмежень, визнання того, що повна автоматизація правових відносин залишається недосяжним ідеалом.

Висновки. Проведене дослідження філософсько-правових та практичних засад смартконтрактів виявило фундаментальну трансформацію базових категорій права під впливом технології блокчейну. Аналіз показав, що смартконтракти являють собою не просто новий технічний інструмент, а якісно іншу форму права, що вимагає переосмислення традиційних концепцій автономії, детермінізму та правової нормативності в їхньому практичному застосуванні.

Еволюція розуміння автономії від кантіанської моделі ізольованого раціонального суб'єкта до сучасних реляційних теорій створює концептуальну основу для аналізу смартконтрактів. Автономія в контексті алгоритмічного права не зникає, а трансформується з автономії застосування в автономію проєктування.

Проблема співвідношення детермінізму та свободи волі набуває нового виміру в контексті смартконтрактів. Алгоритмічний детермінізм виконання створює парадоксальну ситуацію, де розширення контролю над виконанням договору супроводжується втратою гнучкості та адаптивності.

Онтологічний статус смартконтрактів як гібридних соціотехнічних феноменів вимагає подолання традиційних дихотомій право / неправо, соціальне / технічне. Їхня множинна ідентичність є не проблемою, що потребує вирішення, а сутнісною характеристикою.

Семантичний розрив між природною мовою права та формальною мовою програмування відображає фундаментальну відмінність способів створення значення. Визнання неподоланності цього розриву є умовою реалістичного підходу до використання смартконтрактів.

«Проблема оракулів» демонструє принципову неможливість повної автономії систем, що регулюють реальні відносини. Довіра не усувається, а переміщується від традиційних інститутів до технічних систем.

Теоретична значущість дослідження полягає в розробленні концептуального бачення «виконуваного права», що дозволяє аналізувати нові форми правової нормативності. Практична значущість пов'язана зі створенням філософських засад для адекватного правового регулювання блокчейн-технологій.

Смартконтракти ставлять перед філософією права фундаментальне питання про майбутнє правової цивілізації. Відповідь на нього вимагає не вибору між людським і алгоритмічним, а пошуку форм їхнього продуктивного синтезу, що зберігає цінності правової культури в епоху технологічних трансформацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Atiyah P. S. *The Rise and Fall of Freedom of Contract*. Oxford : Oxford University Press, 1979. 792 p.
2. Bayern S. *Autonomous Organizations*. Cambridge : Cambridge University Press, 2021. 175 p.
3. Berlin I. *Two Concepts of Liberty*. Oxford : Clarendon Press, 1958. 57 p.
4. Buterin V. *Ethereum: A Next-Generation Smart Contract and Decentralized application platform*. *Ethereum White Paper*. 2014. URL: <https://ethereum.org/en/whitepaper> (дата звернення: 14.06.2025).
5. Collins H. *Regulating Contracts*. New ed. Oxford : Oxford University Press, 2005. 386 p.
6. De Filippi P., Wright A. *Blockchain and the Law: The Rule of Code*. Cambridge : Harvard University Press, 2018. 300 p.
7. De Filippi P., Reijers W., Mannan M. *Blockchain Governance*. Cambridge : The MIT Press, 2024. 226 p.
8. Dennett D. C. *Freedom Evolves*. New York : Viking Press, 2003. 347 p.
9. Durkheim E. *De la division du travail social*. Paris : PUF, 2007. 416 p.
10. Dworkin G. *The Theory and Practice of Autonomy*. Cambridge : Cambridge University Press, 1988. 173 p.
11. Ellul J. *La Technique: L'Enjeu du siècle*. Réimpression de la 2e éd. Paris : Economica, 2008. 423 p.
12. Frankfurt H. G. *Alternate Possibilities and Moral Responsibility*. *The Journal of Philosophy*. 1969. Vol. 66, № 23. P. 829–839. doi: <https://doi.org/10.2307/2023833>.
13. Gherghelas S. *Crypto Hype Pushes Dapp Industry Adoption to New All-Time High with 6,7 Million Daily Wallets*. *DappRadar*. 2024. March 7. URL: <https://dappradar.com/blog/crypto-hype-pushes-dapp-industry-adoption-to-new-all-time-high-with-67-million-daily-wallets/#Chapter-3> (дата звернення: 14.06.2025).
14. Gierke O. von. *Natural Law and the Theory of Society, 1500 to 1800* / trans. E. Barker. Cambridge : Cambridge University Press, 1934. 226 p.
15. Gödel K. *Über formal unentscheidbare Sätze der Principia Mathematica und verwandter Systeme I*. *Monatshefte für Mathematik und Physik*. 1931. Vol. 38, № 1. P. 173–198. doi: <https://doi.org/10.1007/BF01700692>.

16. Godfrey N. Toward a Quantum-Inspired Framework for Modelling Legal Rules. *Quantum Economics and Finance*. 2024. Vol. 1, №2. P. 138–187.
17. Gordley J. Foundations of Private Law: Property, Tort, Contract, Unjust Enrichment. Oxford: Oxford University Press, 2006. 481 p.
18. Gordley J. The Eclipse of Classical Thought in China and The West. Cambridge: Cambridge University Press, 2022. 361 p.
19. Grimmelmann J. All Smart Contracts are Ambiguous. *Journal of Law & Innovation*. 2021. Vol. 2, №1. P. 1–22.
20. Guo H., Chen Y., Chen X., Huang Y., Zheng Z. Smart Contract Code Repair Recommendation Based on Reinforcement Learning and Multi-metric Optimization. *ACM Transactions on Software Engineering and Methodology*. 2024. Vol. 33, №4. Article 106. doi: <https://doi.org/10.1145/3637229>.
21. Hassan A., Makhdoom I., Iqbal W., Ahmad A., Raza A. From Trust to Truth: Advancements in Mitigating the Blockchain Oracle Problem. *Journal of Network and Computer Applications*. 2023. Vol. 217. 103672. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jnca.2023.103672>.
22. Herian R. Smart Contracts: a Remedial Analysis. *Information & Communications Technology Law*. 2020. Vol. 30, №1. P. 17–34. doi: <https://doi.org/10.1080/13600834.2020.1807134>
23. Hudoshnyk O., Krupskiy O. P. Science and Comics: From Popularization to the Discipline of Comics Studies. *History of Science and Technology*. 2022. Vol. 12, №2. P. 210–230. doi: <https://doi.org/10.32703/2415-7422-2022-12-2-210-230>.
24. Jasanoff S. Can Science Make Sense of Life? Cambridge : Polity Press, 2019. 208 p.
25. Kane R. The Complex Tapestry of Free Will: A Philosophical Odyssey. New York : Oxford University Press, 2024. 367 p.
26. Kant I. Groundwork of the Metaphysics of Morals: a German-English Edition / ed. J. Timmermann ; trans. M. J. Gregor. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 214 p.
27. Kennedy D. The Critique of Rights in Critical Legal Studies. Left Legalism/Left Critique / eds. W. Brown, J. Halley. Durham : Duke University Press, 2002. P. 178–228. doi: <https://doi.org/10.2307/j.ctv11hpn4c.9>.
28. Kessler F. Contracts of Adhesion: Some Thoughts About Freedom of Contract. *Columbia Law Review*. 1943. Vol. 43, №5. P. 629–642.
29. Laplace P.-S. Essai philosophique sur les probabilités. London: Forgotten Books, 2018. 102 p.
30. Lessig L. Code: Version 2.0. New York : Basic Books, 2006. 410 p.
31. Levy K. E. Book-Smart, Not Street-Smart: Blockchain-Based Smart Contracts and The Social Workings of Law. *Engaging Science, Technology, and Society*. 2017. Vol. 3. P. 1–15. doi: <https://doi.org/10.17351/ests2017.107>.
32. Mackenzie C., Stoljar N. Relational Autonomy: Feminist Perspectives on Autonomy, Agency, and the Social Self. New York : Oxford University Press, 2000. 314 p.
33. Mik E. Deconstructing Smart Contracts. *The Cambridge Handbook of Emerging Issues at the Intersection of Commercial Law and Technology* / eds. S.-A. Elvy, N. S. Kim. Cambridge : Cambridge University Press, 2025. P. 375–396.

34. Mill J. S. On Liberty. London : John W. Parker and Son, 1859. 207 p.
35. Nedelsky J. A Relational Approach to Law and Its Core Concepts. *The Oxford handbook of feminism and law in the United States* / eds. D. Brake, M. Chamallas, V. L. Williams. New York : Oxford University Press, 2023. P. 57–74.
36. Oshana M. Relational Autonomy. *The International Encyclopedia of Ethics*. 2020. P. 1–13. doi: <https://doi.org/10.1002/9781444367072.wbiee921>.
37. Blockchain as a Management Technology: Institutionalization of Crypto-Assets and Transformation of Entrepreneurial Models Using the Example of Ethereum / Pavlov R., Zarutskya O., Pavlova T., Grynko T., Levkovich O., Hordieieva-Herasymova L. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 2024. Vol. 6, № 59. P. 151–166. doi: <https://doi.org/10.55643/fcaptop.6.59.2024.4529>.
38. Павлова Т., Павлов Р. Етика by design та переосмислення суб'єкт-об'єктних відносин у цифрову епоху. *Epistemological Studies in Philosophy, Social and Political Sciences*. 2024. Vol. 7, № 2. P. 88–99. doi: <https://doi.org/10.15421/342447>.
39. Павлова Т., Павлов Р. Онтологія цифрових об'єктів і технологічна нормативність: нові перспективи для цифрової етики. *Epistemological Studies in Philosophy, Social and Political Sciences*. 2024. Vol. 7, № 1. P. 86–96. doi: <https://doi.org/10.15421/342419>.
40. Pereboom D. Free Will. Cambridge : Cambridge University Press, 2022. 69 p.
41. Raskin M. The Law and Legality of Smart Contracts. *Georgetown Law Technology Review*. 2017. Vol. 1, № 2. P. 305–341.
42. Raz J. The Morality of Freedom. Oxford : Oxford University Press, 1988. 435 p.
43. Savigny F. K. V. System of the Modern Roman Law. Farmington Hills : Gale, Making of Modern Law, 2013. 313 p.
44. Sebesta R. W. Concepts of Programming Languages (Twelfth edition. Global edition). Harlow: Pearson Education Limited, 2023. 1385 p.
45. Stark J. Making Sense of Blockchain Smart Contracts. Coindesk. 2021. URL: <https://www.coindesk.com/markets/2016/06/04/making-sense-of-blockchain-smart-contracts/> (дата звернення: 14.06.2025).
46. Strawson P. Freedom and Resentment. *Perspectives on Moral Responsibility* / eds. J. Fischer, M. Ravizza. Ithaca, NY : Cornell University Press, 1994. P. 45–66. doi: <https://doi.org/10.7591/9781501721564-002>.
47. Szabo N. Formalizing and Securing Relationships on Public Networks. *First Monday*. 1997. Vol. 2, № 9. doi: <https://doi.org/10.5210/fm.v2i9.548>.
48. Werbach K. The Blockchain and the New Architecture of Trust. Cambridge : MIT Press, 2018. 322 p.
49. Winner L. Do Artifacts Have Politics? *Daedalus*. 1980. Vol. 109, № 1. P. 121–136.
50. Wolf S. Freedom Within Reason. New York : Oxford University Press, 1994. 176 p.
51. Wright A., De Filippi P. Decentralized Blockchain Technology and the Rise of Lex Cryptographia. *Social Science Research Network*. 2015. Vol. 34. P. 41–52.

REFERENCES

1. Atiyah, P. S. (1979). The Rise and Fall of Freedom of Contract. Oxford: Oxford University Press.

2. Bayern, S. (2021). *Autonomous Organizations*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Berlin, I. (1958). *Two Concepts of Liberty*. Oxford: Clarendon Press.
4. Buterin, V. (2014). *Ethereum: A Next-Generation Smart Contract and Decentralized application platform*. Ethereum White Paper. URL: <https://ethereum.org/en/whitepaper>.
5. Collins, H. (2005). *Regulating Contracts* (New ed). Oxford: Oxford University Press.
6. De Filippi, P., Wright, A. (2018). *Blockchain and the Law: The Rule of Code*. Cambridge: Harvard University Press.
7. De Filippi, P., Reijers, W., & Mannan, M. (2024). *Blockchain Governance*. Cambridge: The MIT Press.
8. Dennett, D. C. (2003). *Freedom Evolves*. New York: Viking Press.
9. Durkheim, E. (2007). *The Division of Labor in Society*. Paris: PUF. [in French].
10. Dworkin, G. (1988). *The Theory and Practice of Autonomy*. Cambridge: Cambridge University Press.
11. Ellul, J. (2008). *The Technological Society* [La Technique: L'Enjeu du siècle (réimpression de la 2e éd.)]. Paris: Economica [in French].
12. Frankfurt, H. G. (1969). Alternate Possibilities and Moral Responsibility. *The Journal of Philosophy*, 66(23), 829–839. doi: <https://doi.org/10.2307/2023833>
13. Gherghelas, S. (2024, March 7). *Crypto Hype Pushes Dapp Industry Adoption to New All-Time High with 6,7 Million Daily Wallets*. DappRadar. URL: <https://dappradar.com/blog/crypto-hype-pushes-dapp-industry-adoption-to-new-all-time-high-with-67-million-daily-wallets/#Chapter-3>
14. Gierke, O. von. (1934). *Natural Law and the Theory of Society, 1500 to 1800* (E. Barker, Trans.). Cambridge: Cambridge University Press.
15. Gödel, K. (1931). On Formally Undecidable Propositions of Principia Mathematica and Related Systems [Über formal unentscheidbare Sätze der Principia Mathematica und verwandter Systeme I.] *Monatshefte für Mathematik und Physik*, 38(1), 173–198. doi: <https://doi.org/10.1007/BF01700692> [in German].
16. Godfrey, N. (2024). Toward a Quantum-Inspired Framework for Modelling Legal Rules. *Quantum Economics and Finance*, 1(2), 138–187. doi: <https://doi.org/10.1080/13600834.2024.2312620>
17. Gordley, J. (2006). *Foundations of Private Law: Property, Tort, Contract, Unjust Enrichment*. Oxford: Oxford University Press.
18. Gordley, J. (2022). *The Eclipse of Classical Thought in China and The West*. Cambridge: Cambridge University Press.
19. Grimmelman, J. (2021). All Smart Contracts are Ambiguous. *Journal of Law & Innovation*, 2(1), 1–22.
20. Guo, H., Chen, Y., Chen, X., Huang, Y., & Zheng, Z. (2024). Smart Contract Code Repair Recommendation Based on Reinforcement Learning and Multi-metric Optimization. *ACM Transactions on Software Engineering and Methodology*, 33(4), Article 106. doi: <https://doi.org/10.1145/3637229>
21. Hassan, A., Makhdoom, I., Iqbal, W., Ahmad, A., & Raza, A. (2023). From Trust to Truth: Advancements in Mitigating the Blockchain Oracle Problem. *Journal*

- of Network and Computer Applications, 217, 103672. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jnca.2023.103672>
22. Herian, R. (2020). Smart Contracts: a Remedial Analysis. *Information & Communications Technology Law*, 30(1), 17–34. doi: <https://doi.org/10.1080/13600834.2020.1807134>
 23. Hudoshnyk, O., Krupskiy, O. P. (2022). Science and Comics: From Popularization to the Discipline of Comics Studies. *History of Science and Technology*, 12(2), 210–230. doi: <https://doi.org/10.32703/2415-7422-2022-12-2-210-230>
 24. Jasanoff, S. (2019). *Can Science Make Sense of Life?* Cambridge: Polity Press.
 25. Kane, R. (2024). *The Complex Tapestry of Free Will: A Philosophical Odyssey*. New York: Oxford University Press.
 26. Kant, I. (2011). *Groundwork of the Metaphysics of Morals: a German-English Edition* (J. Timmermann, Ed.; M. J. Gregor, Trans.; First paperback edition 2014). Cambridge: Cambridge University Press.
 27. Kennedy, D. (2002). The Critique of Rights in Critical Legal Studies. In W. Brown & J. Halley (Eds.), *Left Legalism/Left Critique*. Durham: Duke University Press, 178–228. doi: <https://doi.org/10.2307/j.ctv11hpn4c.9>
 28. Kessler, F. (1943). Contracts of Adhesion: Some Thoughts About Freedom of Contract. *Columbia Law Review*, 43(5), 629–642.
 29. Laplace, P.-S. (2018). *A Philosophical Essay on Probabilities*. London: Forgotten Books [in French].
 30. Lessig, L. (2006). *Code: Version 2.0*. New York: Basic Books.
 31. Levy, K. E. (2017). Book-Smart, Not Street-Smart: Blockchain-Based Smart Contracts and *The Social Workings of Law. Engaging Science, Technology, and Society*, 3, 1–15. doi: <https://doi.org/10.17351/ests2017.107>
 32. Mackenzie, C., & Stoljar, N. (Eds.). (2000). *Relational Autonomy: Feminist Perspectives on Autonomy, Agency, and the Social Self*. New York: Oxford University Press.
 33. Mik, E. (2025). Deconstructing Smart Contracts. In S.-A. Elvy & N. S. Kim (Eds.), *The Cambridge Handbook of Emerging Issues at the Intersection of Commercial Law and Technology* (pp. 375–396). Chapter, Cambridge: Cambridge University Press.
 34. Mill, J. S. (1859). *On Liberty*. London: John W. Parker and Son.
 35. Nedelsky, J. (2023). A Relational Approach to Law and Its Core Concepts. In D. Brake, M. Chamallas, & V. L. Williams (Eds.), *The Oxford handbook of feminism and law in the United States*. New York: Oxford University Press.
 36. Oshana, M. (2020). Relational Autonomy. *The International Encyclopedia of Ethics*, 1–13. doi: <https://doi.org/10.1002/9781444367072.wbiee921>
 37. Pavlov, R., Zarutskya, O., Pavlova, T., Grynko, T., Levkovich, O., & Hordieieva-Herasymova, L. (2024). Blockchain as a Management Technology: Institutionalization of Crypto-Assets and Transformation of Entrepreneurial Models Using the Example of Ethereum. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, 6(59), 151–166. doi: <https://doi.org/10.55643/fcaptop.6.59.2024.4529>
 38. Pavlova, T., & Pavlov, R. (2024). Ethics by Design and Reconsideration of the Subject-Object in the Digital Era. *Epistemological Studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, 7(2), 88–99. doi: <https://doi.org/10.15421/342447> [In Ukrainian].

39. Pavlova, T., & Pavlov, R. (2024). Ontology of Digital Objects and Technological Normativity: New Perspectives for Digital Ethics. *Epistemological Studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, 7(1), 86–96. doi: <https://doi.org/10.15421/342419> [in Ukrainian]
40. Pereboom, D. (2022). *Free Will*. Cambridge: Cambridge University Press.
41. Raskin, M. (2017). The Law and Legality of Smart Contracts. *Georgetown Law Technology Review*, 1(2), 305–341.
42. Raz, J. (1988). *The Morality of Freedom*. Oxford: Oxford University Press.
43. Savigny, F. K. V. (2013). *System of the Modern Roman Law*. Farmington Hills: Gale, Making Of Modern Law.
44. Sebesta, R. W. (2023). *Concepts of Programming Languages* (Twelfth edition. Global edition). Harlow: Pearson Education Limited.
45. Stark, J. (2021). Making Sense of Blockchain Smart Contracts. Coindesk. URL: <https://www.coindesk.com/markets/2016/06/04/making-sense-of-blockchain-smart-contracts/>.
46. Strawson, P. (1994). Freedom and Resentment. In J. Fischer & M. Ravizza (Ed.), *Perspectives on Moral Responsibility* (pp. 45–66). Ithaca, NY: Cornell University Press. doi: <https://doi.org/10.7591/9781501721564-002>
47. Szabo, N. (1997). Formalizing and Securing Relationships on Public Networks. *First Monday*, 2(9). doi: <https://doi.org/10.5210/fm.v2i9.548>
48. Werbach, K. (2018). *The Blockchain and the New Architecture of Trust*. Cambridge: MIT Press.
49. Winner, L. (1980). Do Artifacts Have Politics? *Daedalus*, 109(1), 121–136.
50. Wolf, S. (1994). *Freedom Within Reason*. New York: Oxford University Press.
51. Wright, A. and De Filippi, P. (2015) Decentralized Blockchain Technology and the Rise of Lex Cryptographia. *Social Science Research Network*, 34, 41–52.

Pavlova Tetiana Serhiivna, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor of Department of Philosophy, Oles Honchar Dnipro National
University, Ukraine

Pavlov Roman Anatoliiovych, Ph.D. in Economics, Associate Professor,
Associate Professor of Department of Economics, Entrepreneurship and
Enterprise Management, Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine

FROM AUTONOMY OF WILL TO PROGRAM CODE: PHILOSOPHICAL–LEGAL AND PRACTICAL FOUNDATIONS OF SMART CONTRACTS

This study examines the philosophical-legal foundations of smart contracts through the lens of transforming concepts of autonomy and determinism. The semantic gap between the natural language of law and the formal language of programming is investigated. The

ontological status of smart contracts as hybrid sociotechnical phenomena is analyzed. A conceptual vision of «executable law» is proposed for understanding new forms of algorithmic normativity in the digital era.

Keywords: *philosophy of law, practical philosophy, autonomy of will, legal determinism, smart contracts, blockchain, digital governance*

УДК 316.422:316.752

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.66.337891>

Розова Тамара Вікторівна, доктор філософських наук, професор,
завідувачка кафедри культурології та філософії культури, Національний
університетт «Одеська політехніка», Україна
e-mail: roztam21@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5168-425X

Грицаєнко Юрій Володимирович, аспірант кафедри культурології
та філософії культури, Національний університет «Одеська політехніка»,
Україна
e-mail: uragricaenko43@gmail.com
ORCID ID: 0009-0008-6028-9033

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ: МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПІДХІД

Останніми роками українське суспільство перебуває в умовах політичної, економічної та духовної нестабільності, що загострилися у зв'язку з російською агресією проти України. Унаслідок цього ціннісна система особистості та суспільства в цілому піддається деструктивному впливу, змінюється суспільна свідомість, ставляться під сумнів системотворчі цінності та моральні настанови. Спостерігається розрив між особистісними та суспільними цінностями. Отже, дослідження проблеми ціннісних орієнтацій має як теоретичний, так і практичний характер.

Статтю присвячено теоретичному аналізу філософських, соціологічних та психологічних уявлень про цінності та ціннісні орієнтації. Проаналізовано ступінь розробленості проблеми, філософський, соціологічний та психологічний підходи до вивчення цінностей та ціннісних орієнтацій особистості.

Ключові слова: аксіологія, цінності, ціннісні орієнтації, індивідуальні цінності, соціальні цінності.

Постановка проблеми. Життєдіяльність будь-якого суспільства ґрунтується на певних цінностях та ціннісних орієнтаціях, які стрімко змінюються разом із суспільством залежно від різних зовнішніх та внутрішніх факторів. Так, останніми роками українське суспільство перебуває в умовах політичної, економічної та духовної нестабільності, що загострилися у зв'язку з російською агресією проти України. Унаслідок цього ціннісна система особистості та суспільства в цілому піддається деструктивному впливу, змінюється

суспільна свідомість, ставляться під сумнів системотворчі цінності та моральні настанови. Спостерігається розрив між особистісними та суспільними цінностями. Отже, дослідження проблеми ціннісних орієнтацій має як теоретичний, так й практичний характер.

Результати аналізу наукових публікацій. Дослідженню цінностей та ціннісних орієнтацій присвятили свої наукові праці такі відомі зарубіжні мислителі, як Р. Лотце, Г. Коген, В. Віндельбанд, Р. Ріккерт, М. Вебер, О. Маслоу, Е. Фромм, Ш. Шварц, М. Рокіч, Г. Олпорт, роботи яких є методологічним підґрунтям для сучасного осягнення аксіології.

У вітчизняній науці аксіологічну проблематику розробляють такі відомі українські дослідники, як Ю. Шайгородський [1], Т. Розова, Л. Чорна [2; 3], В. Гладь [4], О. Рибак [5], Ю. Карпюк [6], В. Дуб [7] та ін.

Останніми роками різні аспекти аксіологічної проблематики стали предметом низки дисертаційних досліджень, де аналізуються психологічні механізми трансформації ціннісних орієнтацій, системи цінностей, формування ціннісних орієнтацій молоді у процесі виховної роботи [5]. Так, Д. Місенг досліджує вплив ціннісних орієнтацій на стиль життя особистості [8]. У той самий час у науковій літературі висловлюється думка щодо недостатньої теоретичної й практичної значущості цієї проблеми. Так вважає, наприклад, Р. Чіп, на думку якого ця обставина є парадоксом [9, с. 809].

Формулювання цілей. Метою статті є міждисциплінарний теоретичний аналіз сучасних аксіологічних уявлень. Для досягнення цієї мети було поставлено такі завдання: проаналізувати ступінь розробленості проблеми, дослідити філософський, соціологічний та психологічний підходи до вивчення цінностей та ціннісних орієнтацій особистості.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проблеми цінностей та ціннісних орієнтацій бере свій початок у філософії. Трохи пізніше до освоєння аксіологічної проблематики приєдналися психологія та соціологія, що свідчить про складність та багатоаспектність цієї проблеми.

Античні філософи ототожнювали цінність із благом. Так, «основний зміст роздумів Сократа стосується проблем моралі: що таке добро і зло, справедливність і несправедливість. Філософія, за Сократом, і є способом пізнання добра і зла. Він проголошує, що знання саме по собі є добром, тому філософія як любов до мудрості може розглядатись і як моральнісна діяльність. Сократ вірив, що коли людина знає, що є добром, а що злом, вона обов'язково творитиме тільки добро. Отже, джерелом моральнісної досконалості є знання. На цій підставі Сократ виділяє три основні добродієчності людини: 1) поміркованість – знання того, як вгамовувати пристрасті; 2) хоробрість – знання про те, як долати небезпеку; 3) справедливність – знання того, як дотримувати

тися законів божественних та людських. Таким чином, Сократ намагався знайти в душі людини, в її мисленні таке надійне опертя, на якому могли б будуватися моральність, суспільне життя, держава [10, с. 18–19]. На нашу думку, саме ці добродієвності людини заклали основи такого розділу філософського знання, як аксіологія. Зрозуміло, що ціннісно-орієнтаційна проблематика була предметом обговорення в усі часи європейської філософії: у Середньовіччі, в епоху Відродження, за доби Модерну.

Філософське трактування сутності цінностей відображено в теорії цінностей. Так, «цінність» як категорія стала активно розроблятися в європейській філософії, що дало поштовх для появи філософської теорії цінностей, «що з'ясовує якості і властивості предметів, явищ, процесів, здатних задовольняти потреби, інтереси і бажання людей» [11, с. 14].

Особливо яскраво філософське розуміння проблеми цінностей надано в трудах представників німецької класичної філософії І. Канта і Г. Гегеля. За І. Кантом, найвища цінність – це добра воля людини. Однією зі здатностей людини, за І. Кантом, є здатність до дії, органом якої є практичний розум. «Сферою цієї здатності є вже не природа, а практика людських дій, яку Кант зводить до моральнісних відносин і дій. Досліджується її специфіка у праці «Критика практичного розуму» [10, с. 130].

«Розглядаючи сферу моральності, Кант формулює три необхідні постулати практичного розуму як регулятиви моральнісної поведінки людей:

1) постулат свободи, 2) постулат безсмертя душі, 3) постулат існування Бога. Без них, на думку Канта, не може бути моральності. Щоб бути моральнісною, людині потрібна віра в добро і добра воля... Саме в цьому плані Кант говорив, що він обмежив сферу знання, щоб надати місце вірі. Тільки повіривши у безсмертя, у свободу волі, у Бога, людина обмежує свої егоїстичні інтереси і живе, орієнтуючись на виконання обов'язку, реалізуючи свою свободу і моральність. Кант вважав моральнісними лише ті вчинки, які людина здійснює, орієнтуючись виключно на категоричний імператив, який формулює так: «Дій так, щоб максима твоєї волі могла би мати силу принципу загального законодавства». У категоричному імперативі Кант підкреслює, що максими волі, тобто суб'єктивні правила поведінки і власні вибори людини мають узгоджуватись із загальнолюдськими інтересами і цінностями» [Там само, с. 136–137].

У середині XIX ст. видатний німецький філософ та натураліст Рудольф Герман Лотце, базуючись на філософії німецької класичної школи, публікує наукову працю «*Mikrokosmos. Ideen zur Naturgeschichte und Geschichte der Menschheit*» у трьох томах, де надає поняття «значущість» як критерій істини в гносеології. Саме Лотце вводить поняття «цінність» і трактує його як аналог

поняття «значущість». Можна констатувати, що Лотце стає одним із перших засновників аксіології як розділу філософського знання [12]. Уже у другій половині XIX ст. та у XX ст. проблема цінностей досліджується як у рамках неокантіанства, так і в англо-американському прагматизмі, у філософії життя та феноменології Е. Гуссерля.

У сучасній філософській антропології цінності розглядаються як духовні, соціальні, матеріальні. Вони досліджуються в контексті системи «цінність – особистість – суспільство». Центром філософського вчення про цінності є людина. Тому важко не погодитися з висновками дослідниці Л. Демінської про ієрархію ціннісних орієнтацій, яку вона називає трансцендентною функцією свідомості людини [13, с. 43].

Видатний соціолог М. Вебер розробляв методологію соціальних досліджень з урахуванням напрацювань філософів неокантіанської баденської школи В. Віндельбанда та Г. Ріккерта. Соціологи співвідносять цінності з категоріями мотивації, керуванням діяльністю людей та їхніх об'єднань. На думку М. Вебера, цінності відображають зміст інтересів різних соціальних груп залежно від конкретного історичного періоду. «Представники Фрайбурзької (Баденської) школи неокантіанства Вільгельм Віндельбанд, Генріх Ріккерт, Еміль Ласк інтерпретують кантівську відмінність між світом природи і свободи, «природної причинності» і «свободної причинності» як відмінність суто гносеологічну, яка зводиться до відмінності застосовуваних методів пізнання: «генералізуючого», при застосуванні якого виникають «науки про природу», та «індивідуалізуючого», при застосуванні якого виникають «науки про культуру». І знову ж таки, справжній кантівський зміст... змінюється, хоча, слід віддати належне неокантіанцям, стає дійсно ефективним для вирішення сучасних філософських проблем» [10, с. 130].

Як пояснював В. Віндельбанд, до розвитку аксіологічних ідей підштовхнули «розпад старих форм життя та поява нових ціннісних мотивів у європейській культурі» [14, с. 175]. Г. Ріккерт підкреслював, що віднесення до цінностей має особливу природу. У філософській концепції Г. Ріккерта світ цінностей існував окремо від психічних переживань індивіда, суб'єктивних і схильних до змін. Він дійшов висновку про абсолютні цінності, що існують поза часом. Проте Г. Ріккерт враховує і ту обставину, що процес виникнення цінностей мінливий і розвивається під впливом обставин конкретного історичного періоду [15].

Неабияку увагу вивченню поняття «цінність» приділяють і психологи. Хоча, задля справедливості, слід зазначити, що класична психологія не визнає цінності предметом дослідження тому, що їх не можна вивчати за допомогою емпіричного методу. Такої позиції дотримується відомий німецький та аме-

риканський психолог Курт Левін, який у системі наукових психологічних знань не знаходить місця для поняття цінностей. На його думку, «психологія виходить за межі класифікації лише з ціннісної основи» [16, р. 141].

На думку американського психолога Абрахама Маслоу, цінності – це потреби людини, насамперед ті, що належать до духовної сфери, – екзистенційні та соціальні [17]. Еріх Фромм також, як і А. Маслоу, вважає, що цінності пов'язані з потребами. Якщо особистість не має цінностей, вона не має сенсу життя, не відчуває своєї приналежності до суспільства, унаслідок чого духовно вмирає. Почуття спільності та приналежності йому надають якісь «ідеї, моральні цінності чи хоча б соціальні стандарти» [18, с. 26–27]. Безперечний науковий інтерес викликає концепція Е. Фромма, що розкриває проблему справжніх та хибних цінностей. Її актуалізація в житті людини відбувається тому, що інтереси людини можуть не збігатися з інтересами суспільства, під впливом якого вона перебуває [18, с. 26].

Безперечний науковий інтерес має й теорія основних людських цінностей ізраїльського психолога Шолома Шварца, яку він розробив на основі досліджень попередників [19]. Усі наступні роки він продовжував удосконалювати свою теорію цінностей, унаслідок чого з'явилася теорія спочатку семи, а пізніше десяти цінностей культурного рівня, яка стала вагомою підмогою для порівняльного аналізу цінностей різних суспільств. Шварц виділив п'ять характеристик цінностей: цінності-переконавання, які забарвлені почуттями та емоціями; цінності – мотиваційні конструкти, завдяки яким особистість, керує своєю поведінкою, будує стосунки з іншими людьми; цінності – абстрактні цілі, які не мають обмежень якимись діями чи ситуаціями; цінності-критерії, що впливають на процес вибору поведінки своєї та оцінки поведінки інших; кожна цінність має місце серед інших. З порядку цінностей, що існує, формуються пріоритети особистості. У той самий час ієрархічно впорядковані цінності є основою індивідуальності особистості [19, с. 463].

Для порівняльного дослідження різних культур професор Шварц пропонував аналізувати сукупність цінностей певної культури. Відзначаючи еволюційну роль цінностей у розвитку особистості, він вказував на те, що на їхнє формування впливають базові потреби особистості, від яких залежить збереження життя. Зокрема, це біологічні потреби; потреба в координації взаємодій у суспільстві; потреба у виживанні та добробуті груп. Для задоволення цих потреб людина має відповідним чином реагувати на зовнішні фактори [19, с. 464].

Викликає науковий інтерес концепція американського психолога М. А. Рокіч (Rokeach M. The nature of human values), що поділяє цінності на термінальні – цінності-цілі та інструментальні – цінності-кошти. Термінальні цінності –

це переконання щодо якоїсь мети, заради досягнення якої слід зробити всі можливі зусилля. Інструментальні цінності – це переконання щодо правильності тієї чи іншої поведінки в будь-яких ситуаціях [20, с. 95].

Американський психолог Гордон Віллард Олпорт у теорії особистості, наголошуючи на унікальності особистості, вважав, що поведінка людини залежить від набору ціннісних орієнтацій, які відповідають внутрішньому змісту конкретної особистості. Г. Олпорт розумів цінності як переконання в тому, що для людини має значення. Виходячи з цього, у теорії внутрішнього змісту особистості він виділив і описав шість основних типів цінностей, які характерні для всіх культур: теоретичні, економічні, естетичні, соціальні, політичні, релігійні цінності. Теоретична цінність існує для людей, яким дуже важливі істина та набуття нових знань. Життя вони оцінюють раціонально та критично. Економічна цінність – для людей, які прагнуть досягнення фінансового успіху. Їх характеризують такі риси особистості, як практичність та амбітність. Естетична цінність важлива для людей, які цінують гармонію та задоволення від життя. Соціальна цінність – для людей, які важливе значення надають дружбі, взаєминам з іншими людьми, повазі та любові з боку значущих інших. Політична цінність існує для людей, які, маючи лідерський характер, прагнуть здобути популярність, владу над іншими людьми. Релігійна цінність властива тим людям, які бачать єдність та вищий зміст світобудови. Її вплив на людей індивідуальний: одні стають екстравертами, інші – інтровертами [21].

Досить цікавими, на нашу думку, є концепції українських дослідників ціннісних орієнтацій особистості. Так, Ю. Шайгородський на основі аналізу праць зарубіжних та вітчизняних дослідників, які розкривають певні особливості цінностей, виділив такі принципи теоретичних підходів до розуміння поняття «цінність»: 1) цінності як значущі предмети, явища, події тощо; 2) цінності як корисний предмет, як засіб задоволення потреб; 3) цінності як ідеали; 4) цінності як норми [1, с. 65]. Також заслуговує на увагу його класифікація, згідно з якою цінності поділяються на об'єктивні – природні явища, матеріальні предмети, суспільні відносини; і суб'єктивні – настанови, ідеали, оцінки, орієнтації.

На погляд В. Гладь, «Цінністю вважається будь-яке матеріальне або ідеальне явище, яке має значення для людини, заради якого вона діє, витрачає сили, заради якого вона живе» [4].

О. Рибак вважає, що «Цінності людини можна розглядати як універсальні цілі та засоби їх досягнення, що забезпечують інтеграцію суспільства і водночас допомагають групі або індивіду здійснити вибір власної поведінки у значущих ситуаціях» [5, с. 29].

Цінності визначають ціннісні орієнтації людини, які своєю чергою формують її життєві цілі. У науковій літературі є різні погляди щодо авторства поняття ціннісних орієнтацій. Так, з точки зору К. Кушніра, Ю. Розпутаной [22, с. 324], Л. Демінської [13, с. 43] поняття «ціннісна орієнтація» було вперше введене в соціологію американським соціологом У. Томасом і польським соціологом Ф. Знанецьким. Згідно з нашою точкою зору, поняття «ціннісні орієнтації» було введене в науковий обіг німецьким соціологом Максом Вебером, у науковій творчості якого проблема цінностей посіла центральне місце. Це дозволяє вважати М. Вебера творцем філософії та соціології цінностей.

У соціальній психології поняття ціннісних орієнтацій виступає аналогом філософського поняття «цінності». Психологи справедливо вказують на те, що ціннісні орієнтації як елемент структури особистості сприяють кращому розумінню процесу впливу загальних соціальних детермінант на мотивацію поведінки людини. Ціннісні орієнтації досліджуються психологами у рамках соціально-психологічного підходу, враховуючи той факт, що вони впливають на всі сфери людської життєдіяльності. Розглядаючи ціннісні орієнтації як елемент структури особистості, психологи відкрили шлях до глибшого розуміння сутності соціальних механізмів, що запускають мотивацію поведінки, в основі якої знаходяться соціально-економічна природа, мораль та культура суспільства [5, с. 29].

Так, Л. Демінська стверджує: «І. Кон вважав, що ціннісні орієнтації слід розуміти як цілісну систему настанов людини, що її думки, цілі та прагнення, засоби вирішення життєвих завдань детермінуються ціннісними орієнтаціями» [13, с. 44] З цією тезою важко не погодитися. На думку Ю. Карпюк, «ціннісні орієнтації – це складний соціально-психологічний феномен, який характеризує спрямованість і зміст активності особистості. Вони є частиною системи оцінок і ставлень особистості, визначають загальний підхід людини до світу, до себе. Вони надають змісту і напрямку особистісним позиціям, поведінці, вчинкам, діяльності загалом. Таким чином, ціннісні орієнтації є найважливішим регулюючим і детермінуючим мотивацію особистості фактором» [6, с. 69].

О. Рибак слушно вважає, що «Ціннісні орієнтації особистості формуються під впливом пануючої в суспільстві системи цінностей, яка змінюється в процесі історичного розвитку. В системі цінностей існує певна ієрархія, яка полягає в тому, що різні цінності мають певну ступінь суспільності, де одні конкретизують зміст і місце інших» [5, с. 23].

Ціннісні орієнтації відіграють важливу роль у процесі формування індивідуальної свідомості, що дає підставу вважати цю проблему людського бут-

тя однією з фундаментальних [23]. Ця роль у тому, що ціннісні орієнтації є частиною психічної регуляції поведінки людини. Д. Місенг вважає, що «Система ціннісних орієнтацій як одне з центральних утворень особистості, що виражає її змістовне ставлення до соціальної дійсності та спричиняє істотний вплив на всі сторони життєдіяльності, може розглядатися як психологічний чинник визначення особливостей становлення та здійснення особистістю свого стилю життя, зумовлюючи його індивідуалізованість» [8, с. 3].

На думку В. Дуб, ціннісні орієнтації відіграють найважливішу роль у житті особистості, оскільки вони беруть участь у визначенні життєвих цілей. Від того, наскільки правильно їх визначено, залежить ефективність їхньої реалізації. У ціннісних орієнтаціях особистості проявляється ступінь задоволення життям та її емоційний розвиток. Саме від ціннісних орієнтацій залежить успішність соціальної та психологічної адаптації. «Ціннісні орієнтації великою мірою визначають особливості соціальної та психологічної адаптації, взаємодії з іншими людьми, впливають на ефективність різних видів діяльності, визначають організацію та змістову насиченість усього життя». Ціннісні орієнтації вказують на те, якою мірою особистість є зрілою, стійкою, стабільною, а також формують такі якості особистості, як «наполегливість, активність життєвої позиції, дотримання певних принципів, відповідальність, надійність» [7, с. 62].

Отже, цінності визначають особливості адаптації, їх можна поділити на дві категорії: термінальні та інструментальні. Перші – це цінності як цілі життєдіяльності, другі – цінності як принципи життєдіяльності

Висновки. Філософські уявлення про цінності та ціннісні орієнтації формуються в рамках аксіології, предметом досліджень якої є природа цінностей, їхній вплив на життя людини і суспільства. З погляду філософії, цінності – це етичні та моральні категорії, які вказують на те, що є найголовнішим у житті людини.

У соціологічних уявленнях ціннісні орієнтації – це соціальні цінності, які відіграють важливу роль у процесі соціалізації, мотивують особистість до дій. Цінності формуються під впливом соціальних структур, взаємодії людей. З одного боку, індивідуальні ціннісні орієнтації впливають на формування соціальних цінностей, з іншого, – соціальні цінності визначають процес формування особистісних цінностей. Те, що цінності є не тільки індивідуальними, а й соціальними, зробило їх одним з основних предметів дослідження соціальної психології. У психологічних уявленнях ціннісні орієнтації виконують функцію психологічного механізму регулювання поведінки людини.

Перспективи подальших наукових розвідок можуть бути пов'язані з проблематикою зміни ціннісних орієнтацій особистості в умовах інформаційного

суспільства. Це актуально тому, що інформаційне суспільство не тільки відкрило небачені раніше можливості для розвитку всіх сфер життєдіяльності людини, а й породило низку деструктивних явищ, які завдають непоправної шкоди окремій особистості та суспільству в цілому. Одним із таких явищ є негативний інформаційний вплив. Таким чином, в умовах стрімкого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій особливого значення набуває формування ціннісних орієнтацій особистості, які зможуть протидіяти такому впливу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шайгородський Ю. Ціннісні орієнтації в психологічній структурі особистості. *Соціальна психологія*. 2009. №4 (36). С. 65–73.
2. Чорна Л. В., Розова Т. В. Практична філософія у формуванні світоглядних орієнтирів нової антропології. *Культурологічний альманах / Укр. держ. ун-т ім. Михайла Драгоманова*. Київ : Видав. дім «Гельветика», 2025. № 1. С. 448–455. doi : <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.1.51>.
3. Розова Т. В., Чорна Л. В. Трансформація аксіосфери та утопія як культурна практика раннього Модерну. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2018. №2. С. 32–36. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdakkkm_2018_2_9 (дата звернення: 11.05.2025).
4. Гладь В. Сучасний світ крізь призму загальнолюдських цінностей. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/35109/1/580.pdf>.
5. Рибак О. С. Культурно-ціннісні орієнтації студентів з різним рівнем етнічної ідентичності : дис. ... канд. психол. наук. Львів, 2020. 235 с.
6. Карпюк Ю. Я. Ціннісні орієнтації як основа професійної діяльності практичного психолога. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Психологія*. 2017. Т. 22, вип. 2. С. 66–73. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_psi_2017_22_2_9 (дата звернення: 15.04.2025).
7. Дуб В. Соціокультурні характеристики ціннісних орієнтацій вимушених переселенців. *Проблеми гуманітарних наук. Серія: Психологія*. 2021. №49. С. 61–71. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-8437.49.256117>.
8. Місенг Д. В. Вплив ціннісних орієнтацій на стиль життя особистості : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2020. 20 с.
9. Чіп Р. С. Ціннісні орієнтації як механізми регуляції поведінки особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2012. Вип. 18. С. 809–819.
10. Розова Т. В., Чорна Л. В. Людина. Культура. Філософія. (Проблема людини в європейській філософії). Кн. 1. Київ ; Одеса : Освіта України, 2015. 328 с.
11. Філософський енциклопедичний словник / редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
12. Lotze H. *Microcosmus: An Essay Concerning Man and His Relation to the World*. Vol. 2. New York : Scribner and Welford, 1885. 740 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=hzQVAAAAYAAJ&pg=PR3&source=gbs_selected_

pages&cad=1#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 07.06.2025).

13. Демінська Л. О. Аналіз основних положень аксіологічної науки у філософському та педагогічному аспекті. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання та спорту*. 2011. № 11. С. 41–44.
14. Windelband W. Geschichte der Philosophie. *Die Philosophie im Beginn des zwanzigsten Jahrhunderts. Festschrift für Kuno Fischer*. Tübingen : J. C. B. Mohr, P. Siebeck 1900. S. 175–199.
15. Rickert H. Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft. Leipzig : Freiburg i. B., 1899. 76 s. <https://sbc.org.pl/Content/66477/Kulturwissenschaft.pdf> (дата звернення: 02.06.2025).
16. Lewin K. The conflict between Aristotelian and Galileian modes of thought in contemporary psychology. *Journal of General Psychology*. 1931. № 5. P. 141–177. URL: https://lhc.ucsd.edu/mca/Mail/xmcamail.2012_06.dir/pdfsaaVbu3utm.pdf (дата звернення: 01.05.2025).
17. Maslow A. H. A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*. 1943. № 50. P. 370–396. URL: <https://psychclassics.yorku.ca/Maslow/motivation.htm> (дата звернення: 21.06.2025).
18. Фромм Е. Втеча від свободи / пер. з англ. М. Яковлева. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2019. 288 с.
19. Schwartz S. H. Values consensus and importance. A Cross-National Study. *Journal of cross-cultural psychology*. 2000. Vol. 31, № 4. P. 465–497. doi: <http://dx.doi.org/10.1177/0022022100031004003>.
20. Неприцька Т. І. Формування ціннісних орієнтацій в суспільстві в умовах війни: реалії України. *Політичне життя*. 2022. № 3. С. 93–97. doi: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2022.3.11>.
21. Allport G. W. Pattern and Growth in Personality. New York : Holt, Rinehart And Winston, 1961. 610 p.
22. Кушнір К. В., Розпутана Ю. Г. Формування ціннісних орієнтацій школярів засобами музичного мистецтва. *Молодий вчений*. 2018. № 8 (60). С. 324–327.
23. Казанджиєва М., Яременко Л. Futures literacy: нова цінність в аксіології і завдання сучасної освіти. 2018. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/82947/1/Kazandzhyieva_wpr_13_2018.pdf (дата звернення: 11.05.2025).

REFERENCES

1. Shaihorodskiy, Yu. (2009). Tsinnisni oriientatsii v psykholohichnii strukturi osobystosti. *Sotsialna psykholohiia – Social Psychology*, № 4 (36), 65–73 [in Ukrainian].
2. Chorna, L. V., Rozova, T. V. (2025). Praktychna filozofiiia u formuvanni svitohliadnykh oriientyriiv novoi antropolohii. *Kulturolohichnyi almanakh. Vydavnychiy dim «Helvetyka» – Cultural Almanac. Helvetica Publishing House*, 1, 448–455. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.1.51> [in Ukrainian].
3. Rozova, T. V., Chorna, L. V. (2018). Transformatsiia aksiosfery ta utopiia yak kulturna

- praktyka rannoho Modernu. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv – Bulletin of the National Academy of Culture and Arts Management*, 2, 32–36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdakkkm_2018_2_9 [in Ukrainian].
4. Hlado, V. Suchasnyi svit kriz pryzmu zahalno liudskykh tsinnosteï. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/35109/1/580.pdf> [in Ukrainian].
 5. Rybak, O. S. (2020). Kulturno-tsinnisni orïentatsii studentiv z riznym rivnem etnichnoi identychnosti. *Candidate's thesis*. Lviv [in Ukrainian].
 6. Karpiuk, Yu. Ya. (2017). Tsinnisni orïentatsii yak osnova profesiinoi diialnosti praktychnoho psykholoha. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Seriiia Psykholohiia – Bulletin of Odessa National University. Psychology Series, Vol.22 (2)*, 66–73. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_psi_2017_22_2_9 [in Ukrainian].
 7. Dub, V. (2021). Sotsiokulturni kharakterystyky tsinnisnykh orïentatsii vymushenykh pereselentsiv. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriiia Psykholohiia – Problems of the Humanities. Psychology Series*, 49, 61–71. URL: <https://doi.org/10.24919/2312-8437.49.256117> [in Ukrainian].
 8. Misenh, D. V. (2020). Vplyv tsinnisnykh orïentatsii na styl zhyttia osobystosti. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv.
 9. Chip, R. S. (2012). Tsinnisni orïentatsii yak mekhanizmy rehuliatsii povedinky osobystosti. *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of modern psychology*, 18, 809–819 [in Ukrainian].
 10. Rozova, T V., Chorna, L. V. (2015). Liudyna. Kultura. Filosofiia (Problema liudyny v yevropeiskii filosofii). Knyha 1. Kyiv-Odesa: Osvita Ukrainy [in Ukrainian].
 11. Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk / redkol.: V. I. Shynkaruk (holova) ta in. 920020. Kyiv: Abrys [in Ukrainian].
 12. Lotze, H. (1885). *Microcosmus: An Essay Concerning Man and His Relation to the World*. Vol. 2. New York: Scribner and Welford. https://books.google.com.ua/books?id=hzQVAAAAYAAJ&pg=PR3&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false
 13. Deminska, L. O. (2011). Analiz osnovnykh polozhen aksiolohichnoi nauky u filosofskomu ta pedahohichnomu aspekti. *Pedahohika, psykholohiia ta medyko-biologichni problemy fizychnoho vykhovannia ta sportu – Pedagogy, psychology and medical and biological problems of physical education and sports*, 11, 41–44 [in Ukrainian].
 14. Windelband, W. (1905). *Geschichte der Philosophie. Die Philosophie im Beginn des zwanzigsten Jahrhunderts. Festschrift für Kuno Fischer*. Toronto: Tübingen, J. C. B. Mohr, P. Siebeck [in German].
 15. Rickert, H. (1899). *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*. Leipzig: Freiburg I. B. URL: <https://sbc.org.pl/Content/66477/Kulturwissenschaft.pdf> [in German].
 16. Lewin, K. (1931). The conflict between Aristotelian and Galileian modes of thought in contemporary psychology. *Journal of General Psychology*, 5, 141–177. URL: https://lchc.ucsd.edu/mca/Mail/xmccmail.2012_06.dir/pdfsaavbu3utm.pdf
 17. Maslow, A. H. (1943). A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*, 50, 370–396. URL: <https://psychclassics.yorku.ca/Maslow/motivation.htm>

18. Fromm, E. (2019). *Vtecha vid svobody / perekl. z anhl. M. Yakovleva. Kharkiv: Klub Simeinoho Dozwillia* [in Ukrainian].
19. Schwartz, S. H. (2000). Values consensus and importance. A Cross-National Study. *Journal of cross-cultural psychology, Vol. 31, 4, 465–497*. doi: <http://dx.doi.org/10.1177/002202210003100400>
20. Neprytska, T. I. (2022). Formuvannia tsinnisnykh oriientatsii v suspilstvi v umovakh viiny: realii Ukrainy. *Politychne zhyttia – Political life, 3, 93–97*. : doi: <https://doi.org/10.31558/2519–2949.2022.3.11> [in Ukrainian].
21. Allport, G. W. (1960). *Pattern and Growth in Personality*. New York: Holt, Rinehart And Winston.
22. Kushnir, K. V., Rozputana, Yu.H. (2018). Formuvannia tsinnisnykh oriientatsii shkoliariv zasobamy muzychnoho mystetstva. *Molodyi vchenyi – A young scientist, 8 (60), 324–327* [in Ukrainian].
23. Kazandzhyieva, M., Yaremenko, L. (2018). Futures literacy: nova tsinnist v aksiolohii i zavdannia suchasnoi osvity. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/82947/1/Kazandzhyieva_wpr_13_2018.pdf [in Ukrainian].

Rozova Tamara, Doctor of Philosophical Science, Full Professor, Head of the Department of Cultural Studies and Philosophy of Culture, National University «Odesa Polytechnic», Ukraine

Hrytsayenko Yuriy, Postgraduate student of the Department of Cultural Studies and Philosophy of Culture, National University «Odesa Polytechnic», Ukraine

THEORETICAL ANALYSIS OF CONTEMPORARY VALUE ORIENTATIONS: AN INTERDISCIPLINARY APPROACH

In recent years, Ukrainian society has been in conditions of political, economic and spiritual instability, which have worsened due to Russian aggression against Ukraine. As a result, the value system of the individual and society as a whole is subject to destructive influence, social consciousness is changing, system-forming values and moral attitudes are being questioned. There is a gap between personal and social values. Therefore, the study of the problem of value orientations has both a theoretical and practical nature.

The article is devoted to the theoretical analysis of philosophical, sociological and psychological ideas about values and value orientations. The degree of development of the problem, philosophical, sociological and psychological approaches to the study of values and value orientations of the individual are analyzed.

Keywords: axiology, values, value orientations, individual values, social values.

Чорна Лідія Валеріївна, доктор філософських наук, доцент, професор кафедри інформаційної діяльності та медіакомунікацій, Національний університет «Одеська політехніка», Україна,
e-mail: chorlidiya@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-8527-2416

Танасійчук Іван Михайлович, аспірант кафедри культурології та філософії культури, Національний університет «Одеська політехніка», Україна
e-mail: ivantanasiycuk24@gmail.com
ORCID ID: 0009-0003-5902-9270

ВІРТУАЛЬНЕ СПІЛКУВАННЯ ТА КІБЕРБУЛІНГ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Кібербулінг стає все більш розповсюдженим явищем, що охоплює в суспільстві усі вікові категорії. Значна частина користувачів соціальних мереж, онлайн-відеоігор та інших проявів віртуального спілкування в усьому світі піддається тривалому та скоординованому віртуальному переслідуванню. Жертви такого переслідування можуть переживати широкий спектр негативних емоцій, таких як, зокрема, апатія, гнів, бажання ізолюватися від інших, що підвищує ризик настання критичних наслідків, навіть спроб самогубства. У цій статті розглядається віртуальне спілкування як чинник виникнення агресивної поведінки, що потенційно може призвести до булінгу. Крім того, у статті фактор анонімності під час віртуального спілкування позиціонується як основне джерело виникнення агресії, ітерація якої перетворюється на кібербулінг.

Ключові слова: *агресія, кіберагресія, кібербулінг, анонімність, віртуальне спілкування, онлайн-ігри.*

Постановка проблеми. Агресія завжди мала значний науковий інтерес у великої кількості дослідників, що втілюється в розробленні теоретичних концепцій та наукових припущень, покликаних досягнути на науковому рівні причини та передумови виникнення агресії в людини. Відповіді на вказані питання дослідники надають у таких сферах наукових знань, як соціальна філософія, філософія права, соціальна антропологія, соціологія, психологія, медицина, політологія та багатьох інших. Незважаючи на значний перелік наук, які досліджують феномен агресії, можна стверджувати, що це явище залишається недослідженим у повній мірі та підлягає постійному й ретель-

ному вивченню з огляду на стрімкий розвиток нових інформаційних технологій сьогодення та диджиталізацію суспільства. Тобто поняття «агресія» потребує постійного коригування, оскільки характеризує феномен, що стрімко розвивається. Загальна диджиталізація в усіх сферах життєдіяльності людей змушує суспільство переходити до онлайн-комунікації та онлайн-розваг, зокрема віртуального спілкування, а такий перехід є чинником еволюції агресії в кібербулінг.

Кібербулінг – це форма кіберагресії, яка стала однією з головних проблем сучасного інформаційного суспільства. Ця стаття розглядає платформи віртуального спілкування, зокрема відеоігри, з метою розуміння тієї поведінки їхніх користувачів, яка неминуче призводить до інцидентів кібербулінгу. Під час віртуального спілкування користувачі взаємодіють один з одним анонімно або неанонімно. Беручи до уваги результати досліджень, що існують, про те, що анонімність заохочує агресивну поведінку користувачів на онлайн-форумах [1, с. 861–867], у статті зроблено припущення, що анонімність є значною причиною розвитку кібербулінгу, а також проаналізовано, чи має вплив анонімність на платформах віртуального спілкування, зокрема в онлайн-іграх, на агресивну поведінку людини та інциденти кібербулінгу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Феномен агресії та її особливості приваблює інтерес наукової спільноти з усього світу. На початку XXI ст. з'являється така форма агресії, як кібербулінг, що стає однією з проблем сучасного інформаційного суспільства. Тому дослідження віртуальності в соціальному середовищі, інформатизації як атрибуту інформаційного суспільства, феномену цифрової людини, що розглянуто в роботах О. Г. Данильяна, О. П. Дзьобаня, К. Мітчелл, В. М. Слюсар, В. В. Трофимчук, М. Ібарра та інших науковців, є методологічним підґрунтям досліджуваної проблематики. Не менш важливими для дослідження явища кіберагресії є осягнення проблематики диджиталізації суспільства, що розглянуто в роботах Т. В. Розової, Л. В. Черної, Я. В. Башманівської; осягнення проблематики анонімності як чинника заохочення агресивної поведінки користувачів на онлайн-форумах, зокрема в соціальних мережах та відеоіграх, що розглянуто в роботах Н. Волошинович, Е. Александрополу, М. J. Moore, Т. Nakano, А. Enomoto, Т. Suda. Будучи одним із видів деструктивної поведінки людини переважно у віртуальному світі, кібербулінг є предметом робіт Д. Гріг, Л. Найдьонова та Н. Ф. Юхименко. При цьому кібербулінг станом на сьогодні залишається малодослідженим феноменом, оскільки стає новим видом агресії, що з кожним днем еволюціонує та має все більший та водночас непередбачуваний вплив на потенційних жертв. Саме тому цей вид деструктивної поведінки в онлайн-середовищі вважається за доцільне

вивчати дослідникам різних сфер наукових знань, у тому числі фахівцям з філософії та філософії права.

Формулювання цілей. Метою статті є тлумачення поняття «кібербулінг» та проведення філософського аналізу анонімності як збудника агресії й кібербулінгу під час віртуального спілкування в онлайн-іграх.

Виклад основного матеріалу. Задля проведення ретельного аналізу кібербулінгу під час віртуального спілкування в відеоіграх та надання відповіді на питання, чи є анонімність одним з основних чинників його проявів, у даній статті використана чітка послідовність викладення певних положень. Так, у першу чергу аналізується саме поняття агресії; надалі з'ясовується ступінь розвитку та популярності відеоігор у суспільстві та віртуального спілкування у них; у подальшому кібербулінг розглядається як явище, що має місце саме під час участі у відеоіграх, який, безумовно, призводить до зміни парадигми кіберкультури в суспільстві [2–4]; і нарешті, анонімність позиціонується як сприятливий для зародження агресії та кібербулінгу чинник під час віртуального спілкування.

Отже, агресія є предметом розгляду філософії, психології, політології, соціології, правознавства, біології, медицини, нейронаук. Кожна галузь знань висвітлює агресію за допомогою застосування власної методології. Тому, звісно, не може бути єдиного правильного універсального тлумачення поняття агресії. Крім того, найбільш доцільним було б досліджувати це поняття із застосуванням міждисциплінарного підходу для досягнення його комплексного осягнення.

Якщо вивчати біологічні прояви агресії у тварин, то це поняття може бути визначено як «дії, адресовані твариною іншій тварині з метою її залякування, придушення або нанесення їй фізичних травм» [5].

У психології достатньо лаконічне визначення агресії запропоновано А. Басом, який тлумачить її як «реакцію, що завдає шкоди іншому організму» [6, с. 516].

У психологічному словнику агресія визначається як «індивідуальна або колективна дія, спрямована на нанесення фізичної або психологічної шкоди, матеріальної шкоди або на знищення іншої людини чи групи людей». «Готовність до агресивної поведінки розглядається як стійка риса особистості – агресивність» [7, с. 8].

Разом із тим саме філософська методологія дозволяє проаналізувати різні наукові підходи та осягнути агресію більш широко та системно. Так, «Філософський енциклопедичний словник» зазначає, що «агресія (від латин. “aggredior” – нападаю) – у філософії є поняттям, що позначає гранично насильницькі акти суб'єктів (сторін) взаємодії. Вирізняють агресію у рос-

линному, тваринному та соціальному світах. Так звана природна агресія пов'язана з інстинктом самозбереження і продовження роду та виступає важливим адаптивним механізмом усього живого. Агресія у світі соціальної інтеракції характеризується насильницькими і примусовими актами фізичної і вербальної поведінки суб'єктів, що виходять за межі фізичної самодостатності й духовної суверенності та в своїй деструктивній функції загрожують безпеці як окремого людського індивіда, так і соціального життя в цілому. Тлумачення агресії неоднозначне – від релігійного і морального засудження (буддизм, християнство) до психологічного, політичного та історичного виправдання» [8, с. 11].

Е. Фромм зазначає, що агресія може бути оборонною, і в цьому плані вона є виправданою, тим більше, що ця функція успадкована від тваринного світу. Проте навіть у такій формі агресія відрізняється від аналогічної у тварини, перш за все тим, що людина, в силу розвитку розуму, може передбачити загрозу. Людина відчуває набагато більше небезпек, ніж тварина, і стикається з більшою кількістю речей, небезпечних для її життя, ніж це буває в житті тварин [9].

Таким чином, певні дослідники дотримуються думки, що людська агресія – може розумітися як удосконалена людським розумом тваринна агресія. Так, Конрад Лоренц стверджував, що сутність агресії полягає у внутрішньовидовій конкуренції за оволодіння природними ресурсами, що є вкрай потрібними для виживання [10].

Американські вчені Берон і Річардсон запропонували визначення, яке враховує низку нюансів феномену агресії. На їхню думку, «агресія – це будь-яка форма поведінки, націлена на образу або заподіяння шкоди іншій живій істоті, що не бажає подібного поводження» [11].

Отже, деякі дослідники дійшли висновку, що агресія – це форма поведінки, намір, образа та реальне заподіяння шкоди одним суб'єктом іншому (наприклад, конкретною людиною або державою) та усвідомлення таких дій. З викладеного вбачається, що філософський підхід щодо розуміння агресії тісно пов'язаний із тлумаченням агресії та агресивної поведінки у психологічному вимірі.

Слід підкреслити, що правильно зазначає український дослідник В. М. Слюсар, що «агресивна поведінка як може бути притаманна особі, так і є моделлю соціальної дії групи осіб. Таким чином, агресія здійснюється на основі усвідомленого чи неусвідомленого мотиву і завжди спрямована на конкретний об'єкт. І хоча для соціальних наук є проблемним встановлення факту навмисності певної дії для класифікації її як агресивної, оскільки це сфера індивідуального, утім однією зі стратегій агресії, особливо в соціальній сфері, є публічна демонстрація намірів» [12, с. 393].

З огляду на зазначене очевидним є те, що деструктивний характер агресії завжди буде її основною рисою. Проте причини її виникнення й мотиви або цілі можуть різнитися, причому як у реальному, так і в онлайн-житті. Онлайн-життя хоч і створене на основі реального, проте все одно має свої відмінності, у тому числі методи та способи вираження та зосередження агресії. Однією з таких платформ зосередження агресії є онлайн-ігри та інші віртуальні розваги.

Платон у своїх «Законах» звертав увагу на основоположне значення гри. Гра споконвіку є одним із занять, притаманних людині. Вона виступає базою для соціального буття за рахунок своєї здатності заманювати у свій світ [13, с. 184–188].

Проте слід підкреслити, що за часів Платона ігри мали інший характер, який базувався на цінностях та способі життя людей у той період, однак навіть тоді Платон звернув увагу на те, як гра впливає на гравців, змінюючи їхні характер і поведінку залежно від обраного у грі персонажа.

Сьогодні ігри кардинально відмінні від ігор, що існували за часів Платона. Рівень розвитку суспільства, науки й техніки значно виріс, ігри більшою мірою стали віртуальними, а гравці у них здебільшого не знайомі між собою та можуть знаходитися на різних точках нашої планети, а це означає, що їм притаманні відмінні цінності, погляди на життя, віросповідання, розуміння добра і зла тощо.

Беручи до уваги погляди Платона відносно впливу та заманювання гри у свій світ, слід підкреслити, що й нині існує наратив глобального поглинання онлайн-грою гравців. Вказане глобальне поглинання гравців може призвести до розвитку агресії, ітерація якої перейде в кібербулінг, а у деяких випадках перенесеться і до реального світу, що свідчитиме про невідворотний процес зміни свідомості всього суспільства, що, очевидно, є проблематикою таких наук, як філософія, соціальна філософія та філософія права.

Уперше почали приділяти увагу питанню віртуальних розваг у науковому співтоваристві у 80-х рр. ХХ ст. в Сполучених Штатах Америки та країнах Західної Європи. У більшості сучасні наукові роботи з цієї проблематики спираються на праці дослідників у царині соціалізації молоді у віртуально-техногенному суспільстві, що були написані в середині 90-х рр. минулого століття, таких як К. Янг, Д. А. Голдберг, М. Гріфітс, Д. Р. Гаррісон, М. Коул, Е. Л. Андерсон [14, с. 18].

Однак безспірним залишається той факт, що на початку 80-х рр. ХХ ст. технологічність, цифровізація та диджиталізація суспільства були значно нижчими, ніж сьогодні, і така проблематика не мала глобального характеру. Станом на зараз масштаби розвитку цифрових технологій, інтернету, соціаль-

них мереж та онлайн-ігор потребують переосмислення розвитку агресії та зародження кібербулінгу з урахуванням існування вказаних нових платформ з боку наукового співтовариства, зокрема дослідників у сфері філософії, соціальної філософії та філософії права.

Так, викликає інтерес проблема соціалізації молоді в сучасному інформаційному суспільстві, що, зокрема, досліджувалося Я. Башманівською в дисертаційній роботі «Віртуальне спілкування і самотність людини». У роботі подається глибоке філософське осмислення природи самотності молоді людини, що живе в оточенні інформаційних технологій, проаналізовані причини актуалізації проблеми самотності та явище соціального виключення, досліджено проблему усамітнення і єдності в умовах глобалізації, охарактеризовано самотність як одну з причин втечі підлітка у віртуальну реальність, виявлено причинно-наслідкові зв'язки самотності та самогубства [15, с. 271].

У роботі Н. Юхименко «Феномен булінгу в контексті соціалізації особистості» здійснено спробу аналізу булінгу як соціально-філософського феномену. Визначено, що молоде покоління транслює саме ті цінності, які формуються через взаємодію із середовищем, суспільством, у якому воно зростає. Ціннісні орієнтації особистості охарактеризовано як елементи внутрішньої структури особистості, що сформовані та закріплені життєвим досвідом індивіда у процесі соціалізації. Булінг визначено як цькування через насилля у процесі персоналізації [16, с. 3–5].

Важливу роль у розробленні та актуалізації проблеми впливу медіа та електронних розваг на соціалізацію молоді відіграли роботи американського академіка Барбари Дж. Вілсон, яка у своїх роботах систематично наголошувала на необхідності обмеження пагубного впливу екранів, зменшення рівня агресії, яка подається молоді з екрану телевізора та в сюжетах комп'ютерних ігор, через випадки перенесення агресії в реальне життя. Барбара Дж. Вілсон однією з перших учених розглядала систему цінностей та високу соціальну інтеграцію як альтернативу соціальним девіаціям та ризикам інформаційного суспільства [17, с. 15–35].

Сучасні комп'ютерні ігри (онлайн-ігри) отримали шалену популярність у суспільстві (особливо молодому), оскільки в результаті кризових життєвих ситуацій суспільство перебуває в пошуках та формує свій образ нової реальності, приміряє на себе нові поведінкові механізми та соціальні ролі.

У комп'ютерній грі / онлайн-грі людина може бути ким завгодно та приміряти абсолютно різні віртуальні образи, будь-то знаменитість чи міфічний або видуманий фантастичний персонаж популярних фільмів, жодних обмежень, тільки уява та бажання гравця. Тотальні процеси інформатизації та віртуалізації настільки стрімкі та динамічні, що насилу піддаються прогнозуван-

ню та осмисленню, адже сучасна людина усе частіше спілкується, навчається, працює, розвивається та соціалізується в інтернеті, що призводить до зацікнення віртуальним життям, віртуальним спілкуванням, віртуальними розвагами та іншими віртуальними благами.

Комп'ютерні ігри / онлайн-ігри у свою чергу не обмежуються релаксаційною сферою в житті людини, для багатьох людей віртуальні досягнення та здобутки стають сенсом їхнього життя, а програш у грі несе розчарування, яке переслідує людину навіть поза онлайн-грою. Завдяки цьому у людей / гравців спостерігається прямий зв'язок між захопленням геймерством та агресією в школі, на вулиці (булінг), а також в інтернеті (кібербулінг), адже популярні станом на сьогодні комп'ютерні ігри переповнені насиллям та захопленням персоною. Часткова «демонізація» віртуального опонента зумовлена прямим стравлюванням гравців між собою. Такий режим гри має назву «Бетл-Роял» (від англ. «battle royal» – королівська битва) – це формат кіберзмагань, що передбачає одночасну боротьбу на вибуття, усіх проти всіх. Щоб досягти перемоги гравцю можна вдаватися до будь-яких засобів, у тому числі до агресії, тиску, лайки в голосовому та текстовому чатах, ображати геймера / гравця-опонента та його родину, будь-то через національність, етнічну приналежність чи з інших, навіть вигаданих підстав.

Через боротьбу за першість та перемогу запеклим гравцям властива активна «демонізація» суперника та наділення його негативними рисами, які можуть як бути тимчасовими, так і зберігатися протягом певного часу після виходу з гри, але траплялися й випадки кібербулінгу та кіберпереслідування, коли гравці намагалися звести рахунки в реальному житті. Наслідки цього можуть бути непередбачуваними та вкрай жорстокими, адже кривдник у такому випадку досі у своїй свідомості перебуває в грі, а отже, може скривдити, покалічити, знищити свою жертву в реальному світі методами та способами, які передбачає онлайн-гра.

Дослідження американського вченого М. Коула також показало, що підлітки, які проводять у віртуальній реальності понад 6 годин на день і грають в ігри, що містять елементи насильства, криваві сцени та ненормативну лексику, більш схильні до прояву агресивних почуттів та агресивного самовираження в соціумі [18, с. 271–286].

В. Ігнатенко та Т. Вакулич зазначають, що на психіку дитини негативно впливають будь-які ігри, які не пов'язані з її навчанням або з розвитком її логіки, уваги, пам'яті, інтелекту. Вона живе у віртуальному середовищі, долаючи нескінчених «ворогів» і лише зрідка повертаючись до реального світу, втрачає орієнтацію в часі. Негативний ефект від комп'ютерних програм збільшується, якщо вони містять сцени насильства та жорстокості [19].

Доктор філософії, професор Сіднейського технологічного університету Лавренс Т. Лама у своїй роботі «Вплив насильницьких онлайн-ігор та кібербулінг / віктимізація» зазначає, що кібербулінг та молодіжна агресія безпосередньо пов'язані з комп'ютерними іграми, які масово призводять до віктимізації особистості, тобто її перетворення на жертву насилля. За результатами його досліджень, 14,4% опитаних стверджували, що ставали жертвами кібербулінгу за останні 7 днів або стають ними систематично, з них 8,2% повідомили про те, що їм подобається бути жертвами знущань та кібербулінгу, 2,9% опитуваних визнали, що знущалися з інших та їм подобається бути зловмисниками, винуватцями знущань з інших, 8,4% повідомили, що були як кривдниками, так і жертвами, 15% опитаних повідомили, що комп'ютерні ігри, у які вони грають, містять забагато сцен насилля, 74% з них стверджують, що загалом вони не схильні до агресії та проявів насилля в реальному житті, а причиною такого роду поведінкових змін виступає саме структура та механіка комп'ютерних ігор [20].

Таким чином, можна сказати, що комп'ютерні онлайн-ігри є новою великою платформою віртуального спілкування, а боротьба за віртуальну першість зароджує та розвиває агресію, ітерація якої переходить в булінг та кібербулінг.

Поняття «булінг» походить з англійської та означає залякування, агресивне ставлення. Уперше назву цьому поняттю дали норвезькі вчені в 1970 році, які вивчали агресію серед учнів і звучало це як «to bully». До цього періоду зазначене поняття мало назву «хуліганство». Перші систематичні дослідження булінгу належать скандинавським ученим Д. Олвеус, П. Хайнеманн, А. Пікас і Є. Роланд. Д. Олвеус станом на сьогодні залишається одним із найавторитетніших дослідників «булінгу».

У 1905 р. французький вчений К. Дюкс в одній зі своїх робіт уперше дослідив шкільне цькування, відповідно його праці стали основою більшості робіт європейських дослідників. Пізніше в 1969 р. П. Хайнеман опублікував свою першу статтю, присвячену шкільному цькуванню.

У 1972 р. вийшла перша книга П. Хайнемана «Мобінг», у якій описувалося групове насилля серед дітей і дорослих [21]. Булінг як тривалий процес усвідомленого жорстокого поводження, фізичного або психічного, з боку індивіда або групи щодо іншого індивіда, який не здатен себе захистити в такій ситуації, – так описав це поняття Д. Лейн [21]. Він відводив важливу роль таким факторам, як сім'я, особисті вподобання, мікроклімат школи. Одним із факторів, що спричиняли булінг, на його думку, був множинний стрес. До середини 90-х рр. ХХ ст. ці аргументи привели до прийняття законодавства проти булінгу шведським та норвезьким парламентами.

В українському правовому полі булінг з'явився відносно нещодавно. У 2018 р. Верховною Радою України був прийнятий закон про протидію булінгу [22], який передбачає штраф безпосередньо за сам булінг і за приховування працівниками навчальних закладів випадків знущань.

З указанного можна зробити узагальнення, що «булінг» це певна негативна та умисна форма поведінки людини або групи людей, яка призводить до погіршення емоційного, психічного та фізичного становища жертви. Іншими словами, «булінг» це удосконалена форма агресії. Наступною стадією еволюції агресії та булінгу є кібербулінг.

Кібербулінг слід вважати новою та ще більш малодослідженою формою агресії, за якої насильницькі дії здійснюються для роздратування, заподіяння шкоди або приниження людини за допомогою інформаційно-комунікаційних засобів: мобільних телефонів, електронної пошти, соціальних мереж, відеоігор та інших платформ віртуального спілкування.

Поняття «кібербулінг» уперше було визначене Біллом Белсі, який характеризував його як використання інформаційних та комунікаційних технологій, наприклад електронної пошти, мобільного телефону, особистих інтернет-сайтів, для навмисної, неодноразової та ворожої поведінки особи або групи, спрямованої на образу інших людей. Кібербулінг визначається як агресивна, навмисна дія, здійснена групою осіб або окремою людиною, із використанням електронних форм контакту, неодноразово та протягом тривалого часу, проти жертви, яка не може захистити себе [23].

Дослідження міжнародної організації боротьби з кібербулінгом показали, що більшість підлітків стикаються з кіберзалякуванням під час своєї діяльності в інтернеті, включаючи використання мобільного телефону, а також під час участі в онлайн-іграх або спілкування в соціальних мережах. Деякі дослідники визначають кібербулінг як соціальну проблему, що включає переслідування, залякування, знущання та невиправдану агресивність, що здійснюються через використання цифрових пристроїв особою або групою щодо іншої особи (жертви), але наслідки переслідування яких зберігаються та поширюються в геометричній прогресії [24, с. 143–156].

Кібербулінг визначається як агресивні навмисні дії, що здійснюються особою або групою осіб із використанням електронних форм контакту, що повторюється протягом певного часу проти жертви, яка не може захистити себе [25, с. 644].

На думку Л. А. Найдьонової, кібербулінг передбачає напади з метою завдати психологічної шкоди, що здійснюються через електронну пошту, миттєві повідомлення, розгортаються в чатах, на вебсайтах, у соціальних мережах;

діють через текстові повідомлення або зображення; до кібербулінгу належить також терор за допомогою мобільного телефонного зв'язку [26, с. 11].

Американські дослідниці Р. Ковальські, С. Лімбер та П. Агатстон, на дослідження яких переважно посилаються в цій сфері, виокремили вісім типів поведінки, притаманних для кібербулінгу:

- суперечки або флеймінг (англ. *flaming* – пекучий, гарячий, полум'яний) – обмін стислими гнівними й запальними репліками між двома чи більше учасниками шляхом використання комунікаційних технологій. Здебільшого вони розгортаються в «публічних» місцях інтернету, на чатах, форумах, дискусійних групах, інколи перетворюються на тривалу війну. На перший погляд, флеймінг – це боротьба між рівними, однак за певних умов вона теж може набрати форм нерівноправного психологічного терору. Так, неочікуваний випад може спричинити сильні емоційні переживання в жертви, насамперед тоді, коли вона не знає, хто з учасників яку позицію обстоюватиме, чи схвалить її думку значущі учасники;

- напади, постійні виснажливі атаки (англ. *harassment*) – переважно це залучення повторюваних образливих повідомлень, спрямованих на жертву (наприклад, потік СМС-повідомлень на мобільний телефон, постійні дзвінки) з перевантаженням персональних каналів комунікації. На відміну від суперечок, атаки триваліші й односторонні. У чатах чи на форумах напади також трапляються; в онлайн-іграх їх використовують здебільшого гріфери (*grieffers*) – група гравців, які ставлять за мету не перемогу в певній грі, а знецінення ігрового досвіду інших учасників;

- обмовляння, зведення наклепів (*denigration*) – розповсюдження принизливої неправдивої інформації з використанням комп'ютерних технологій. Це можуть бути текстові повідомлення, фото, пісні, які змальовують жертву в образливій формі. Жертвами можуть ставати не тільки окремі підлітки, оскільки подеколи розсилають списки (наприклад, «хто є хто» або «хто з ким спить» у класі, школі), створюють спеціальні «книги для критики» (*slam books*), у яких розміщують жарти про однокласників, а також наклепи, перетворюючи гумор на техніку «списку групи ненависті», з якого обирають мішені для вправлень із власної злоби, роздратування, агресії тощо;

- самозванство, перевтілення в певну особу (*impersonation*) – переслідувач позиціонує себе як жертва, використовуючи її пароль доступу до акаунту в соціальних мережах, блогу, пошти, системи миттєвих повідомлень тощо, а потім здійснює негативну комунікацію. Організація «хвилі зворотних зв'язків» відбувається, коли з адреси жертви без її відому відправляють ганебні провокаційні листи її друзям і близьким за адресною книгою, а потім жертва неочікувано отримує гнівні відповіді. Надзвичайно небезпечним є використання

імперсоналізації проти людей, які належать до «списку груп ненависті», адже це наражає їхнє життя на реальну небезпеку;

– ошуканство, неправомірне одержання конфіденційної інформації та її подальше розповсюдження (*outing trickery*) – отримання персональної інформації в міжособистісній комунікації та передання її (текстів, фото, відео) в публічну зону інтернету або поштою тим, кому вона не була призначена;

– відчуження (остракізм), ізоляція – будь-яка людина, передусім у дитинстві, сприймає себе або в якійсь групі, або поза нею. Бажання входити в групу стає мотивом низки вчинків підлітка. Виключення із групи сприймають як соціальну смерть. Що вищим є ступінь виключення особи з узаємодії (наприклад у грі), то гірше вона почувається, нижчою стає її самооцінка. У віртуальному середовищі виключення також спричиняє емоційні негаразди, аж до цілковитого емоційного занепаду дитини. Онлайн відчуження можливе в будь-яких типах середовищ, де використовують захист паролями, формують списки небажаної пошти чи друзів. Кіберостракізм виявляється також через зволікання зі швидкою відповіддю на миттєві повідомлення чи електронні листи;

– кіберпереслідування – це приховане вистежування переслідуваних і тих, хто тиняється без діла поруч, яке зазвичай учиняють анонімно, з метою організації злочинних дій на кшталт спроб зґвалтування, фізичного насильства, побиття. Відстежуючи через інтернет необережних користувачів, злочинець отримує інформацію про час, місце та всі необхідні умови здійснення майбутнього нападу;

– хепіслепінг (від англ. *happy slapping* – щасливе ляскання) – порівняно новий вид кібербулінгу, який започатковано в англійському метро, де підлітки, прогулюючись пероном, раптово ляскали один одного, а інший учасник знімав це на мобільну камеру. Згодом будь-які відеоролики, у яких записано реальні напади, стали називати хепіслепінгом. Відеоролики нападів із метою гвалтування чи його імітації інколи ще називають хоппінгом (поширений у США). Їх розміщують в інтернеті для загального перегляду без згоди жертви. Інша форма хепіслепінгу – це передавання сюжетів мобільними телефонами. Спершу як жарт, хепіслепінг може завершитися трагічно, як це сталося з 18-річним Трістоном Крістмасом, якого група хлопців побила для того, щоб зняти відео для інтернету, а коли він, ударившись головою, помирав, лежачи на підлозі, убивця та спостерігачі пішли продовжувати вечірку [26, с. 14–19].

Виходячи з указаних вище визначень, кібербулінг, що відбувається в онлайн-іграх, можна розглядати як форму залякування, що здійснюється на платформі онлайн-гри, тобто навмисна та ворожа поведінка окремої особи або групи осіб, яка передбачає використання агресивного вмісту для заподіяння шкоди або дискомфорту об'єкта цькування.

Також можна підкреслити, що кібербулінг є новою формою агресії, за якої насильницькі дії здійснюються для роздратування, заподіяння шкоди або припинення людини за допомогою інформаційно-комунікаційних засобів: мобільних телефонів, електронної пошти, соціальної мереж та відеоігор. Кібербулінг став однією з головних проблем сучасного інформаційного суспільства, який зароджується, зокрема, під час онлайн-відеоігри та продовжує існувати в реальному житті, за певних умов, у вигляді фізичної агресії.

Так, приклад кібербулінгу під час віртуального спілкування міститься у вироку Паризького кримінального суду від 5 травня 2025 р. Суд визнав винними сімох людей, які надсилали Томі Жоллі образливі та погрозливі повідомлення в соцмережах під час Олімпійських ігор 2024 р. Останній заявив, що «став мішенню гомофобної та антисемітської ненависті в інтернеті» після показу творчої церемонії відкриття ігор. Суд призначив трьом підсудним покарання у вигляді штрафу в розмірі від 2000 до 3000 євро, а іншим чотирьом – від двох до чотирьох місяців умовного ув'язнення. Усі семеро, серед яких шість чоловіків і одна жінка віком від 22 до 79 років, мають пройти п'ятиденний курс громадянської освіти. Двом із них суд тимчасово заблокував акаунти в соцмережі X (раніше – Twitter) на пів року. Кожен також має сплатити Томі Жоллі символічну компенсацію в розмірі 1 євро [27].

Інший прояв кібербулінгу при віртуальному спілкуванні зафіксований у постанові Іваничівського районного суду Волинської області від 13 березня 2023 р. у справі № 156/51/23, у якій суд встановив, що «дійсно 04.10.2022 року ОСОБА_3 звернулася до дирекції ІНФОРМАЦІЯ_8 з приводу неналежної поведінки учнів закладу стосовно її сина ОСОБА_2, що зафіксовано у протоколі засідання комісії з розгляду випадків булінгу (цькування) від 05.10.2022 року. За результатами засідання комісії ухвалено, що ознак булінгу стосовно ОСОБА_34 учнями навчального закладу не виявлено, оскільки це був одноразовий конфлікт. Як зазначила в судовому засіданні ОСОБА_3 ще 04.10.2022 року вона повідомила директора школи ОСОБА_1 про створення від імені її сина фейкового акаунту та показала їй образливі ролики в ТікТок щодо її сина. Наявність такого акаунту підтверджується скріншотом та закликом матері ОСОБА_3 у переписці від 09.10.2022 року під ним видалити останній (а.с. 76). Доказів того, що, як ствердила ОСОБА_28, дирекція школи про цей випадок повідомила шерифа, суду не надано» [28].

Слід звернути увагу, що в цій справі директору навчального закладу інкримінувалось неповідомлення уповноважених підрозділів органів національної поліції України про факт булінгу (цькування), а саме: кібербулінгу стосовно неповнолітнього, який на той час був учнем такого навчального закладу.

Аналізуючи Єдиний державний реєстр судових рішень, можна сказати, що суди України мають досить велику кількість судових справ щодо вчинення кібербулінгу. Однак провадження в таких справах здебільшого закриваються з процесуальних підстав та з причин неправильного складання протоколу співробітниками Національної поліції України.

Можна стверджувати, що низька засудженість кібербулінгу через судові рішення обґрунтовується законодавчою прогалиною, оскільки кібербулінг на законодавчому рівні й досі не передбачений жодною нормою матеріального права.

Про відсутність законодавчого забезпечення розуміння кібербулінгу згадано також у постанові Іваничівського районного суду Волинської області від 13 березня 2023 р. у справі № 156/51/23, а саме суд зазначив таке: «Хоча поняття “кібербулінгу” в законодавстві не визначено, однак, виходячи із загальних понять, кібербулінг є різновидом булінгу (цькування) із застосуванням цифрових технологій. Кібербулінг – це відносно нова форма агресії, що трапляється в інтернеті та може відбуватися в соціальних мережах, платформах обміну повідомленнями (месенджерах), ігрових платформах та мобільних телефонах. При цьому нападник використовує соціальні мережі, електронну пошту, месенджери та інші засоби спілкування, щоб дошкулити, нашкодити та принизити людину. Разом із тим кібербулінг залишає цифровий слід – записи, які можуть слугувати доказами, що дозволять зупинити цькування» [28].

З огляду на зазначене можна дійти висновку, що чинне законодавство не встигає за розвитком новітніх форм агресії, що, безумовно, використовується порушниками суспільного порядку в онлайн-суспільстві, у тому числі гравцями відеоігор.

Таким чином, стає очевидним, що кібербулінг є реальною загрозою сьогодення, проте, як уже встановив суд у вказаній вище справі, саме поняття кібербулінгу не є визначеним на законодавчому рівні, і саме з цієї причини значна кількість порушників залишаються непокараними. Безкарність, безумовно, є вагомою спонукальною силою зростання випадків кібербулінгу. Відсутність у правовому полі самого поняття кібербулінгу та механізмів боротьби з ним є серйозною проблематикою, яка має привернути значний інтерес правознавців.

Слід підкреслити, що деанонімізація платформ віртуального спілкування, у тому числі у відеоіграх, є неминучою тенденцією. Однак введення кримінальної відповідальності за анонімний кібербулінг може не мати бажаного ефекту, а навпаки, такий крок може призвести до помилкового притягнення людей до кримінальної відповідальності та збільшення напруги. Ця проблема

вимагає уважного та поступового упровадження заходів, оскільки кібербулінг є новим та маловивченим видом агресії.

У будь-якому випадку необхідність внесення змін до правових актів у зв'язку з виникненням нових форм та форматів злочинів є проблематикою правознавства. Однак питання зміни світогляду суспільства під час віртуального спілкування є безумовною проблематикою філософії, соціальної філософії та філософії права.

У свою чергу слід зазначити, що відсутність продуктивної протидії кібербулінгу з боку держави є, безумовно, суттєвим чинником його прогресу. Однак основним чинником прогресу кібербулінгу є не так безкарність із боку держави або його розуміння та регулювання, як анонімність користувачів під час віртуального спілкування на всіх його платформах, у тому числі під час віртуального спілкування у відеоіграх. Анонімність, з одного боку, здатна забезпечити безкарність під час вчинення кібербулінгу, оскільки неможливо оперативно встановити порушника, а з іншого, – є збудником бажання кривдника максимально принижувати свою жертву.

Стосовно анонімності як збудника кібербулінгу, слід звернути увагу на те, що в сучасній науковій думці розмежовують поняття агресії та кіберагресії (кібербулінг), відносячи останню до проявів агресії виключно у віртуальному просторі. Так, дослідниця з Греції Е. Александрополу у своєму дослідженні «Соціальні медіа та агресивна поведінка: якою мірою соціальні медіа впливають на агресію» наводить дані дослідження, у якому взяли участь 181 000 підлітків віком від 11 до 15 років із 42 країн. У цьому дослідженні вивчалася як користування соціальними медіа, пов'язане із вчиненням злочинів та віктимізацією від кібербулінгу залежно від статі. За результатами вказаного дослідження встановлено, що «відсутність зорового контакту з більшою ймовірністю змушує людей поводитися агресивно, а якщо це повторюється, може призвести до ефекту «онлайн-розгальмовування» (disinhibition), який називають також ефектом токсичного розгальмовування, коли йдеться про злочин [29].

М. Д. Мур, Т. Накано, А. Еномото та Т. Суда в роботі «Анонімність і ролі, пов'язані з агресивними повідомленнями на онлайн-форумі» висунули теорію, що анонімність заохочує агресивну поведінку користувачів на онлайн-форумах, оскільки кібербулери використовують анонімність, щоб зменшити здатність жертви захистити себе і захистись від соціальних наслідків [30].

За статистичними даними Українського інституту соціальних досліджень імені Олександра Яременка, станом на 2020 р. ситуація в Україні також є критичною, адже 20% респондентів є постійними суб'єктами образ та булінгу, 30% систематично стикаються з кібербулінгом, 53% не вміють вирішувати

ти конфлікти без застосування насилля; 23% дівчат самостверджуються за допомогою насилля, а майже половина опитуваних підтримують думку про те, що домогтися бажаного легше, застосовуючи агресію та насилля. Серед користувачів інтернету та соціальних мереж близько 60% стикалися з немотивованими, безпричинними образами, агресивними випадками та цькуванням у кіберпросторі, 30% постійно стикаються з явищем кібербулінгу у Всесвітній павутині [31, с. 1–10].

Небезпека кібербулінгу посилюється у зв'язку зі специфікою інтернет-середовища: анонімністю, можливістю фальшувати ідентичність, мати широку аудиторію, тероризуванням жертви будь-де і будь-коли. Слід виокремити дві визначальні ознаки кібербулінгу: 1) «ворог» лишається невідомим жертві; 2) жертви найчастіше бояться звертатися до дорослих за допомогою, остерігаючись додаткового покарання, тобто позбавлення можливості користування комп'ютером чи мобільним телефоном, оскільки це видається дорослим логічною реакцією [32].

Національна поліція України зазначає, що відеоігри є популярним заняттям – 70% молоді у віці до 18 років грають в онлайн-ігри. Частина ігор є для одного гравця, інша частина – для одночасної участі великої кількості учасників. Кібербулінг – це цькування під час онлайн-гри шляхом образ, агресії, негативних коментарів, погроз та виключення з ігрового процесу. Анонімність в онлайн-грі дозволяє уникати відповідальності, тому гравці активно цим користуються і перетворюють гру на елемент цькування та шлях образ інших, включаючи погрози життю та здоров'ю [33].

Отже, можна зазначити, що анонімність займає першість серед чинників зародження агресії та кібербулінгу, зокрема на платформах відеоігор. Анонімність надає гравцю впевненість та позбавляє його страху бути розпізнаним. Через відсутність страху отримати покарання за свої вчинки анонімний гравець (кривдник) уже зосереджується не на самій грі, а на тому, як завдати найбільшої шкоди своєму опоненту, що є одночасно його жертвою.

Висновки. Отже, аналізуючи агресію та кібербулінг у контексті відеоігор, слід враховувати такий важливий фактор, як анонімність у повній чи певній мірі. Саме анонімність може призводити до негативних проявів деструктивної поведінки, а саме агресії в онлайн-середовищі. Дослідники дедалі частіше акцентують увагу в цьому сенсі на вищезгаданому ефекті «розгальмовування» (disinhibition). Адже повна чи часткова анонімність сприяє більш вільній поведінці користувачів, що не піддається притягненню до відповідальності у разі порушення певних норм моралі.

Проведений теоретичний аналіз вивчення агресії та кібербулінгу дозволив визначити його поширеність для користувачів мережі Інтернет, особливо

гостро ця проблема постає в молодіжному середовищі. Хоча кібербулінг розглядається як серйозна соціальна проблема для психічного здоров'я людини, на сьогоднішній день не існує загально визнаного визначення, проте спільним є розуміння щодо скоєння агресивних дій, агресивної поведінки у віртуальному просторі щодо певної особи. Визначено, що кібербулінг може приймати різні форми та розгортатися на різних платформах, включаючи месенджери, фотоповідомлення, відео- та онлайн-ігри. Встановлено, що досі дискусійними є питання щодо концептуального підґрунтя кібербулінгу, його визначальних характеристик та відповідних вимірів порівняно зі звичайним булінгом. Отже, подальше вивчення особливостей кібербулінгу, розуміння предикторів поведінки кібербулінгу дуже важливе для розроблення заходів, спрямованих на зменшення цієї « нової » форми цькування.

Таким чином, проведений аналіз продемонстрував, що кібербулінг – це багатогранне та складне явище, на яке впливають різні фактори, такі як соціальні ролі в цифровому середовищі, моделі поведінки та індивідуальні риси особистості. Проблема боротьби з кібербулінгом посилюється анонімністю, поширеною на платформах відеоігор, яка дозволяє людям приймати різні персони та орієнтуватися на жертв зі знизеним ризиком виявлення. Завдяки ретельному синтезу сучасної літератури ця стаття робить значний внесок у галузь досліджень кібербулінгу. Було визначено та виділено два критичні збудники кібербулінгу в онлайн-іграх, а саме: безкарність (про що свідчить відсутність правового забезпечення з боку держави у випадках вчинення кібербулінгу) та анонімність (яка ускладнює ідентифікацію агресора під час віртуального спілкування). Ці висновки підкреслюють необхідність більш комплексного, міждисциплінарного підходу до розуміння кібербулінгу та боротьби з ним.

Майбутні дослідження в цій сфері повинні послідовно досліджувати кібербулінг та виробляти механізми протидії його виникненню та розповсюдженню. У першу чергу необхідно звернути увагу на анонімність як основного збудника розвитку кібербулінгу при віртуальному спілкуванні та виключити її можливість на законодавчому рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Moore M. J., Nakano T., Enomoto A., Suda T. Anonymity and roles associated with aggressive posts in an online forum. *Computers in Human Behavior*. 2012. Vol. 28, No. 3. P. 861–867.
2. Розова Т. В. Digital anthropology: шлях від етнографічних досліджень до осягнення проблеми людини кіберантропологією. *Digital transformations in culture* :

- Scientific monograph. Riga : Baltija Publishing, 2023. С. 1–18. doi: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-319-4-1>.
3. Розова Т. В., Чорна Л. В. Культурно-антропологічні трансформації: шлях від тексту до образу. *Cultural and artistic practices: world and Ukrainian context* : Scientific monograph. Riga : Baltija Publishing, 2023. С. 440–467. doi: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-322-4-20>.
 4. Чорна Л. В., Танасійчук І. М. Особливості прояву агресії в соціальних мережах: філософський аналіз. *Культурологічний альманах*. 2023. №4. С. 176–185. doi: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.4.24>.
 5. Шаранова М. Життя без агресії – реальність чи утопія? 2012. URL: <http://technocrat.org.ua/zhittya-bez-agresiyi-realnist-chi-utopiya> (дата звернення: 01.07.2025).
 6. Krahe V. *The Social Psychology of Aggression*. New York : Taylor & Francis, 2020. 516 p.
 7. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/427530.pdf (дата звернення: 01.07.2025).
 8. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука та ін. Київ : Абрис, 2002. VI, 742 с.
 9. Fromm E. *The Anatomy of Human Destructiveness*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1973. 534 p. https://lust-for-life.org/Lust-For-Life/_Textual/ErichFromm_TheAnatomyOfHumanDestructiveness_1973_534pp/ErichFromm_TheAnatomyOfHumanDestructiveness_1973_534pp.pdf (дата звернення: 01.07.2025).
 10. Lorenz K. *On Aggression*. New York : Harcourt, Brace and World, 1963. 324 p.
 11. Tedeschi J. T., Felson, R. B. Violence, aggression, and coercive actions. *American Psychological Association*. 1994. doi: <https://doi.org/10.1037/10160-000>.
 12. Слюсар В. М. Поняття «агресія» у предметному полі соціальної філософії в контексті дослідження проблеми насилля. *Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. Серія: філософські науки*. 2014. Вип. 18. С. 393. URL: <https://www.academia.edu/10972263> (дата звернення: 01.07.2025).
 13. Трофимчук В. В. Теоретичний аналіз феномену «агресивність особистості». *Проблеми сучасної психології*. 2018. № 1. С. 184–188. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspz_2018_1_31 (дата звернення: 01.07.2025).
 14. What Do We Really Know About First-Person-Shooter Games? An Event-Related, High-Resolution Content Analysis / Weber R., Behr K.-M., Tamborini R., Ritterfeld U., Mathiak K. *Journal of Computer-Mediated Communication*. 2009. No 14. P. 1016–1037. doi: 10.1111/j.1083-6101.2009.01479.x.
 15. Башманівська Я. В. Самотність людини в умовах глобалізації : дис. ... канд. філос. наук. Житомир, 2015.
 16. Юхименко Н. Ф. Феномен булінгу у контексті соціалізації особистості. *Соціологічні студії / Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки*. 2020. №2 (17). С. 24–29. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/19566> (дата звернення: 01.07.2025).

17. Violence in Children's Television Programming: Assessing the Risks / Wilson B., Smith S. L., Potter J. W., Kunkel D., Linz D., Colvin C. M., Donnerstein E.. *Journal of Communication*. 2002. Vol. 52 (1). P. 15–35.
18. Gallego M. A., Cole M. Success is not enough: challenges to sustaining new forms of educational activity. *Computers in Human Behavior*. 2000. Vol. 16 (3). P. 271–286.
19. Ігнатенко В. С., Вакулич Т. М. Зв'язок між типами комп'ютерних ігор та агресивною поведінкою підлітків. *Медична психологія* : електрон. наук. вид. 2017. URL: <http://medpsychology.pp.ua> (дата звернення: 01.07.2025).
20. Lam L. T., Cheng Z., Liu X. Violent Online Games Exposure and Cyberbullying/Victimization Among Adolescents. *Cyberpsychol Behav Soc Netw*. 2013. Vol. 16, No 3. P. 159–165. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/23253205/> (дата звернення: 01.07.2025).
21. Гришко В. І. Історико-правова характеристика поняття «булінг». *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 3. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/35621> (дата звернення: 01.07.2025).
22. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькування)» № 2657-VIII від 18.12.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19> (дата звернення: 01.07.2025).
23. Belsey B. Cyberbullying: An Emerging Threat to the «Always On» Generation. URL: <http://www.cyberbullying> (дата звернення: 14.06.2024).
24. Grigg D. W. Cyber-aggression: Definition and concept of cyberbullying. *Journal of Psychologists and Counsellors in Schools*. 2010. Vol. 20 (2). P. 143–156.
25. Dredge R., Gleeson J., Piedad Garcia de la X. Cyberbullying in social networking sites: An adolescent victim's perspective. *Computers in Human Behavior*. 2014. Vol. 36. P. 13–20.
26. Найдюнова Л. А. Кібербулінг або агресія в інтернеті: способи розпізнання і захист дитини : метод. рек. Київ, 2011. 80 с. URL: <https://mediaosvita.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/KIBERBULLING-ABO-AGRESIYA-V-INTERNETI-SPOSOBY-ROZPIZNANNYA-I-ZAHYST-DYTYNY-.pdf> (дата звернення: 01.07.2025).
27. Інформація про вирок Паризького кримінального суду від 5 травня 2025 року. URL: <https://suspilne.media/culture/1011179-staf-1-evro-ta-umovnij-termin-sud-u-parizi-rokarav-simoh-osib-za-kiberbuling-tomasa-dzolli-pid-cas-olimpiadi-2024> (дата звернення: 01.07.2025).
28. Постанова Іваничівського районного суду Волинської області від 13.03.2023 у справі № 156/51/23.
29. Alexandropoulou E. Social media and aggressive behavior: to which extent social media influences aggression. *Academia Letters*. 2021. Article 812. doi: <https://doi.org/10.20935/AL812> (дата звернення: 01.07.2025).
30. Анонімність і ролі, пов'язані з агресивними повідомленнями на онлайн-форумі. URL: <https://www.sciencedirect.com/journal/computers-in-human-behavior/vol/28/issue/3> (дата звернення: 01.07.2025).
31. Балакірева О. Насильство та булінг в освітньому середовищі. Результати соціологічного дослідження «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді

- (HBSC)». *Цькування у шкільних колективах (булінг): політики і практики запобігання та подолання* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 27–28 жовт. 2016 р.). Київ, 2016. URL: https://kubg.edu.ua/images/stories/podii/2018/10_26_bullying_02.pdf (дата звернення: 01.07.2025).
32. Гудим І. Проблема кібербулінгу і його типи. 2024. URL: <https://familytimes.com.ua/harakter/kiberbuling> (дата звернення: 01.07.2025).
33. Загрози під час онлайн-ігор – поліція попереджає про кібербулінг та шахрайство. *Pervomaisk.Info*. 2024. URL: <https://www.pervomaisk.info/?p=33275> (дата звернення: 01.07.2025).

REFERENCES

1. Moore, M. J., Nakano, T., Enomoto, A., Suda T. (2012). Anonymity and roles associated with aggressive posts in an online forum. *Computers in Human Behavior*, Vol. 28, 3, 861–867.
2. Rozova, T. V. (2023). Digital anthropology: shliakh vid etnohrafichnykh doslidzhen do osiahnennia problemy liudyny kiberantropolohiieiu. *Digital transformations in culture*: Scientific monograph. Riga: Baltija Publishing, 1–18. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-319-4-1> [in Ukrainian].
3. Rozova, T. V., Chorna, L. V. (2023). Kulturno-antropolohichni transformatsii: shliakh vid tekstu do obrazu. *Cultural and artistic practices: world and Ukrainian context*: Scientific monograph. Riga: Baltija Publishing, 440–467. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-322-4-20> [in Ukrainian].
4. Chorna, L. V., Tanasiichuk, I. M. (2023). Osoblyvosti proiavu ahresii v sotsialnykh merezhakh: filosofskiy analiz. *Культурологічний альманах – Cultural almanac*, 4, 176–185. URL: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.4.24>
5. Sharanova, M. (2012). Zhyttia bez ahresii – realnist chy utopiia? URL: <http://technocrat.org.ua/zhittya-bez-agresiyi-realnist-chi-utopiya> [in Ukrainian].
6. Krahe, B. (2020). *The Social Psychology of Aggression*. New York: Taylor & Francis.
7. Shapar V. B. (2007). *Suchasnyi tлумachnyi psykholohichniy slovnyk*. Xarkiv: Prapor. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/427530.pdf [in Ukrainian].
8. *Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk / za red. V. I. Shynkaruka ta in.* (2002). Kyiv: Abrys, VI [in Ukrainian].
9. Fromm, E. (1973). *The Anatomy of Human Destructiveness*. New York: Holt, Rinehart and Winston. https://lust-for-life.org/Lust-For-Life/_Textual/ErichFromm_TheAnatomyOfHumanDestructiveness_1973_534pp/ErichFromm_TheAnatomyOfHumanDestructiveness_1973_534pp.pdf.
10. Lorenz, K. (1963). *On Aggression*. New York: Harcourt, Brace and World.
11. Tedeschi, J. T., Felson, R. B. (1994). Violence, aggression, and coercive actions. *American Psychological Association*. URL: <https://doi.org/10.1037/10160-000>.
12. Sliusar, V. M. (2014). Poniattia «ahresii» u predmetnomu poli sotsialnoi filosofii v konteksti doslidzhennia problemy nasyllia. *Naukovi zapysky Kyivskoho universytetu*

- turyzmu, ekonomiky i prava. Serii: filosofski nauky – Scientific notes of the Kyiv University of Tourism, Economics and Law. Series: Philosophical Sciences, 18, 393. URL: <https://www.academia.edu/10972263> [in Ukrainian].
13. Trofymchuk, V. V. (2018). Teoretychnyi analiz fenomenu «ahresyvniost osobystosti». *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of modern psychology, 1, 184–188*. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspz_2018_1_31 [in Ukrainian].
 14. Weber, R., Behr, K.-M., Tamborini, R., Ritterfeld, U., Mathiak, K. (2009). What Do We Really Know About First-Person-Shooter Games? An Event-Related, High-Resolution Content Analysis. *Journal of Computer-Mediated Communication, No 14, 1016–1037*. doi: 10.1111/j.1083–6101.2009.01479.x
 15. Bashmanivska, Ya.V. (2015). Samotnist liudyny v umovakh hlobalizatsii: *Candidate's thesis*. Zhytomyr [in Ukrainian].
 16. Yukhymenko, N. F. (2020). Fenomen bulinhu u konteksti sotsializatsii osobystosti. *Sotsiologichni studii. Skhidnoievropeiskyi natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky – Sociological studies. Lesya Ukrainka Eastern European National University, 2 (17), 24–29*. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/19566> [in Ukrainian].
 17. Wilson, B., Smith, S. L., Potter, J. W., Kunkel, D., Linz, D., Colvin, C. M., Donnerstein, E. (2002). Violence in Children's Television Programming: Assessing the Risks. *Journal of Communication, Vol. 52(1), 15–35*.
 18. Gallego, M. A., Cole, M. (2000). Success is not enough: challenges to sustaining new forms of educational activity. *Computers in Human Behavior, Vol. 16(3), 271–286*.
 19. Ihnatenko, V. S., Vakulych, T. M. (2017). Zviazok mizh typamy kompiuternykh ihor ta ahresyvnoiui povedinkoiu pidlitkiv. *Elektronne naukove vydannia «Medychna psykholohiia» – Electronic scientific publication «Medical Psychology»*. URL: <http://medpsychology.pp.ua> [in Ukrainian].
 20. Lam, L. T., Cheng, Z., Liu, X. (2013). Violent Online Games Exposure and Cyberbullying/Victimization Among Adolescents. *Cyberpsychol Behav Soc Netw, Vol. 16(3), 159–165*. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/23253205/>
 21. Hryshko, V. I. (2020). Istoryko-pravova kharakterystyka poniattia «boulinh». *Porivnialno-analitychne parvo – Comparative and Analytical Law, 3*. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/35621> [in Ukrainian].
 22. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo protydii bulinhu (tskuvanniu)» №2657-VIII vid 18.12.2018 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19> [in Ukrainian].
 23. Belsey, B. (2019). Cyberbullying: An Emerging Threat to the «Always On» Generation. URL: <http://www.cyberbullying> (дата звернення: 14.06.2024).
 24. Grigg, D. W. (2010). Cyber-aggression: Definition and concept of cyberbullying. *Journal of Psychologists and Counsellors in Schools, Vol. 20(2), 143–156*.
 25. Dredge, R., Gleeson, J., Piedad Garcia de la, X. (2014). Cyberbullying in social networking sites: An adolescent victim's perspective. *Computers in Human Behavior, Vol. 36, 13–20*.
 26. Naidonova, L. A. (2011). Kiberbulinh abo ahresiia v interneti: sposoby rozpoznavannia i zakhyst dytyny: metodychni rekomendatsii. Kyiv. URL: <https://mediaosvita.org.ua/>

- wp-content/uploads/2017/11/KIBERBULLING-ABO-AGRESIYA-V-INTERNETI-SPOSOBY-ROZPIZNANNYA-I-ZAHYST-DYTYNY-.pdf [in Ukrainian].
27. Informatsiia pro vyrok Paryzkooho kryminalnoho sudu vid 5 travnia 2025 roku. URL: <https://suspilne.media/culture/1011179-staf-1-evro-ta-umovnij-termin-sud-u-parizi-pokarav-simoh-osib-za-kiberbuling-tomasa-dzolli-pid-cas-olimpiadi-2024> [in Ukrainian].
28. Postanova Ivanychivskoho raionnoho sudu Volynskoi oblasti vid 13.03.2023 roku u spravi № 156/51/23 [in Ukrainian].
29. Alexandropoulou, E. (2021). Social media and aggressive behavior: to which extent social media influences aggression. *Academia Letters*. Article 812. URL: <https://doi.org/10.20935/AL812>
30. Anonimnist i roli, poviazani z ahresyvnyimi povidomlenniami na onlain-forumi. URL: <https://www.sciencedirect.com/journal/computers-in-human-behavior/vol/28/issue/3> [in Ukrainian].
31. Balakirieva, O. (2016). Nasytstvo ta bulinh v osvithomu seredovyschi Rezultaty sotsiologichnoho doslidzhennia «Zdorovia ta povedinkovi oriientsii uchnivskoi molodi (HBSC)». Tskuvannia u shkilnykh kolektyvakh (bulinh): polityky i praktyky zapobihannia ta podolannia: proceedings of the International Scientific and Practical Conference, Kyiv. URL: https://kubg.edu.ua/images/stories/podii/2018/10_26_bullying_02.pdf [in Ukrainian].
32. Hudym, I. (2024). Problema kiberbulinhu i yoho typu. URL: <https://familytimes.com.ua/harakter/kiberbuling> [in Ukrainian].
33. Zahrozy pid chas onlain-ihor – politsiia poperedzhaie pro kiberbulinh ta shakhraistvo (2024). *Pervomaisk.Info*. URL: <https://www.pervomaisk.info/?p=33275> [in Ukrainian].

Chorna Lidiya Valerivna, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Information Activity and Media Communications, National University «Odesa Polytechnic», Ukraine

Tanasiichuk Ivan Mikhailovich, student, Department of Cultural Studies and Philosophy of Culture, National University «Odesa Polytechnic», Ukraine

VIRTUAL COMMUNICATION AND CYBERBULLYING: A PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Cyberbullying is becoming an increasingly widespread phenomenon that affects all age groups in society. A significant number of users of social networks, online video games and other forms of virtual communication around the world are subjected to prolonged and coordinated virtual harassment. Victims of such harassment can experience a wide range of negative emotions, such as apathy, anger, and a desire to isolate themselves from others, which increases the risk of critical consequences, even suicide attempts. This article

discusses virtual communication as a factor in the emergence of aggressive behavior that can potentially lead to bullying. In addition, the factor of anonymity in virtual communication is positioned as the main source of aggression, the iteration of which turns into cyberbullying.

Keywords: *aggression, cyberaggression, cyberbullying, anonymity, virtual communication, online games.*

Калашлінська Марина Вікторівна, кандидат політичних наук, докторант кафедри політології та державного управління, Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця, Україна
e-mail: m.kalashlinska@donnu.edu.ua,
ORCID ID: 0000-0001-5825-3631

ЛОГІКА ІРРАЦІОНАЛЬНОГО: ПОВЕДІНКОВІ ПІДХОДИ В ДИНАМІЦІ МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ

У статті аналізуються поведінкові фактори, такі як когнітивні викривлення, емоційні реакції та ментальні моделі, і їхній вплив на динаміку сучасних міжнародних політичних конфліктів. Досліджуючи вплив цих чинників на різних етапах кризи, запропоновано концептуальні інструменти для аналізу та практичні методи для нейтралізації ірраціональної логіки в сучасній міжнародній політиці.

Ключові слова: міжнародні політичні конфлікти, поведінковий підхід, когнітивні упередження, когнітивні викривлення, прийняття рішень, ескалація конфлікту, врегулювання конфлікту.

Постановка проблеми. Сучасні міжнародні конфлікти розгортаються в умовах глибокої невизначеності, асиметричної інформації та швидкоплинної динаміки, що суттєво ускладнює реалізацію раціональних стратегій поведінки. У подібному середовищі традиційні підходи до аналізу міжнародних політичних відносин, засновані на припущеннях про раціональність акторів, дедалі частіше демонструють свою аналітичну обмеженість. Насамперед вони недостатньо враховують роль когнітивних викривлень, емоційних чинників та ментальних моделей, які безпосередньо впливають на процеси ухвалення рішень політичними акторами у конфліктних ситуаціях. Такі емоції, як страх, гнів чи приниження, здатні спричинити ескалацію конфлікту навіть у випадках, коли об'єктивні умови дозволяють досягти компромісу. Когнітивні викривлення, емоційні реакції та ментальні моделі формують спотворену картину реальності, що впливає на оцінку ризиків і намірів інших сторін. Унаслідок цього створюються системні бар'єри для діалогу, посилюється недовіра та зростає ймовірність помилкової ескалації.

Проблема полягає в тому, що ігнорування цих поведінкових чинників у теорії та практиці міжнародного аналізу призводить до неповного розумін-

ня логіки розвитку конфліктів, помилкової інтерпретації дій учасників та формування неадекватних стратегій виходу з кризи. За умов зростання кількості гібридних загроз, дезінформаційних кампаній та ерозії довіри в міжнародно-політичній системі, така аналітична неповнота несе пряму загрозу як ефективності зовнішньополітичних рішень, так і глобальній стабільності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз наукових праць свідчить про «поведінковий поворот» у дослідженнях міжнародних конфліктів, що ставить під сумнів класичну модель раціонального актора. Фундаментальні роботи Г. Саймона про обмежену раціональність та «достатні» рішення [1], а також дослідження Д. Канемана і А. Тверські про когнітивні упередження та евристики [2], заклали теоретичну основу для розуміння того, чому в умовах складності та невизначеності люди приймають рішення, що часто відхиляються від канонів формальної логіки. Цей підхід отримав значний розвиток у психології політичного лідерства. Зокрема, М. Германн розробила методологію аналізу особистісних рис лідерів (Leadership Trait Analysis), показуючи, як когнітивна складність, потреба у владі та рівень недовіри прямо впливають на зовнішньополітичний стиль держави [3]. Дж. Пост у свою чергу застосував методи клінічної психології для створення профілів лідерів, аналізуючи, як нарцисизм чи параноїдальні риси можуть ставати самостійними факторами в розв'язанні міжнародних конфліктів [4].

Окремим важливим напрямом стало вивчення ролі специфічних емоцій як інструментів політики. Т. Голл ввів поняття «емоційної дипломатії», досліджуючи, як публічна демонстрація гніву, поваги чи співчуття використовується для передачі сигналів та впливу на опонентів [5]. У той же час Н. Кроуфорд аналізує, як емоції, зокрема пристрасть та обурення, стають рушійною силою у прийнятті рішень про гуманітарні інтервенції та застосування сили [6].

Окремо варто відзначити внесок української наукової думки, для якої дослідження поведінкових аспектів конфлікту набуло особливої гостроти та практичного значення після 2014 р. Значна частина робіт зосереджена на аналізі впливу інформаційно-психологічних операцій у рамках гібридної війни на перебіг політичних конфліктів. Такі дослідники, як Г. Певцов, А. Гордієнко, С. Залкін, С. Сідченко, А. Феклістов, К. Хударковський [7], аналізують, як дезінформаційні кампанії цілеспрямовано експлуатують когнітивні упередження та емоційні тригери для ведення загострення політичних конфліктів та дестабілізації суспільства. Інший важливий напрям стосується ролі національної ідентичності та історичної пам'яті. Так, у дослідженнях М. Рябчука [8] демонструється, як глибоко вкорінені наративи та стереотипи формують сприйняття «свого» та «чужого», стають психологічною основою для затяж-

них конфліктів. На інституційному рівні, аналітичні центри, зокрема Національний інститут стратегічних досліджень [9], констатують необхідність трансформації державної політики та розроблення механізмів адаптації до ірраціональної логіки сучасних міжнародних політичних конфліктів, зокрема шляхом підвищення іноформованості щодо подолання психологічного тиску та інформаційних маніпуляцій ворога. Таким чином, наведені приклади свідчать про зростання інтересу української науки до поведінкових аспектів конфлікту, що створює контекст та підкреслює нагальну потребу в систематизації цих спостережень у цілісну типологію поведінкових стратегій.

Попри велику кількість досліджень впливу таких поведінкових факторів, як когнітивні викривлення, емоційні чинники та ментальні моделі, на перебіг сучасних міжнародно-політичних конфліктів, у науковій літературі бракує комплексної типології, яка б дозволила системно класифікувати ці фактори. Більшість наявних праць зосереджуються на поясненні, чому міжнародні політичні актори ухвалюють ірраціональні рішення в умовах кризи, однак значно менше уваги приділено питанню, як саме поведінкові фактори, такі як когнітивні викривлення, емоційні реакції та ментальні моделі, впливають на динаміку сучасних міжнародних політичних конфліктів.

Формулювання цілей. Метою статті є розроблення комплексної типології поведінкових факторів та аналіз їхнього впливу на динаміку сучасних міжнародних політичних конфліктів. Виходячи з недостатньої систематизації в науковій літературі, дослідження спрямовано на заповнення прогалини між констатацією ірраціональності у прийнятті рішень та розумінням того, як саме когнітивні викривлення, емоційні реакції та ментальні моделі впливають на ескалацію, перебіг та врегулювання конфліктів.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: систематизувати основні поведінкові фактори, такі як когнітивні упередження, емоційні чинники та ментальні моделі; проаналізувати механізми впливу цих факторів на ключові етапи конфліктної динаміки; а також запропонувати концептуальні інструменти для аналізу ірраціональної логіки в діях політичних акторів на міжнародній арені.

Виклад основного матеріалу. Аналіз сучасних міжнародних політичних конфліктів демонструє аналітичну обмеженість традиційних підходів, що ґрунтуються на припущеннях про раціональність дій політичних акторів [10, с. 613–614]. Такі підходи виявляються недостатніми для пояснення реальної динаміки конфліктів, оскільки ігнорують вплив когнітивних викривлень, емоційних чинників і ментальних моделей, що безпосередньо впливають на процес ухвалення рішень у кризових ситуаціях. Нездатність класичних моделей відповісти на запитання, чому ескалація конфлікту відбувається на-

віть за наявності формальних умов для компромісу, стала поштовхом до так званого «поведінкового повороту» в дослідженнях міжнародних відносин [11, с. 1–2]. Цей поворот поставив під сумнів модель раціонального актора як універсальну пояснювальну рамку та актуалізував потребу в інтеграції поведінкових факторів у аналіз конфліктної динаміки.

В основі поведінкового підходу лежить припущення, що в умовах складності та невизначеності процес ухвалення рішень політичними акторами відхиляється від канонів формальної раціональності через вплив комплексу психологічних факторів. Це призводить до того, що індивіди часто покладаються на ментальні скорочення (Mental Shortcut) або евристики (Heuristics) [12], що хоч і є когнітивно ефективним, проте призводить до систематичних помилок та відхилень від оптимальних рішень. У цьому дослідженні ми пропонуємо класифікувати ключові поведінкові чинники, що впливають на динаміку міжнародних конфліктів, на три аналітичні категорії: когнітивні викривлення, емоційні чинники та ментальні моделі.

«Мисленеві пастки», або **когнітивні викривлення** (Cognitive Bias) [13, с. 272], – це систематичні помилки в обробці інформації, що впливають на судження та прийняття рішень. Важливу основу для їхнього вивчення становить теорія перспектив (Prospect Theory), яка стверджує, що індивіди оцінюють результати не в абсолютних значеннях, а відносно точки відліку (зазвичай статус-кво). Ключовим для цього є феномен неприйняття втрат (Loss Aversion), який призводить до схильності акторів до ризику, щоб уникнути втрат, водночас демонструючи обережність у ситуаціях потенційного прибутку.

Яскравим сучасним прикладом логіки неприйняття втрат є війна росії проти України, що почалася у 2014 р. та перейшла в повномасштабну фазу в 2022 р. Це рішення можна інтерпретувати крізь призму теорії перспектив, де точкою відліку для російського керівництва було збереження України у своїй геополітичній зоні впливу. Процес інтеграції України з ЄС та потенційний вступ до НАТО був сприйнятий не як нейтральний вибір суверенної держави, а як пряма й неприйнятна втрата контролю над «своїм» [14]. Щоб запобігти цій втраті, було ухвалено надзвичайно ризиковане військове рішення, попри очевидні загрози руйнівних санкцій, міжнародної ізоляції та затяжного конфлікту. Контраст стає очевидним при порівнянні з країнами Балтії. Напад на вже інтегровані в ЄС і НАТО Литву, Латвію чи Естонію став би дією в домені нових здобутків. Згідно з теорією перспектив, це змушує актора діяти значно обережніше, ніж у ситуації уникнення втрат, коли політичний актор може йти на ескалацію конфлікту, незважаючи на надмірний ризик.

Емоції становлять один із найвпливовіших детермінантів ірраціональної поведінки в умовах міжнародних політичних конфліктів. Вони безпосередньо впливають на стратегічне мислення, сприйняття загроз і тлумачення дій інших акторів. Сильні афекти, такі як гнів, страх, приниження, впливають на здатність політичних акторів до комплексного аналізу, активізуючи інтуїтивне мислення («Система 1») замість рефлексивного та повільного («Система 2») [15, с. 20–22]. Ба більше, емоційний фон трансформує політичні переконання. Зокрема, національна ідентичність або ідеологічна лояльність можуть спричиняти спотворене приписування намірів, створюючи емоційну селективність, що істотно ускладнює діалог і заважає прийняттю прагматичних рішень.

Класичним прикладом домінування емоцій над стратегічним розрахунком стала реакція США на теракти 11 вересня 2001 р. [16, с. 271–288]. Почуття національного приниження, страх і гнів сформували потужний емоційний імпульс, що створив запит на негайну та рішучу відповідь. Це зумовило перехід до автоматизованої «Системи 1», яка сприяла політичному рішення про вторгнення в Ірак у 2003 р. Це рішення значною мірою спиралося на викривлену інтерпретацію розвідданих щодо зброї масового знищення та ймовірних зв'язків із терористичними угрупованнями. Як наслідок, стратегічне сприйняття загрози виявилось зумовленим емоційною мобілізацією, а не виключно аналітичним процесом.

Третьою групою поведінкових чинників, що суттєво впливають на динаміку міжнародних конфліктів, є **ментальні моделі**, під якими ми розуміємо стійкі, глибоко вкорінені уявлення про те, як функціонує світ, як діють інші актори і які дії є припустимими [17, с. 1241–1243]. На відміну від емоцій чи когнітивних викривлень, ментальні моделі є глибшими, тривалими структурами мислення. Вони формуються під впливом досвіду, ідентичності, культурних наративів і ціннісних орієнтирів, діючи як «фільтри» політичного сприйняття. Ментальні моделі визначають не лише те, як політичні лідери інтерпретують дії інших, але й яку стратегію вважають можливою, доцільною або морально виправданою. Наприклад, політична ідентичність актора (космополітична чи націоналістична), його досвід або схильність до ризику безпосередньо впливають на вибір між ескалацією та стримуванням, компромісом чи конфронтацією. Аналогічно, від того, як лідери оцінюють майбутнє порівняно з теперішнім, залежить їхня готовність терпіти короткострокові втрати задля стратегічної вигоди. З огляду на це в табл. 1 ми пропонуємо типологію ключових ментальних моделей, які відіграють роль у міжнародних конфліктах, вказуючи на характер їхнього впливу на поведінку акторів та можливі ризики, пов'язані з кожною з них.

Таблиця 1

Типологія ментальних моделей у міжнародних політичних конфліктах

Тип ментальної моделі	Опис типових проявів	Вплив на поведінку в конфлікті	Можливі ризики
Соціальні преференції та ідентичність	Норми довіри, альтруїзму, кооперації; соціальна належність та образ «свого / чужого»	Формують ставлення до союзників і супротивників; впливають на готовність дотримуватися норм і домовленостей	Викривлення, припущування намірів, надмірна лояльність, політична сліпота
Національна ідентичність	Емоційно забарвлене уявлення про націю як колективного актора	Знижує об'єктивність у сприйнятті дій інших; зміщує інтерпретацію конфліктів на користь «своїх»	Зростання ворожості, ескалація конфліктів через неправильну атрибуцію
Досвід та експертиза лідера	Обсяг знань, практика ухвалення рішень, здатність опиратися на критичне мислення	Визначає якість обробки інформації, здатність працювати з альтернативами	Ризик надмірної впевненості або залежності від вузького кола радників
Часові преференції	Ставлення до негайних і відкладених вигід; дисконтування майбутнього	Формує готовність терпіти втрати зараз задля стратегічних результатів у майбутньому	Нерозважливе короткострокове планування або втягування в затяжні війни
Когнітивна інерція	Тенденція зберігати звичну модель дій попри зміну середовища	Утруднює адаптацію до нових умов, затримує реагування на нові загрози	Стратегічне запізнення, втрата ініціативи

Джерело: розроблене автором.

Розглядаючи **вплив поведінкових чинників на перебіг міжнародного конфлікту**, зазначимо, що він є нелінійним і залежить від конкретної фази його розвитку, що представлено в табл. 2. На початковому етапі політичного конфлікту неусвідомлені поведінкові предиспозиції акторів та спотворене сприйняття реальності підвищують імовірність ескалації. Це створює середовище, у якому дипломатичні шляхи вирішення суперечностей видаються неефективними, а силові виправданими.

Під час ескалації, а також затяжного конфлікту кльову роль відіграють когнітивні та емоційні бар'єри, що перешкоджають деескалації. У сторін

формується стійкість до інформації, яка суперечить їхнім поглядам, що унеможлиблює адекватну оцінку мирних ініціатив. Емоційний фон конфлікту, зокрема небажання зазнати репутаційних втрат, додатково ускладнює можливість поступок, навіть якщо вони є раціонально обґрунтованими, що веде до тривалого виснаження сторін.

Процес мирного врегулювання вимагає цілеспрямованого впливу на психологічні аспекти конфлікту. Перехід від моделі антагоністичної боротьби до моделі спільного вирішення проблеми дозволяє виявити раніше приховані можливості для досягнення взаємоприйнятних домовленостей.

Таблиця 2

Поведінкові чинники на різних етапах міжнародного політичного конфлікту

Фаза конфлікту	Ключові поведінкові чинники	Основні ефекти	Наслідки для динаміки конфлікту
Ініціація (початок)	<ul style="list-style-type: none"> – Надмірна впевненість. – Спотворене приписування намірів. – Негативний фреймінг опонента. – Втрата емпатії 	<ul style="list-style-type: none"> – Недооцінка ризиків і витрат. – Упереджене сприйняття загрози. – Ігнорування переговорних можливостей 	Підвищення імовірності ескалації навіть у разі наявності умов для компромісу
Затягування (ескалація / стагнація)	<ul style="list-style-type: none"> – Упередження підтвердження. – Емоції: страх, приниження. – Ригідні ментальні моделі. – Поляризація «свій-чужий» 	<ul style="list-style-type: none"> – Ігнорування альтернативної інформації. – Блокування емпатії. – Відмова від поступок через емоційні бар'єри 	Конфлікт посилюється та/або набуває затяжного характеру, посилюються втому й ризик радикалізації
Врегулювання (деескалація)	<ul style="list-style-type: none"> – Зміна фреймінгу конфлікту. – Використання медіації та дипломатії. – Пошук спільної ідентичності або цінностей. – Зниження когнітивної ригідності 	<ul style="list-style-type: none"> – Зменшення напруги. – Відновлення базового рівня довіри. – Переорієнтація з конфронтації на кооперацію 	З'являється простір для конструктивного діалогу, компромісу та мирного врегулювання

Джерело: розроблене автором.

Для систематизації впливу поведінкових факторів на дії акторів у міжнародних конфліктах пропонуємо авторську типологію, побудовану на двох ключових критеріях: 1) домінуючий психологічний драйвер (когнітивні викривлення чи емоційні реакції); 2) рівень усвідомленості (неусвідомлена дія чи свідома стратегія). Поєднання цих критеріїв дозволяє виділити чотири базові поведінкові стратегії, представлені нами в табл. 3.

Таблиця 3

**Концептуальна типологія поведінкових стратегій
у міжнародних політичних конфліктах**

Назва стратегії	Домінуючий фактор	Рівень усвідомленості	Ключовий механізм та ймовірний результат
<i>Когнітивна пастка</i>	Когнітивні викривлення	Несвідомий	Хибні упередження, що ведуть до нераціональної ескалації
<i>Емоційний вибух</i>	Емоційні реакції	Несвідомий	Імпульсивні рішення через страх, гнів чи приниження
<i>Маніпуляції та використання</i>	Когнітивні викривлення опонента	Свідомий	Цілеспрямована експлуатація емоцій та когнітивних слабкостей опонента
<i>Поведінкове врахування</i>	Рефлексія та емпатія	Свідомий	Нейтралізування власних та чужих поведінкових факторів

Джерело: розроблене автором.

Таким чином, ця класифікація дозволяє систематизувати логіку ірраціональної поведінки та оцінити її вплив на динаміку конфлікту.

Висновки. У ході дослідження було проаналізовано вплив поведінкових факторів на динаміку міжнародних політичних конфліктів. Дослідження підтвердило, що для повного розуміння логіки розвитку сучасних криз необхідно інтегрувати в аналіз психологічні чинники, такі як когнітивні викривлення, емоційні реакції та ментальні моделі. Було систематизовано ключові поведінкові фактори, що деформують процес ухвалення рішень, серед них когнітивні викривлення, емоційні чинники та ментальні моделі. Проаналізовано вплив цих факторів на трьох ключових етапах конфлікту і розроблено концептуальну типологію поведінкових стратегій. Ця типологія може виступати аналітичним інструментом для діагностики логіки дій учасників конфлікту та про-

гнозування його динаміки, а її врахування є необхідною умовою підвищення ефективності зовнішньополітичних рішень, розроблення адекватних стратегій виходу з криз та зміцнення глобальної стабільності в сучасному світі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Simon H. A. *Administrative Behavior: A Study of Decision-Making Processes in Administrative Organization*. 4th ed. New York : The Free Press, 1997. 368 p.
2. Kahneman D., Tversky A. Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. *Econometrica*. 1979. Vol. 47, No. 2. P. 263–292. doi: <https://doi.org/10.2307/1914185>.
3. Hermann M. G. Explaining Foreign Policy Behavior Using the Personal Characteristics of Political Leaders. *International Studies Quarterly*. 1980. Vol. 24, No. 1. P. 7–46. doi: <https://doi.org/10.2307/2600126>.
4. Post J. M. *Leaders and Their Followers in a Dangerous World: The Psychology of Political Behavior (Psychoanalysis and Social Theory)*. Ithaca : Cornell University Press, 2004. 320 p.
5. Hall T. H. *Emotional Diplomacy: Official Emotion on the International Stage*. Ithaca : Cornell University Press, 2015. 264 p. URL: <https://www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctt15hvsjz> (дата звернення: 10.06.2025).
6. Crawford N. C. *Argument and Change in World Politics: Ethics, Decolonization, and Humanitarian Intervention*. Cambridge : Cambridge University Press, 2009. 279 p. doi: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511491306>.
7. Певцов Г. В. Інформаційно-психологічна боротьба у війсьній сфері: монографія / упоряд.: Г. В. Певцов, А. М. Гордієнко, С. В. Залкін, С. О. Сідченко, А. О. Фе-клістов, К. І. Хударковський. Харків : Рожко С. Г., 2017. 276 с.
8. Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – історичні причини та політичні наслідки. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014473> (дата звернення: 11.06.2025).
9. Аналітичні доповіді / Нац. ін-т стратег. досліджень. 2025. URL: <https://niss.gov.ua/publikacii/analitichni-dopovidi> (дата звернення: 11.06.2025).
10. Kertzer J. D., Rathbun B. C. Fair is Fair: Social Preferences and Reciprocity in International Politics. *International Organization*. Bloomington, 2015. Vol. 67, №4. P. 613–655. doi: <https://doi.org/10.1017/S0043887115000180>.
11. Hafner-Burton E. M., Haggard S., Lake D. A., Victor D. G. The Behavioral Revolution and International Relations. *International Organization*. Bloomington, 2017. Vol. 71, № S1. P. 1–31. doi: <https://doi.org/10.1017/S0020818316000400>.
12. Colombo C., Steenbergen M. Heuristics and Biases in Political Decision Making. *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. 2020. doi: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.974>.

13. Arceneaux K. Cognitive Biases and the Strength of Political Arguments. *American Journal of Political Science*. 2012. Vol. 56, №2. P. 271–285. URL: <http://www.jstor.org/stable/23187099> (дата звернення: 17.06.2025).
14. Hill F. Putin Has the U. S. Right Where He Wants It. *The New York Times*. 2022. 24 Jan. URL: <https://www.nytimes.com/2022/01/24/opinion/russia-ukraine-putin-biden.html> (дата звернення: 19.06.2025).
15. Kahneman D. *Thinking, Fast and Slow*. New York : Farrar, Straus and Giroux, 2011. 499 p. doi: <https://doi.org/10.1590/S0034-759020150110>.
16. Crawford N. Human Nature and World Politics: Rethinking «Man». *International Relations*. 2009. Vol. 23, №2. P. 271–288. doi: [10.1177/0047117809104639](https://doi.org/10.1177/0047117809104639).
17. Altman M. Mental Models, Decision-Making, Bargaining Power, and Institutional Change. *Journal of Economic Issues*. 2023. Vol. 57, №4. P. 1241–1259. doi: <https://doi.org/10.1080/00213624.2023.2273149>.

REFERENCES

1. Simon, H. A. (1997). *Administrative Behavior: A Study of Decision-Making Processes in Administrative Organization*. New York: The Free Press.
2. Kahneman, D., Tversky A. (1979). Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. *Econometrica*, issue 47, 2, 263–292. doi: <https://doi.org/10.2307/1914185>
3. Hermann, M. G. (1980). Explaining Foreign Policy Behavior Using the Personal Characteristics of Political Leaders. *International Studies Quarterly*. issue 24, 1, 7–46. doi: <https://doi.org/10.2307/2600126>
4. Post, J. M. (2004). *Leaders and Their Followers in a Dangerous World: The Psychology of Political Behavior (Psychoanalysis and Social Theory)*. Ithaca: Cornell University Press.
5. Hall, T. H. (2015). *Emotional Diplomacy: Official Emotion on the International Stage*. Ithaca: Cornell University Press. URL: <https://www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctt15hvsjz>
6. Crawford, N. C. (2009). *Argument and Change in World Politics: Ethics, Decolonization, and Humanitarian Intervention*. Cambridge: Cambridge University Press. doi: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511491306>
7. Pyevtsov, H. V., Gordienko, A. M., Zalkin, S. V. et al. (2017). *Informatsiynopsykholohichna borotba u voyennyi sferi*. Kharkiv: Rozhko S. G. [in Ukrainian].
8. Ryabchuk, M. (2019). *Dolannya ambivalentnosti. Dykhotomiya ukrayinskoyi natsionalnoyi identychnosti – Istorychni prychny ta politychni naslidky*. Kyiv: I. F. Kuras Institute of Philosophy, NAS of Ukraine. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014473>
9. National Institute for Strategic Studies (2025). *Analitichni dopovidi*. URL: <https://niss.gov.ua/publikacii/analitichni-dopovidi> [in Ukrainian].
10. Kertzer, J. D., Rathbun, B. C. (2015). Fair is Fair: Social Preferences and Reciprocity in International Politics. *International Organization*, issue 67, 4, 613–655. doi: <https://doi.org/10.1017/S0043887115000180>

11. Hafner-Burton E. M., Haggard S., Lake D. A. et al. (2017). The Behavioral Revolution and International Relations. *International Organization*, issue 71, 51, 1–31. doi: <https://doi.org/10.1017/S0020818316000400>
12. Colombo, C., Steenbergen, M. (2020). Heuristics and Biases in Political Decision Making. Oxford Research Encyclopedia of Politics. doi: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.974>
13. Arceneaux, K. (2012). Cognitive Biases and the Strength of Political Arguments. *American Journal of Political Science*, issue 56, 2, 271–285. URL: <http://www.jstor.org/stable/23187099>
14. Hill, F. (2022). Putin Has the U. S. Right Where He Wants It. *The New York Times*. URL: <https://www.nytimes.com/2022/01/24/opinion/russia-ukraine-putin-biden.html>
15. Kahneman, D. (2011). Thinking, Fast and Slow. New York: Farrar, Straus and Giroux. doi: <https://doi.org/10.1590/S0034-759020150110>
16. Crawford, N. (2009). Human Nature and World Politics: Rethinking «Man». *International Relations*, issue 23, 2, 271–288. doi: 10.1177/0047117809104639
17. Altman, M. (2023). Mental Models, Decision-Making, Bargaining Power, and Institutional Change. *Journal of Economic Issues*, issue 57, 4, 1241–1259. doi: <https://doi.org/10.1080/00213624.2023.2273149>

Kalashlinska Maryna Viktorivna, PhD in Political Science, Postdoctoral Researcher of Department of Political Science and Public Administration, Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine

THE LOGIC OF IRRATIONALITY: BEHAVIORAL APPROACHES TO THE DYNAMICS OF INTERNATIONAL POLITICAL CONFLICTS

The article analyzes behavioral factors, such as cognitive biases, emotional responses, and mental models, and their impact on the dynamics of contemporary international political conflicts. By examining the influence of these factors at different stages of a crisis, the paper proposes conceptual tools for analysis and practical methods for neutralizing the logic of irrationality in modern international politics.

Keywords: international political conflicts, behavioral approach, cognitive biases, decision-making, conflict escalation, conflict resolution.

УДК 340.12.

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.66.337965>

Трофименко Володимир Анатолійович, кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: v.a.trofytenko@nlu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0003-2240-3727

КІБЕРПРОСТІР: ДО ПРОБЛЕМИ ВРЕГУЛЮВАННЯ

Публікацію присвячено проблемі врегулювання кіберпростору. Ускладненість врегулювання на загальному рівні привела до того, що більше швидко іде регулювання окремих його сфер: економіки тощо. Також стверджується, що правові інститути, що існують, уже не є здатними створити ефективний механізм регуляції. У зв'язку з цим наукова спільнота пропонує створити особливі механізми регулювання, які базуються на правовій та технологічній основі кіберпростору.

Ключові слова: кіберпростір, кібербезпека, громадянське суспільство, кіберфізичний простір, індустриальне громадянство, цифровізація.

Постановка проблеми. Швидке та всеосяжне розростання кіберпростору приводить до того, що його ключові учасники – регулятори, зокрема держава, не встигають реагувати на нові виклики. Традиційні підходи до регулювання суспільних відносин та соціальних інститутів уже не спроможні врахувати новітні тенденції в мережі та технологічні особливості кіберпростору. На перший план виходять ті проблеми, що поза Інтернетом вважались вирішеними, наприклад анонімність, відсутність кордонів тощо.

Незважаючи на вже досить тривалий час існування кіберпростору також залишається відкритим питання поведінки ключових суб'єктів. Більше того, достеменно не визначений головний регулятор цієї сфери, хоча традиційно таким вважається держава, але близькі технологічні можливості вже можуть мати і приватні структури, а сама держава не має юрисдикції поза географічним кордоном. Окрема держава вже не спроможна врегулювати те нове, що виникає, а міжнародні інститути часто стикаються навіть із бойкотуванням процесу регулювання з боку деяких країн. Таким чином, регулювання кіберпростору вже виходить за межі державного правового кола та повинно стати синтезом міжнародного права, технологій та багатовимірності мережі.

Невирішеність фундаментальних питань регулювання кіберпростору, всеосяжне розширення інтернету екстраполюється на низку галузевих про-

блем окремих сфер кіберпростору. Такої точки зору дотримується й італійський дослідник Л. Мартіно. Кіберпростір, пише він, став ключовим елементом політичної, соціальної, фінансової та індивідуальної діяльності. Інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) покращили людську взаємодію та зробили внесок у «переосмислення» класичних концепцій, таких як політична участь, політичні дебати, прийняття рішень. Однак їхній всеохопний, всюдисущий характер та їхнє дедалі більше використання в політичних і військових цілях створює значні ризики для міжнародного миру, стабільності й безпеки. Низькі бар'єри для доступу до можливостей ІКТ, швидкість технологічного прогресу та складність середовища кіберпростору з огляду на традиційні юридичні визначення кордонів поставили перед державами (головними учасниками міжнародних відносин) нові виклики, такі як невід'ємна складність точного визначення причин кібератак. Саме ця складність і часте наполягання сторін приписувати кібератаки та інциденти «поза розумним сумнівом» дає можливість заперечувати відповідальність і зривати спроби побудувати довіру та політичні стосунки в кіберпросторі. Дослідник вважає необхідним аналіз того, як кіберпростір впливає на міжнародну політику. Природа теми, на його думку, диктує використання якісного аналізу первинних і вторинних джерел, таких як офіційні звіти, декларації та політичні документи, а також академічний аналіз, щоб зрозуміти вплив і динаміку кібердомену на класичні концепції, такі як війна, мир і міжнародні відносини. Основна ідея вченого полягає в тому, що розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) і пов'язана з цим еволюція воєнних дій спричинили відповідний вплив на динаміку сучасної міжнародної системи, підкреслюючи водночас як мілітаризація кіберсфери вплинула на міжнародну безпеку, мир і стабільність. Проте, констатує науковець, відсутність конкретних досліджень, пов'язаних із «впливом кіберпростору на міжнародну політику», підкреслює необхідність приділяти більше уваги цій темі, маючи на увазі, що більш широкий і тривалий аналіз динаміки кіберпростору може дати політикам можливість підвищити обізнаність щодо кіберзагроз, щоб керувати проблемами, які виникають у цифровій сфері [1].

Зважаючи на викладене, дослідження як загальних, так і галузевих питань кіберпростору залишається актуальним напрямком наукових розробок.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Однією з ключових проблем стосовно кіберпростору є проблема його врегулювання. Необхідність управління кіберпростором підкреслює американський вчений Грейман В. Одним із найбільших геополітичних викликів у XXI ст., вважає американський автор, буде боротьба за контроль над кіберпростором, п'ятою сферою кібервійни після землі, моря, повітря та космосу, а також головним економічним викли-

ком часу. З розвитком штучного інтелекту, інтернету речей, автономних транспортних засобів і безпілотних дронів ця проблема стає ще більшою. Дослідник за допомогою емпіричних доказів досліджує взаємодію між трьома силами, які формують кіберрозвідку та міжнародну безпеку: глобалізмом, регіоналізмом і націоналізмом. Останнім часом, на його думку, світова політика породила відчуття терміновості щодо нового світового порядку й того, що це означає для кібербезпеки та сфери кіберпростору. З огляду на нещодавні кібератаки, спрямовані на американську політичну систему, Міністерство закордонних справ Чеської Республіки, уряд Хорватії, а також атаки 2017 р. на кіберсистеми, якими керує український уряд, існує занепокоєння щодо стабільності глобального зв'язку та потенціалу зменшення глобальних кордонів. Автор стверджує, що занепокоєння щодо глобальної стабільності породжує питання про те, хто контролює кіберпростір і хто несе відповідальність, коли щось іде не так. Як висновок американський дослідник просуває концепцію кіберуправління для кращого контролю кібербезпеки урядами, міжурядовими організаціями та приватним сектором [2].

Норматизація (правове регулювання) є основною темою наукових досліджень і британського науковця Н. Цагуріаса. У своїй статті він пише, що ситуація навколо врегулювання відносин у кіберпросторі демонструє: держави мають сумніви щодо застосовності до кіберпростору правил, що містяться в Талліннському посібнику¹. Практика після Таллінна показує, що держави розглядають застосування міжнародного права до кібероперацій як необов'язкове; діють у паралельних правових і неправових напрямках поведінки; і беруть участь у поступовому застосуванні. Така ситуація запрошує до подальших досліджень наслідків поведінки держави в кіберпросторі для загальної теорії міжнародного права. Автор використовує цей останній пункт як трамплін для пояснення необхідності процесу норматизації в кіберпросторі, тобто процесу підпорядкування кібероперацій і поведінки держав правовим стандартам. Для цього він скористався уявленням Оскара Шахтера про нормативний (правовий) порядок у вигляді триповерхової будівлі. Відповідно до цієї метафори, третій поверх займають суспільні цінності та загальні політичні прагнення; другий поверх займає право з його характерними нормативними моделями приписування, заборони й застосування; тоді як перший поверх займає соціальна реальність поведінки. Три поверхи не ізольовані, а з'єднані ескалаторами та сходами, які йдуть в обох напрямках [3]. Цій

¹ Талліннське керівництво, також відоме як «Талліннський посібник» або «Талліннський посібник з міжнародного права щодо кібервійн», – це незобов'язуюче академічне дослідження, що розглядає застосування міжнародного права до кіберконфліктів. URL: <https://www.google.com/search?client=opera&q=таллінське+керівництво&sourceid=opera&ie=UTF-8&oe=UTF-8>.

же проблемі врегулювання відносин у кіберпросторі на міжнародному рівні приділяє увагу китайський дослідник Дж. Ванг. Кіберпростір, пише він, відкритий і працює через кордони. Швидка інтеграція кіберпростору в життя людини вимагає регулювання його функціонування. Питання в тому, які правила можуть керувати кіберпростором. Автор стверджує, що звіти Експертної групи ООН з цієї проблематики чітко показують: серед міжнародної спільноти існує консенсус щодо того, що кіберпростір підпадає під дію міжнародного права, включаючи Статут ООН. У ньому також стверджується, що угоди, досягнуті державами на регіональному та двосторонньому рівнях, міжнародне звичаєве право та існуючі правила міжнародних організацій, таких як Світова організація торгівлі (СОТ), складають сукупність правил управління кіберпростором. Згідно з відповідними рішеннями Міжнародного суду (ICJ) і висновками Комісії міжнародного права (ILC) щодо ідентифікації звичаєвого міжнародного права, автор вважає, що звичайні норми, застосовні до кіберпростору, можуть бути створені через практику держав-користувачів як спеціальні норми звичаєвого міжнародного права, і що практика інтернет-компаній і організацій, незважаючи на їх необов'язковий характер для держав, може сприяти підтвердженню існування таких звичайних норм [4]. Стосовно міжнародного врегулювання відносин у кіберпросторі цікавою є думка ізраїльських вчених Н. Хассида та Е. Матанії. Вони розглядають теоретичні основи міжнародної безпеки та теорію режимів, які встановлюють суворі умови для створення міжнародних режимів, щоб пояснити природу кіберконфлікту та причини, які перешкоджають створенню глобального режиму кібербезпеки. У цій статті аналізуються занепокоєння та інтереси кібербезпеки провідних світових держав у кіберпросторі – Китаю, Європейського Союзу та Сполучених Штатів – на основі деяких ключових проблем кібербезпеки, які є предметом суперечки, серед іншого інформаційного суверенітету, милітаризації кіберпростору та їхньої політики кібернорм. Вчені стверджують, що відсутність домінуючого гегемона в міжнародній системі та сприйняття кіберпростору не лише як сфери, що збільшує вразливість і загрози, але й як царини для отримання стратегічної переваги, не відповідає теоретичним передумовам для створення міжнародного режиму [5].

Сьогодні пропонуються і різні режими регулювання кіберпростору. На цю проблему звертає увагу японський дослідник П. Чачавалпонгпан. Свої пропозиції він розглядає на прикладі Таїланду. Він пише, що в розпал протестів 2020 р. уряд Таїланду запровадив жорстку онлайн-цензуру, щоб приборкати публічну критику монархії. При цьому уряд посилався на своє зобов'язання захищати «кібернетичний суверенітет» Таїланду. Автор стверджує, що ця концепція побудована як інструмент, який можна використовувати

вати опортуністично для забезпечення безпеки режиму, яка значною мірою залежить від безпеки трону. Примітно, що державна конструкція кіберсуверенітету Таїланду, на думку вченого, побудована на основі територіального суверенітету: він має елементи територіальної нації, оскільки кіберпростір розглядається так, ніби він фізично існує. Однак така концептуалізація кіберсуверенітету є хибною, вважає дослідник: вона усуває значні відмінності між цими двома формами суверенітету, зокрема щодо суверенної влади та її меж. Незважаючи на всю помилковість, науковець вважає, що справа з Таїландом є частиною більш широкої поточної дискусії про кіберсуверенітет, згідно з якою одні країни просувають жорсткіший контроль за інтернетом, а інші підтримують більш ліберальний кіберрежим [6]. Однією з головних причин такого підходу є існування кіберпримусу. Цю проблему порушує американський вчений К. Ходгсон. За останнє десятиріччя кіберпростір, пише він, став темою популярних, політичних і наукових дискусій, від найвищих урядових кіл до кіноекрану. Держави борються з тим, як протистояти наростанню хвилі кіберзагроз для їхніх економік, особистої інформації їхніх громадян і все більше для політичної та соціальної єдності. Держави використовують кіберпотенціал як інструмент державного управління для досягнення політичних цілей. Вчений розглядає, як держави використовують кіберможливості, щоб примусити інших заради політичних цілей. Кіберпримус визначається ним як використання кіберможливостей, щоб змусити опонента виконати дію, яку він зазвичай не хотів би виконувати, і уникнути небажаного результату. Думка вченого спрямована на вирішення проблеми: як держава може використовувати кіберпотенціал, щоб змусити іншу державу (або недержавного актора) задовольнити свої амбіції; як може мати місце кіберпримус; а також способи, за допомогою яких Сполучені Штати та їхні партнери можуть розпізнавати, реагувати на спроби кіберпримусу та протистояти їм. Як приклад вчений розглядає використання кібероперацій Північною Кореєю та Росією в останні роки як частину їхніх більш широких стратегій впливу на своїх сусідів, показуючи, наскільки контекст, у якому відбуваються такі операції, є критично важливим [7].

Незважаючи на досить велику кількість наукових публікацій, проблема регулювання кіберпростору на міжнародному рівні залишається відкритою.

Формулювання мети. Метою роботи є показ того, що неврегульованість кіберпростору на загальному рівні не є перепорою для регулювання його окремих сфер.

Викладення основного матеріалу. Неврегульованість проблеми кіберпростору на міжнародному рівні не заважає державі втручатися в окремі його галузі. Прикладом може слугувати економіка.

На необхідність сприяння розвитку економіки в кіберпросторі звертає увагу американський вчений Дж. Вецнер. Він зазначає, що унікальний серед основних засобів комунікації інтернет приніс величезну суспільну користь, будучи спроектованим, розробленим і розгорнутим переважно завдяки приватній ініціативі та неурядовому фінансуванню. У той же час, зазначає автор, ключові державно-політичні рішення були прийняті на ранньому етапі, які створили правові та нормативні основи, необхідні для процвітання економічних інновацій і свободи слова. Ці основи включають надійний захист свободи слова, обмеження відповідальності на інтернет-платформах, захист від надмірного державного стеження, відкриті технічні стандарти, захист конфіденційності особи та певну форму мережевого нейтралітету. Ці основи були закладені, коли інтернет був молодим. Але, стверджує вчений, оскільки діловий, соціальний і технічний вплив інтернету стає все більш очевидним у всьому світі, деякі з цих принципів потребують коригування, але всі залишатимуться важливими, якщо ми хочемо зберегти економічний потенціал інтернет-середовища в майбутньому [8].

Європеїзації цифрової економіки присвячено публікацію італійського дослідника А. Ренди. За останні три десятиріччя, відмічає він, кіберпростір поступово став двигуном нестійких результатів з економічної, соціальної та екологічної точок зору. Європейська комісія запустила кілька нових ініціатив, намагаючись відновити громадський контроль над кіберпростором, виправити розподільний дисбаланс, спричинений розвитком великомасштабних цифрових платформ, і сприяти цифровому суверенітету Європи. У документі стверджується, що ЄС зможе досягти бажаних цілей, лише впроваджуючи правила та цінності в «код» і зберігаючи відкритість до решти світу. На його думку, поточні ініціативи, такі як стратегія обробки даних, регулювання штучного інтелекту, закон про цифрові послуги та Європейська федерація хмарних технологій, здаються все ще надто рідкісними та нескоординованими, щоб справді реалізувати прагнення Європи стати лідером у світі щодо сталого використання технологій [9].

Однією з головних проблем кіберпростору залишається кібербезпека, зокрема і в економічній сфері. На це звертає увагу американський вчений М. Ходгінс, беручи за приклад США. Кібербезпека, пише він, є головним питанням політики США, і значна коаліція виступає за посилення державного втручання через передбачувані інформаційні проблеми. Більшість пропозицій, на його думку, не оцінюють, чи справді припис покращує передачу відповідних знань і належним чином спрямовує мотивацію на створення соціально оптимальної кібербезпеки. Насправді, вважає науковець, проблеми зі знаннями та стимулами, пов'язані з регуляторними режимами, можуть

поставити під загрозу здатність ринку до інновацій, що є критично важливим через динаміку кіберпростору. Неправильні політичні приписи, невизначеність режиму, процедурна жорсткість, збільшення бар'єрів для входу та спотворені стимули є одними з головних загроз для підприємництва на ринку кібербезпеки від державного втручання [10].

Покращенню результатів кібербезпеки може допомогти впровадження механізму соціального радару, вважає колектив китайських вчених Л. Фан, Ч. Зенг, Ю. Ванг та ін. На тлі безпеки кіберпростору, яка стає глобальною увагою, розвиток глобалізації інформації та розвідки, пишуть вони, вимагає поглибленого дослідження соціального радару. Це може допомогти краще розуміти та реагувати на складну суспільну динаміку більш розумно та чутливо. Соціальний радар, як здатність уважно спостерігати й інтерпретувати цю інформацію, на думку китайських вчених, допомагає краще розуміти суспільні тенденції, культурну еволюцію та міжособистісні взаємодії. Ця чутливість має вирішальне значення для своєчасного розуміння суспільних змін і прогнозування тенденцій. Вчені звертають увагу, що під час «арабської весни» 2010 р. соціальні медіа відіграли вирішальну роль у стимулюванні руху, що призвело до широкомасштабних жорстоких конфліктів, які мали значний вплив як на суспільство, так і на економіку. Ця подія знову представила соціальний радар як сервісну платформу, засновану на соціальних мережах. Він спрямований на використання модулів виявлення розширення ключових слів та інструментів аналізу настроїв, щоб узагальнити конкретні соціальні інформаційні панелі. Отримані результати допомагають владі планувати «стратегії контролю ризиків», видавати попередження підприємствам або урядам і відстежувати несподівані випадки. Дослідження соціального радару, вважають вчені, надають надійну підтримку, щоб краще адаптуватися до технологічних змін і керувати ними, дозволяючи чітко сприймати пульс суспільного розвитку та приймати мудріші рішення [11].

Підвищенню ефективності кібербезпеки допоможе впровадження поняття кіберфізичного простору. Таку думку висловлюють китайські вчені Х. Рьоджин, К. Лейлей та Х. Вечанг. Вони зазначають, що з розвитком технології взаємодії людини з комп'ютером концепція простору постійно розширюється. Оскільки технології продовжують упродовжуватися в повсякденне життя, межі між фізичним світом і кіберпростором стираються. Автори розглядають це складне середовище як кіберфізичний простір, який не тільки тісно пов'язаний із зовнішнім фізичним світом, але також має характеристики технології, віртуальності та незалежності. На їхню думку, на безпекову поведінку людини в кіберфізичному просторі впливатиме більше факторів у різних середовищах, оскільки вони відбуваються паралельно в двох просторах. Тому

в цій новій соціально-технічній системі потрібно переглянути, як керувати та допомагати людям у безпеці. У своїй статті дослідники зосереджуються на поведінці безпеки в кіберфізичному просторі та дослідницькому питанні про те, як надати допомогу для цього. З одного боку, розглядаються характеристики середовища, тобто кіберфізичний простір є продуктом технологічного розвитку. З іншого боку, на поведінку людини впливають її власні психологічні особливості та обмежена раціональність, тому характеристики суб'єкта поведінки також розглядаються. Починаючи з техніко-психологічної та техніко-економічної точки зору, науковці пропонують змінювати мотивацію, змінювати здібності, забезпечувати відповідні тригери або використовувати упередження людей щодо статусу-кво, упередження регресивного неприйняття, соціальний вплив для сприяння безпечній поведінці людини на основі технології переконання та теорії спонування [12].

Ефективності кібербезпеки сприяє й ідентифікація суб'єктів кібератак. Цю проблему порушує американський вчений К. Ейсенхер. Автор пише, що наявність кібератак вимагає ідентифікації тих, хто відповідальний за погані дії, включно з державами, і точне приписування є вирішальним предикатом у таких різноманітних контекстах, як кримінальні звинувачення, суперечки щодо страхового покриття та кібервійни. Але складна технічна сторона приписування є лише попередником дуже суперечливих правових і політичних питань про те, коли і як звинувачувати уряди у відповідальності за кібератаки. Хоча політика може значною мірою визначати, чи будуть оприлюднені приписи, у своєму дослідженні вчений стверджує, що коли кібератаки публічно приписуються державам, такі приписи повинні регулюватися правовими стандартами.

Замість того, щоб блокувати розроблення стандартів доказів для приписування, як зараз роблять Сполучені Штати, Франція, Нідерланди та Великобританія, дослідник вимагає встановити вимогу міжнародного права про те, що публічні приписи повинні включати достатні докази для перехресної перевірки або підтвердження звинувачень. Цей функціонально визначений стандарт використовує як урядові, так і неурядові можливості атрибуції, щоб пролити світло на діяльність держав у кіберпросторі, а розуміння державної практики є необхідною передумовою для встановлення норм і звичаєвого міжнародного права для регулювання поведінки держави. Крім того, встановлення чіткого доказового стандарту для приписування кібератак потенційно може прояснити нерегульовані наразі загальні норми міжнародного права щодо доказів.

Компанії та аналітичні центри, продовжує науковець, нещодавно зробили кілька пропозицій щодо створення міжнародної організації, яка займатиметься приписуванням кібератак, спонсорованих державою. Незважаючи на те,

що ці пропозиції містять багато рекомендацій, дослідник згоден, що така організація повинна доповнювати, а не замінювати поточну децентралізовану систему атрибуції. Наявність безлічі авторів – як урядових, так і неурядових – збільшує ймовірність того, що публічні авторства слугуватимуть цілям, яких прагнуть досягти автори, а саме зміцнення захисту, стримування атак, покращення стабільності та уникнення конфліктів у кіберпросторі [13].

Варто відмітити, що не всі дослідники впевнені в можливостях міжнародного права регулювати кіберпростір. Такої позиції дотримується й американський вчений Н. Катагірі. У своїх дослідженнях він відповідає, чому міжнародне право та норми не змогли зберегти мир у кіберпросторі. Проблема виникає, на його думку, здебільшого через їхню неспроможність вирішити те, що недержавні актори, такі як окремі хакери та технологічні фірми, роблять у кіберпросторі. Міжнародне право, створене завдяки широкому внеску державних службовців десятиріччя тому, зосереджуючись на державах як головних суб'єктах міжнародної політики, не відповідає домінуванню недержавних акторів як фактичних операторів кіберпростору. Критична проблема міжнародного права та інституцій щодо відсутності «зубів» для покарання за недержавне насильство поширюється і на кіберпростір. У результаті недотримання міжнародного права, підкреслює науковець, стало практично можливим і навіть підштовхнуло приватний сектор, особливо великі технологічні фірми, утвердитися в правовій порожнечі, використовувати свої цифрові продукти для зміни норм і стати нормальними підприємцями в бізнесі цифрового захисту. Однак розмноження нормальних підприємців прискорилося неузгоджено, і те, як вони вибудували свої інтереси, не зовсім узгоджується з інтересами держави. Хоча деякі норми поведінки в кіберпросторі були прийняті, багато інших залишаються оскарженими. Тим часом, робить висновок вчений, дискурс норм на дипломатичних майданчиках, у тому числі під час багатосторонніх дебатів в Організації Об'єднаних Націй, став у край недемократичним, де домінує невелика суміш великих держав і активних середніх держав, які також є розділеними щодо того, які норми мають керувати державною та недержавною поведінкою [14]. Схожу позицію має інший американський дослідник – В. Грейман. Головоломка атрибуції, пише дослідник, уже давно є проблемою в кіберпросторі, де актори можуть таємно займатися своїми справами, не боячись помсти чи відплати. Виявлення осіб, відповідальних за кібератаки, є величезним викликом, хоча політика зазвичай визначає, чи будуть оприлюднені приписи. Коли і як звинувачувати уряди в кіберзлочинності, кібершпигунстві чи навіть акті кібервійни, це критичне питання для зменшення кіберконфліктів і заохочення кіберспівробітництва. Немає жодного міжнародного правового зобов'язання розкривати підстави, на яких ґрунту-

ється приписування, перш ніж вжити відповідних заходів. Держави також не зобов'язані надавати докази приписування, коли реагують на кібервторгнення іншої держави. Вчений визнає, що міжнародне звичаєве право не розробило набору розуміння чи визнаної державної практики щодо того, який рівень приписування є прийнятним або необхідним для встановлення відповідальності держави за дії в кіберпросторі [15]. Близька до попередніх позиція британського дослідника Л. Келло. Західні країни, на його думку, стикаються з кричущою проблемою покарання в кіберсфері. Неодноразово інші країни атакують їхні політичні та економічні інтереси. Західні лідери неодноразово попереджають про серйозність таких дій. І все ж неодноразово жертвам не вдавалося покарати, щоб стримати кривдників. Вчений розглядає цю ситуацію і намагається вирішити, чому та як вона виникла і що з нею робити. Західний підхід до запобігання кіберконфліктам, зазначає науковець, наголошує на центральній ролі існуючого міжнародного права та норм. Проте нормативно-правова база для цього не є адекватною, оскільки не дає достатніх підстав для достовірного реагування на дії, що не відповідають війні. Отже, західний підхід зазнав вражаючої невдачі. Він не в змозі зрозуміти головну істину про сучасні питання безпеки: значна частина сучасного міждержавного суперництва не відповідає ні руйнівним критеріям війни, ні прийнятним межах мирного суперництва. Швидше, це конфлікт або суперництво середнього спектра, яке завдає більшої шкоди, ніж традиційна діяльність у мирний час, але не є фізичним насильством, як війна. Країни, продовжує британський дослідник, використовують кіберпростір для досягнення деяких політичних і стратегічних цілей війни, не стріляючи з жодної зброї. Відсутність ефективної відповіді Заходу свідчить не про толерантність до агресії, а про неспроможність розробити стратегію відповіді, відповідну юридичній і доктринальній двозначності миру. Існуюче право і норми є джерелом проблеми, а не її вирішенням. Автор пропонує своє бачення вирішення поставленої проблеми: проміжне рішення має бути знайдено в розробленні нової доктрини – у стратегії консеквенціалізму, яка впливає на матеріальні інтереси супротивників, щоб стримувати дії, які міжнародне право та стратегія безпеки зазвичай не визнають такими, що заслуговують на сильну відповідь [16].

Проблемі низького рівня кібербезпеки стосовно громадян приділяють свою увагу британські вчені Л. Колес-Кемп, Д. Ашенден та К. Охара. Уряд і постачальники технологій, зазначають вони, роблять припущення щодо владних відносин, які визначають використання засобів контролю технологічної безпеки та норм, за якими відбувається використання технологій. Автори представляють тематичне дослідження, проведене на північному сході Англії, у якому вивчалось, як спільнота може працювати разом, використовуючи

платформу обміну цифровою інформацією, щоб реагувати на тиск зміни політики соціального забезпечення. Вчені описують індуктивний розгляд цього дуже локального прикладу, перш ніж переглядати його в світлі ширшої теорії безпеки. Застосовуючи цей підхід, вони проблематизують тенденцію держави зосереджуватися на безпеці технологій за рахунок безпеки громадян. З огляду на розуміння конкретного випадку та подальшого огляду літератури науковці роблять висновок, що існують три основні недоліки, які не враховано в поточних проєктах архітектури кібербезпеки. Це відсутність: консенсусу щодо того, про чію безпеку йдеться, доказів еквівалентності між механізмами, які контролюють поведінку, та двосторонньої зрозумілості. Вчені стверджують, що, усунувши ці недоліки, можна побудувати основи довіри та співпраці, необхідні для ефективної кібербезпеки, а дизайн архітектури кібербезпеки та дизайн супутніх послуг має значний вплив на суспільний договір між громадянином і державою. Розгляд цієї нової перспективи проявляє нові напрямки для розуміння ефективності технологій кібербезпеки [17].

Впливу кіберпростору на громадянське суспільство в цілому присвячено роботу норвезьких вчених Дж. Кастілі та К. Пурсьонена. У статті досліджується вплив появи кіберпростору або цифровізації на громадянське суспільство та розробляється аналітична основа для цього. Автори розрізняють чотири типи громадянського суспільства: аполітичне, політичне, транснаціональне та негромадянське. Кожен тип громадянського суспільства розглядається окремо порівняно з розвитком кіберпростору, щоб зрозуміти, яке громадянське суспільство посилюється цими розробками і, навпаки, яке громадянське суспільство є обмеженим. Це розуміння, на думку авторів, допомагає зрозуміти, як кіберпростір змінив більш загальні відносини між суспільством і державою. Хоча можна визначити багато інструментальних змін і розвитку в практиках громадянського суспільства, у статті вченими робиться висновок, що поява кіберпростору не змінила глибоко суспільства з точки зору відносної влади одного типу громадянського суспільства над іншим. Таким чином, вважають вони, його трансформаційна сила досить обмежена в більш фундаментальному сенсі. Емпірична увага дослідження науковців зосереджена на норвезькому громадянському суспільстві, яке представляє західну розвинену демократичну державу, але стверджується, що хоча емпіричні результати можуть відрізнитися, аналітичну структуру, можливо, можна застосувати та адаптувати до будь-якого суспільства [18]. Ця проблема перебуває в центрі уваги італійського дослідника Ф. Томазелло. Зростання соціальної нерівності, вважає автор, викликає серйозне занепокоєння, пов'язане з цифровою революцією. Науковець розглядає це питання, досліджуючи, як можна переосмислити правила соціального забезпечення та по-

літику перерозподілу в епоху цифрового капіталізму. Він зосереджується на історії та тривалій кризі прав соціального громадянства у зв'язку з технологічними змінами, щоб провести порівняння між індустріальним та цифровим сценаріями. У першому розділі йдеться про зв'язок між промисловою революцією та зародженням соціальних прав. Він описує останню як легальну «машину», призначену для компенсації дисбалансу, спричиненого технологічним рухом індустріалізації. Другий і третій розділи вводять поняття «індустріального громадянства», щоб описати архітектуру соціальних прав у зрілих індустріальних суспільствах і стверджувати, що європейські системи соціального забезпечення все ще значною мірою моделюються за промисловим стандартом. У четвертій частині розглядається вплив цифрової революції на цю модель соціального громадянства. У ньому визначено дебати щодо базового доходу як основну траєкторію для переробки правил соціального забезпечення в постіндустріальну епоху, а цифрового користувача як важливого нового суб'єкта прав. У заключній частині досліджується, як цифрові користувачі можуть отримати соціальні права як постачальники даних. З цієї метою вводиться ідея «цифрових соціальних прав», що є результатом включення принципів добробуту та перерозподілу в нові цифрові права. Таким чином, автор пропонує юридично-політичну основу для перерозподілу доходів, отриманих від даних, у формі «базового цифрового доходу» для громадян кіберпростору [19].

Роль громадянського суспільства на прикладі взаємин Європейського Союзу та Китаю є темою досліджень китайського вченого К. Налбантоглу. ЄС і Китай, зазначає автор, є глобальними державами, які можуть впливати та змінювати міжнародні відносини на політичному, економічному та суспільному рівнях. У той час як ЄС формує зовнішню політику в Європі, Китай відіграє вирішальну роль в азіатській політиці. В азіатсько-європейському міжрегіоналізмі та міжрегіональних відносинах відносини ЄС і Китаю мають важливе значення для консолідації глобальної та регіональної стабільності. У цьому контексті, продовжує науковець, управління даними стало геополітичною концепцією міжнародних відносин. Відмінності між підходами Китаю та ЄС до даних – доступу, обробки та збору – можуть призвести до геополітичних протистоянь. Дослідник стверджує, що обидва суб'єкти повинні залучати громадянське суспільство до процесу формування політики, щоб розглянути динаміку інформаційних технологій, співпрацювати для адаптації глобального підходу та уникати геополітичних протистоянь. Організації громадянського суспільства можуть допомогти учасникам зрозуміти основні ризики в кібербезпеці та сформувати неконфліктний підхід у структурах управління даними. Крім того, досліджуючи моделі управління даними

в ЄС і Китаї, вчений наголошує на важливості ролі організацій громадянського суспільства в подоланні потенційних ризиків і можливостей у кіберпросторі. Нарешті, вчений завершує свою роботу політичними рекомендаціями для Китаю та ЄС щодо співпраці в кіберпросторі із залученням організацій громадянського суспільства [20].

Висновки. Важливість та поширеність кіберпростору підтверджує потребу в його врегулюванні. Повільне його регулювання на міжнародному (міждержавному) рівні спонукає до більш швидкого регулювання окремих сфер мережі Інтернет. Це проявляє також відхід від класичної європейської ієрархізації правових норм у романо-германській правовій сім'ї, коли без загального регулювання не може бути галузевого, і показує можливість створення нової системи, яка може піти шляхом індукції. Також подібна система регуляції дозволяє впроваджувати нові принципи, наприклад принцип рівня технологічності, принцип доступності тощо.

Кібербезпека залишається однією з центральних проблем, для вирішення якої вчена спільнота пропонує залучити громадянське суспільство і як суб'єкта, і як механізму. При цьому часто наголошується на тому, що старі правові та звичаєві інститути вже не спроможні стати головними механізмами регуляції з причини неспроможності, застарілості та базування на традиційних принципах, які не враховують технологічний розвиток. Наукова спільнота пропонує створити нову правову галузь (як у міжнародному просторі, так і в окремих сферах кіберпростору) для ефективності регулювання інтернету. Вона має містити власний термінологічний апарат, особливі методи регулювання та нові підходи бачення кіберпростору.

У цілому варто відмітити, що проблематика врегулювання кіберпростору залишається відкритою науковою темою, яка оновлюється щоразу з розширенням інтернету.

ЛІТЕРАТУРА

1. Martino L. The Fifth Dimension of Conflictuality: The Rise of Cyberspace and Its Effects on International Politics. *Politica & societa*. 2018. №7 (1). P. 61–75.
2. Greiman V. The Winds of Change in World Politics and the Impact on Cyber Stability. *International Journal of Cyber Warfare and Terrorism (IJCWT)*. 2019. №9 (4). P. 27–43.
3. Tsagourias N. The Slow Process of Normativizing Cyberspace. *AJIL Unbound*. 2019. № 113. P. 71–75. URL: <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/61AA5CC087FC50963B2A15C86DBF49D1/S2398772319000096a.pdf/the-slow-process-of-normativizing-cyberspace.pdf> (дата звернення: 15.052025).

4. Wang G. Are there international rules governing cyberspace? *Journal of international and comparative law*. 2021. № 8 (2). P. 357–383.
5. Hassid N., Matania E. A Global Regime for Cybersecurity and the Obstacles to Future Progress. *Global governance*. 2024. № 30 (1). P. 13–40.
6. Chachavalpongpun P. Nationhood in the Cloud: Cyber Sovereignty in Thailand. *Asian Studies Review*. 2022. № 47(2). P. 392–411.
7. Hodgson Q. Understanding and Countering Cyber Coercion. *10th International Conference on Cyber Conflict (CyCon) – Maximising Effects*. Proceeding's 10TH International conference on cyber conflict (CYCON X): Maximising effects. Tallinn, 2018. P. 73–88.
8. Weitzner Dj. Promoting Economic Prosperity in Cyberspace. *Ethics & international affairs*. 2018. № 32 (4). P. 425–439.
9. Renda A. Making the digital economy «fit for Europe». *European law journal*. 2020. № 26 (5/6). P. 345–354. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/eulj.12388> (дата звернення: 20.05.2025).
10. Hodgins M. The perils of cybersecurity regulation. *Review of austrian economics*. 2024. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11138-024-00660-4> (дата звернення: 20.05.2025).
11. Fan L., Zeng C., Wang Y., Ma J., Wang F. Social Radars: Finding Targets in Cyberspace for Cybersecurity. *IEEE-CAA journal of automatica sinica*. 2024. № 11 (2). P. 279–282.
12. Ruojin X., Leilei Q., Wenchang Sh. Human Security Behavior Assistance in the Cyber-Physical Space. *4th International Conference on Science of Cyber Security (SciSec)*. Proceeding's 4th International Conference on Science of Cyber Security (SciSec). Matsue. 2022. P. 28–43.
13. Eichensehr K. The Law and Politics of Cyberattack Attribution. *Ucla law review*. 2020. № 67 (3). P. 520–598.
14. Katagiri N. Why international law and norms do little in preventing non-state cyberattacks. *Journal of Cybersecurity*. 2021. Vol. 7, Issue 1. URL: <https://academic.oup.com/cybersecurity/article/7/1/tyab009/6168044?login=false> (дата звернення: 20.05.2025).
15. Greiman V. The Politics and Practice of Cyber Attribution: A Global Legal Perspective. *16th International Conference on Cyber Warfare and Security (ICCWS)*. Proceeding's 16th international conference on cyber warfare and security (ICCWS 2021). Tennessee, 2021. P. 102–108.
16. Kello L. Cyber legalism: why it fails and what to do about it. *Journal of Cybersecurity*. 2021. Vol. 7 (1). URL: <https://academic.oup.com/cybersecurity/article/7/1/tyab014/6343244?login=false> (дата звернення: 25.05.2025).
17. Coles-Kemp L., Ashenden D., O'Hara K. Why Should I? Cybersecurity, the Security of the State and the Insecurity of the Citizen. *Politics and governance*. 2018. № 6 (2). P. 41–48. URL: <https://www.cogitatiopress.com/politicsandgovernance/article/view/1333/804> (дата звернення: 20.05.2025).

18. Castilla J., Pursiainen C. Cyberspace Effects on Civil Society. The Ultimate Game-Changer or Not? *Journal of civil society*. 2019. № 15 (4). P. 392–411. URL: <https://munin.uit.no/bitstream/handle/10037/17950/article.pdf;jsessionid=C0650DEA3AAD0F4B72CBF61ED66F9807?sequence=2> (дата звернення: 20.05.2025).
19. Tomasello F. From industrial to digital citizenship: rethinking social rights in cyberspace. *Theory and society*. 2023. № 52 (3). P. 463–486. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11186-022-09480-6#citeas> (дата звернення: 22.05.2025).
20. Nalbantoglu C. EU – China relations and data governance policies: the role of civil societies in overcoming geopolitical challenges in cyberspace. *Cuadernos europeos de deusto*. 2022. P. 51–73. URL: <https://ced.revistas.deusto.es/article/view/2555/3068> (дата звернення: 25.05.2025).

REFERENCES

1. Martino, L. (2018). The Fifth Dimension of Conflictuality: The Rise of Cyberspace and Its Effects on International Politics. *Politica & societa*, 7(1), 61–75.
2. Greiman, V. (2019). The Winds of Change in World Politics and the Impact on Cyber Stability. *International Journal of Cyber Warfare and Terrorism (IJCWT)*, 9(4), 27–43.
3. Tsagourias, N. (2019). The Slow Process of Normativizing Cyberspace. *AJIL Unbound*, 113, 71–75. URL: <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/61AA5CC087FC50963B2A15C86DBF49D1/S2398772319000096a.pdf/the-slow-process-of-normativizing-cyberspace.pdf>
4. Wang, G. (2021). Are there international rules governing cyberspace? *Journal of international and comparative law*, 8(2), 357–383.
5. Hassid N., Matania, E. A. (2024). Global Regime for Cybersecurity and the Obstacles to Future Progress. *Global governance*, 30(1), 13–40.
6. Chachavalpongpun, P. (2022). Nationhood in the Cloud: Cyber Sovereignty in Thailand. *Asian Studies Review*, 47 (2), 392–411.
7. Hodgson, Q. (2018). Understanding and Countering Cyber Coercion. *10th International Conference on Cyber Conflict (CyCon) – Maximising Effects: proceeding's 10TH International conference on cyber conflict (CYCON X): Maximising effects*. Tallinn, 73–88.
8. Weitzner, Dj. (2018). Promoting Economic Prosperity in Cyberspace. *Ethics & international affairs*, 32(4), 425–439.
9. Renda, A. (2020). Making the digital economy «fit for Europe». *European law journal*, 26(5-6), 345–354. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/eulj.12388>
10. Hodgins, M. (2024). The perils of cybersecurity regulation. *Review of austrian economics*. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11138-024-00660-4>
11. Fan, L., Zeng, C., Wang, Y., Ma, J., Wang, F. (2024). Social Radars: Finding Targets in Cyberspace for Cybersecurity. *IEEE-CAA journal of automatica sinica*, 11(2), 279–282.

12. Ruojin, X., Leilei, Q., Wenchang, Sh. (2022). Human Security Behavior Assistance in the Cyber-Physical Space. *4th International Conference on Science of Cyber Security (SciSec): proceeding's 4th International Conference on Science of Cyber Security (SciSec)*. Matsue, 28–43.
13. Eichensehr, K. (2020). The Law and Politics of Cyberattack Attribution. *Ucla law review*, 67(3), 520–598.
14. Katagiri, N. (2021). Why international law and norms do little in preventing non-state cyber-attacks. *Journal of Cybersecurity*, 7(1).
15. URL: <https://academic.oup.com/cybersecurity/article/7/1/tyab009/6168044?login=false>.
16. Greiman, V. (2021). The Politics and Practice of Cyber Attribution: A Global Legal Perspective. *16th International Conference on Cyber Warfare and Security (ICCWS): proceeding's 16th international conference on cyber warfare and security (ICCWS 2021)*. Tennessee, 102–108.
17. Kello, L. (2021). Cyber legalism: why it fails and what to do about it. *Journal of Cybersecurity*, 7(1).
18. URL: <https://academic.oup.com/cybersecurity/article/7/1/tyab014/6343244?login=false>
19. Coles-Kemp, L., Ashenden, D., O'Hara, K. (2018). Why Should I? Cybersecurity, the Security of the State and the Insecurity of the Citizen. *Politics and governance*, 6(2), 41–48. URL: <https://www.cogitatiopress.com/politicsandgovernance/article/view/1333/804>
20. Castilla, J., Pursiainen, C. (2019). Cyberspace Effects on Civil Society. The Ultimate Game-Changer or Not? *Journal of civil society*, 15 (4), 392–411. URL: <https://munin.uit.no/bitstream/handle/10037/17950/article.pdf;jsessionid=C0650DEA3AAD0F4B72CBF61ED66F9807?sequence=2>
21. Tomasello, F. (2023). From industrial to digital citizenship: rethinking social rights in cyberspace. *Theory and society*, 52(3), 463–486. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11186-022-09480-6#citeas>
22. Nalbantoglu, C. (2022). EU – China relations and data governance policies: the role of civil societies in overcoming geopolitical challenges in cyberspace. *Cuadernos europeos de deusto*, 51–73. URL: <https://ced.revistas.deusto.es/article/view/2555/3068>

Trofymenko Volodymyr Anatolevich, candidate of Legal Sciences, assistant professor, Department of Philosophy, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

CYBERSPACE: TOWARDS THE PROBLEM OF REGULATION

The publication is devoted to the problem of regulation of cyberspace. The complexity of regulation at the general level has led to the fact that the regulation of its individual spheres is more rapid: economy, etc. It is also argued that existing legal institutions are

no longer able to create an effective mechanism of regulation. In this regard, the scientific community proposes to create special mechanisms of regulation that are based on the legal and technological basis of cyberspace.

Keywords: *cyberspace, cybersecurity, civil society, cyberphysical space, industrial citizenship, digitalization.*

Гриненко Дмитро Григорович, аспірант кафедри філософії,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди, м. Харків, Україна
e-mail: dimagg@atlanticgeyser.com.ua
ORCID ID: 0009-0003-5097-7450

СОЦІАЛЬНА ДОВІРА ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНА ЦІННІСТЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Досліджено феномен соціальної довіри як ціннісної категорії. Доведено, що соціальна довіра є необхідним складником розвитку громадянського суспільства. Обґрунтовано ідею про те, що соціальна довіра реалізується у громадянському суспільстві у взаємозв'язку з такими цінностями, як справедливість, добропорядність, свобода, рівність. Розкрито особливості реалізації соціальної довіри в економічному та політичному сегментах громадянського суспільства.

Ключові слова: довіра, соціальна недовіра, громадянське суспільство, рівні соціальної довіри, функції соціальної довіри, громадянські цінності.

Постановка проблеми. Громадянське суспільство формується й розвивається, спираючись на відповідну ціннісну основу, важливим складником якої є соціальна довіра. У громадянському суспільстві не всі відносини можуть бути врегульовані правом, що посилює роль традицій, звичаїв, формальних і неформальних соціальних практик. Феномен довіри передбачає розвиненість відповідних горизонтальних та вертикальних зв'язків у всіх сегментах громадянського суспільства – політичному, економічному, духовному та ін. Соціальна довіра в системі реалізації суспільних відносин сполучається з іншими цінностями, зокрема такими, як свобода вибору, справедливість, правова рівність, толерантність тощо.

У науковому дискурсі проблематика соціальної довіри досліджується психологами, правниками, політологами й відповідно філософами. Ми вважаємо актуальним завданням проаналізувати феномен соціальної довіри з філософсько-світоглядних позицій, трактуючи її як ціннісне явище.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджуючи феномен соціальної довіри як важливий складник розвитку громадянського суспільства, ми спирались на науковий доробок низки вчених. Так, В. Нападиста здійснила ґрунтовний огляд публікацій із проблематики довіри та дійшла висновку,

що найбільше наукових праць присвячено практичним проблемам довірчих відносин в економічній, політичній та управлінській сферах [1]. У свою чергу А. Краснякова дослідила концепції розуміння соціальної довіри серед яких важливими для нашої статті є погляди Ф. Фукуями та Е. Гідденса [2]. Для поглиблення власного уявлення про творчість Ф. Фукуями щодо цінності соціальної довіри нами була проаналізована низка його праць [3; 4].

Обґрунтовуючи ідею про взаємозв'язок соціальної довіри з іншими цінностями, нами була проаналізована праця А. Рижанової, яка визначила низку інших цінностей, які конституують соціальну довіру [5]. Важливими для нашої наукової розвідки стали ідеї Ю. Фурмана про рівні функціонування соціальної довіри в громадянському суспільстві [6] та роздуми Ю. Мішина [7], П. Печерського [8], Ю. Палагнюк [9] про особливості прояву соціальної довіри в економічній, політичній та владній сферах.

Окрему групу наукових праць присвячено дослідженню механізмів та особливостей формування довіри у громадянському суспільстві. Цей напрямок представлено роботами таких дослідників, як Т. Супрунець [10], Т. Стеценко [11], О. Серьогін та І. Письменний [12].

Незважаючи на наявну розробленість теми соціальної довіри в науковій літературі, вважаємо, що її ціннісний потенціал у процесі розвитку громадянського суспільства досліджено фрагментарно.

Формулювання мети: дослідити ціннісні аспекти соціальної довіри в контексті буття громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Соціальна довіра як чинник розвитку громадянського суспільства інтерпретується науковцями на різноманітній методологічній основі з акцентуацією на певних аспектах проблеми.

Як зазначає В. Нападиста, полівимірність концепту «довіра» детермінує тематичну спрямованість досліджень у цій площині. Загалом аналіз феномену довіри у вітчизняному науковому дискурсі репрезентований у низці спеціальних досліджень, але в кількісному вираженні, на думку вищеозначеної дослідниці, переважають наукові розвідки, спрямовані на розкриття практичних проблем реалізації довіри в економічній, політичній та управлінській площинах. «Досліджуючи феномен довіри, науковці:

- 1) розглядають причини її кризи;
- 2) обґрунтовують потреби відновлення простору довіри в українському соціумі;
- 3) пропонують механізми підвищення рівня довіри до владних інституцій та суб'єктів економічної діяльності» [1, с. 212].

Отже, проблему соціальної довіри як ціннісного підґрунтя розбудови громадянського суспільства можна аналізувати в загальному світоглядному

контексті, а також у світлі особливостей, що виникають у певній країні у сфері реалізації принципів довірчих, партнерських відносин.

Систематизуючи низку підходів з цієї проблематики, А. Краснякова виокремлює такі концепції щодо розуміння соціальної довіри:

1) концепція соціальної довіри за авторства Ф. Фукуями. На його переконання, довіра формується у просторі особистих контактів і поступово акумулюється на «середньому рівні» соціальних відносин – це рівень громадянського суспільства, що в майбутньому приводить до формування довірчих відносин у соціумі загалом. Довіра є ключовою характеристикою цивілізованих людських спільнот, яка проявляє себе на всіх рівнях – від індивідуального до загальносоціального. Ф. Фукуяма переконаний, що довіра є ключовим чинником прогресивного розвитку суспільства. Натомість економічні відносини, національно-культурні традиції мають важливе, але другорядне значення;

2) концепція за авторства Е. Гідденса, у межах якої соціальна довіра є інтегративною настановою суспільної свідомості. Вона сприяє організації й спрямованості дій громадян, урахувуючи соціальні ризики та допомагає суб'єкту здійснювати конструювання власного соціального простору, надає можливість орієнтуватись у непорядкованому світі. Довіра проявляє себе як на персональному рівні (довіра до людини, соціальна кооперація, взаємна відповідальність та повага, впевненість у порядності інших людей), так і на рівні довірчого ставлення до систем та інституцій (довіра до органів влади, системи традиційних відносин, довіра до підсистем суспільства);

3) «суб'єктний підхід у психології, відповідно до якого тільки людина як окрема жива істота, а не якесь надіндивідуальне, безтілесне суще може мислитися справжнім суб'єктом суспільно-політичного життя. У кожній емпіричній людській істоті закладений потенціал політичної активності як активності, спрямованої на налагодження оптимальних стосунків зі своїм соціальним оточенням. І залежно від різних умов (внутрішніх і зовнішніх) цей потенціал так чи інакше актуалізується» [2, с. 57–58].

Продовжуючи роздуми попереднього автора, Н. Перепелиця зазначає, що в 90-х рр. ХХ ст. Ф. Фукуяма сформулював власне розуміння довіри як «очікування, що з'являється у членів співтовариства, що інші його члени будуть вести себе більш або менш передбачувано, чесно і з увагою до потреб оточуючих, у згоді з деякими загальними нормами». Деякі з таких норм можна вважати фундаментальними цінностями – усвідомлення сутності Бога, загальної справедливості, свободи. Водночас до таких цінностей відносять стандарти професійної поведінки та кодекси корпоративної етики, що існують [13, с. 11].

Соціальна довіра у громадянському суспільстві не може існувати відокремлено від інших цінностей соціального буття. Беручи за основу точки зору дослідників із різних галузей знань, А. Рижанова, виокремлює низку чеснот, через які конститується соціальна довіра – відповідальність, чесність, передбачуваність у взаєминах, свобода вибору моделі поведінки, толерантність, добра воля, прагнення до взаєморозуміння, рівність, соціально обумовлений колективізм та ін. Вищеозначені чесноти корелюються з довірою, яка становить підвалини соціального капіталу й передбачає високий рівень розвиненості соціального партнерства. У цьому сенсі соціальна довіра – це доброзичливі, відкриті, позитивні взаємини між суб'єктами, які є сторонами довірливих відносин та передбачають наявність упевненості в порядності й чесності іншої сторони. Така довіра може ґрунтуватись на досвіді суб'єкта або бути проявом спонтанного, неусвідомленого почуття приязні до іншого суб'єкта. Разом із тим «довіра не є безумовною вірою в порядність та доброзичливість всіх соціальних інститутів, закладів, груп, соціальних взаємин. Вона формується, поширюється і стверджується в суспільстві через відповідний досвід. Отже, довіра – це певний набір моральних якостей, які виявляються у ставленні та поведінці соціальних суб'єктів у процесі взаємодії та спілкування» [5, с. 109].

З точки зору Ю. Фурман, основою функціонування громадянського суспільства є синтез двох чинників (рівнів) – колективна солідарність та індивідуалізм. При цьому як міжособистісні контакти, так і відносини на колективному рівні передбачають втілення такої цінності, як соціальна довіра. Довіра, на думку вищеозначеного автора, є соціологічною, психологічною та юридичною категорією, що позначає відкриті, позитивні відносини між громадянами як суб'єктами довіри. Довіра як феномен суспільних відносин відображає переконаність учасників взаємин в обопільній моральності й чесності, яку вони мають виявляти під час взаємодії з різноманітних питань – від суспільних до особистих. «Довіра не має потреби у включенні якоїсь дії. Вона є всього лише передбачення покладання на якусь дію, яке базується на тому, що знає одна сторона про іншу. Наприклад, тому, що подія відбувається десь далеко і не може бути підтвердженою або подія відбудеться тільки в майбутньому. З цієї точки зору довіра має певні межі, що базуються на знанні про іншу сторону, якій довіряють. Довіра – це твердження про те, що поки є невідомим, але має якусь вірогідність статися» [6, с. 188].

На нашу думку, вищеозначене визначення довіри є дещо однобічним, оскільки ми не можемо обмежувати довірчі відносини лише гіпотетичною поведінкою в майбутньому. Довіра – це цінність, яка також реалізується за принципом «тут і зараз».

Як відомо, фундаментом громадянського суспільства в демократичній країні є розвинені економічні відносини, повноцінне функціонування яких базується на довірі та взаємовигідному партнерстві.

З точки зору Ю. Мішина, довіра є ключовою властивістю суспільно-економічних відносин – навіть при ефективному функціонуванні правової системи, яка покликана гарантувати виконання договорів, довіра лишається необхідним чинником бізнес-відносин. Значення довіри поступово збільшується у тому випадку, коли економічні відносини набирають обертів, вдосконалюються, ускладнюються. Варто підкреслити, що чим важливішою і тривалішою є економічна співпраця, тим більшого рівня довіри вона потребує. «У повній відповідності до цієї глобальної тенденції перший імпульс емпіричних досліджень довіри було зроблено лише у другій половині ХХ століття представниками німецької соціології. М. Вебер і Г. Зіммель визначали її як одну з найбільш важливих синтезуючих сил у суспільстві» [7, с. 47].

Соціальна довіра становить духовно-ціннісну основу суспільних відносин будь-якого спрямування, створюючи відповідну «культуру довіри», яка не обмежується лише однією сферою. Чим вищий рівень довіри сформувався у громадянському суспільстві та основних його сегментах – економічна діяльність, політична діяльність, правовідносини, тим якісніше здійснюються функції відповідними суб'єктами, що виражається в «коефіцієнті корисної дії» для всього суспільного організму. Натомість якщо рівень соціальної довіри у громадянському суспільстві є низьким або з певних причин суттєво знизився, то значно збільшується ризик посилення соціальної напруженості, політичної конфронтації, зменшення обсягу соціального капіталу. Важливо для існування громадянського суспільства, щоб рівень недовіри не перетнув критичну позначку у співвідношенні з довірою, що в підсумку може призвести до руйнування «соціальної тканини».

Для динамічного розвитку громадянського суспільства в демократичній державі особливої ваги набуває політична сфера та апробовані практики соціальної довіри в ній. П. Печерський доводить, що специфікою формування довіри в політиці є те, що вона являє собою своєрідне «кредитування» громадянами політичних суб'єктів (політичних партій, окремих політиків тощо). Отримуючи довіру на виборах від суспільства «авансом», політичні діячі можуть символічно конвертувати свої зобов'язання під час втілення колективних планів у реальну довіру електоральних груп. Водночас, «якщо недовіра до органу державної влади чи політичного діяча виникає у людини відразу після невдалого спілкування з органами влади з приводу якоїсь болючої проблеми, то недовіра до політичних партій, блоків, лідерів та окремих діячів є результатом особистого усвідомлення невиконання ними взятих на себе

публічних зобов'язань. Саме після того, коли з'являється відчуття втрати довіри до суб'єкта публічної політики, виникає підстава для застосування політичної відповідальності» [8, с. 62].

Рівень соціальної довіри до політиків має логічне продовження та втілюється у ступені довіри громадян до інститутів влади і їхніх носіїв. Ю. Палагнюк зауважує, що рівень довіри або недовіри громадян до інститутів публічної влади є реакцією населення на дієвість виконання ними функціональних обов'язків. Саме тому рівень соціальної довіри населення варто розглядати як один з основних показників результативності владної діяльності. Разом із тим рівень довіри громадян до інститутів влади здебільшого спричинений загальною оцінкою їхньої результативності, індикатором якої є стан соціально-економічного життя населення, який у свою чергу багато в чому визначається ефективністю владних дій. У демократичному, громадянському суспільстві моделі виникнення, розвитку та збільшення довіри до владних органів з боку громадян являють собою багаторівневу й різноспрямовану систему суб'єкт-суб'єктних відносин щодо вирішення найбільш злободенних соціально-економічних проблем задля задоволення потреб населення в сучасних умовах. «Суспільство з високою довірою характеризується пріоритетом суспільних цінностей і здатністю до ефективної суспільної взаємодії. Довіра також передбачає добровільне взяття на себе членами суспільства, громадянами зобов'язань щодо здійснення суспільних функцій» [9, с. 717].

На нашу думку, якщо йдеться про соціальну довіру в політичній та владній сферах у контексті функціонування громадянського суспільства, то важливо визначати інституційні показники довіри в цих сегментах.

З точки зору В. Липова, інституційні форми довіри – це загальноприйнятні норми соціальних взаємин та варіанти їхнього співвідношення, які покликані створити й підтримати довірчі відносини між громадянами. Вони вбирають у себе інститути довіри як такі та інститути, що забезпечують довіру. Довіра як інституційний феномен – це здатність діяти, спираючись на нормативно врегульовані очікування щодо реалізації суспільних зобов'язань партнерами по взаємодії. Базовим підґрунтям створення та впровадження довіри в соціумі є система організаційно-управлінських методів і засобів оптимізації транзакційних витрат і координування суспільної взаємодії. Класичними різновидами інститутів, що впливають на функціонування громадянського суспільства або взаємодіють із ним, є: громади, місцеві співтовариства, державні органи, ринки, мережеві структури та асоціації, фірми та підприємства. Тією мірою, якою кожна з виокремлених організаційно-управлінських форм «забезпечує злагоджену взаємодію серед учасників процесу суспільного відтворення в межах своїх завдань і покладених функцій, усі вони можуть роз-

глядатися як інститути забезпечення довіри. Разом із тим особливого значення для підтримки міжособистісної довіри в суспільстві набувають інститути, які в якості своєї основної функції мають регламентацію соціальної взаємодії та контроль за виконанням відповідних норм» [14, с. 123].

Можна стверджувати, що соціальна довіра у громадянському суспільстві має горизонтальний характер – довірчі відносини між суб'єктами певної спільноти та вертикальний вимір – довіра громадян та інститутів самого громадянського суспільства до державних органів, політиків, чиновників різного рівня тощо.

Соціальна довіра у громадянському суспільстві формується поступово й базується на досвіді співпраці різноманітних суб'єктів, які утверджують довірчі відносини в повсякденній соціальній діяльності.

На переконання Т. Супрунець, утворення клімату соціальної довіри є актом свідомого вибору громадян, який знаходить прояв на трьох взаємопов'язаних рівнях психічної діяльності:

1) імпульсивний рівень – підсвідома довіра, що утворюється під впливом певних ситуативних подій, вона може швидко виникнути та так само швидко зруйнуватись, оскільки не має під собою глибокої основи;

2) об'єктивний рівень – довіра спирається на усвідомлення та аналіз відповідних подій; вона формується раціонально та спричинена конкретною ситуацією взаємодії людини з іншою людиною або соціальною групою внаслідок тривалої комунікації;

3) рівень «соціального становлення особистості, де довіра функціонує як вольова категорія, в межах якої настанова на довіру виступає концепцією життя» [10, с. 49–50].

Досліджуючи проблему формування соціальної довіри у громадянському суспільстві, О. Серьогін та І. Письменний визначають такі шляхи її зміцнення: створення системи відкритої діяльності інституцій публічної влади з метою розуміння громадськістю сутнісних завдань, функцій та напрямків її дій у відповідних суспільних сферах; ефективне вирішення життєво важливих проблем громадян з урахуванням інтересів як більшості, так і меншості. У підсумку вищеозначені науковці зауважують, що «довіру громадян до публічної влади слід розглядати, по-перше, як один з основних чинників підвищення суспільного добробуту, а по-друге, – як рушійну силу ефективного суспільного розвитку через реалізацію державних реформ» [12, с. 62, 65].

Ціннісне значення соціальної довіри як чинника розвитку громадянського суспільства, визначається не тільки її світоглядно-культурним призначенням, але й функціональною важливістю цього складника соціальної системи. Спираючись на дослідження Ю. Шайгородського, визначимо базові соціально-

психологічні функції соціальної довіри, які мають вплив на громадянську, політичну та електоральну поведінку громадян:

– світоглядна функція довіри, вона є структурним складником соціалізаційно-ідентифікаційного механізму, який покладено в основу ідентичності, вона виступає ціннісним та нормативним підґрунтям соціальних відносин, забезпечуючи спільну діяльність та перцепцію (зв'язок внутрішнього й зовнішнього світів через чуттєве сприйняття), групову ідентифікацію й диференціацію. У суспільно-політичному вимірі соціальна довіра відіграє функції соціальної інтеграції, консолідації та легітимації влади. Соціальна довіра є основою ефективного громадського контролю щодо діяльності політичних і владних суб'єктів;

– соціотворча функція довіри, яка налагоджує механізми взаємин шляхом сподівань на певний спосіб вербальної й реальної поведінки суб'єктів у нових умовах соціальної реальності й відповідно до існуючих норм у ній. У такому розумінні соціальні сподівання мають характер мотиваційних поведінкових чинників й орієнтирів на основі можливої, очікуваної, нормативно визначеної поведінки;

– когнітивна функція довіри – переконання, засновані на знаннях для ухвалення рішень в невизначених та проблемних умовах. У такому контексті особливу важливість має розвиненість політичного мислення як складника оцінного механізму рівня ризиків в умовах невизначеності та нестабільності. Мислення є когнітивною умовою соціальної довіри в ситуації ризику та в умовах неможливості здійснення контролю за подіями;

– комунікативна функція довіри, яка реалізується в емоційному та чуттєвому контекстах, у ситуаціях утворення довіри як наслідку особистісної симпатії або антипатії, проявів емпатії в актах спілкування;

– «функція довіри з визначення поведінкової стратегії через прогноз поведінки інших та через редукцію – зведення складних систем порівняно до відносно «спрощеного» стану довіри / недовіри, зниження когнітивної складності у стані невизначеності, спрощення прийняття рішень і вибору певної моделі поведінки. В цьому контексті варто виокремити й прогностичну функцію довіри» [12, с. 15–16].

Безсумнівно, соціальна довіра як ціннісний феномен конституювання громадянського суспільства виконує низку системних функцій – світоглядну, комунікативну, інтегративну, прогностичну, виховну тощо.

Висновки. Дослідження соціальної довіри як фундаментального чинника буття громадянського суспільства передбачає визначення її сутнісних характеристик на двох рівнях – міжособистісному та інституційному. Соціальна довіра у громадянському суспільстві втілюється в актах солідарної та парт-

нерської поведінки суб'єктів, їхньої морально-психологічної налаштованості на спільну співпрацю в межах визначених соціальних пріоритетів і цінностей. Соціальна довіра створює підґрунтя для подолання соціальної недовіри та де-консолідаційних процесів у суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нападиста В. Феномен довіри у соціогуманітарному дискурсі сучасної України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 1. С. 207–222.
2. Краснякова А. О. Соціальна довіра як умова становлення суб'єкта політичного життя. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*. 2013. Вип. 14. С. 55–64.
3. Фукуяма Ф. Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції / пер. Р. Корнута. Київ : Наш Формат, 2018. 576 с.
4. Фукуяма Ф. Соціальний капітал. *І* : незалежний культурологічний часопис. 2008. № 53. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n53texts/fukuyama.htm> (дата звернення: 14.06.2025).
5. Рижанова А. О. Формування соціальної довіри: соціально-педагогічний аспект. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2016. № 12. С. 108–112.
6. Фурман Ю. С. Соціальна сутність та правове значення юридичної категорії «довіра» у правових відносинах. *Адвокатура: минуле та сучасність* : матеріали II міжнар. наук. конф. молодих вчених, аспірантів та студентів (м. Одеса, 2 берез. 2013 р.). Одеса : Фенікс, 2013. С. 188–191.
7. Мішин Ю. Р. Довіра в структурі соціальної взаємодії. *Економіка та держава*. 2015. № 1. С. 47–50.
8. Печерський П. М. Соціальна довіра як основа політичної відповідальності публічної влади. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2018. Вип. 23. С. 61–67.
9. Палагнюк Ю. В. Соціальна довіра до органів публічної влади як фактор розвитку громадянського суспільства. *Публічне управління та регіональний розвиток* : наук. журн. 2021. № 13. С. 699–725.
10. Супрунець Т. Особливості формування і функціонування довіри та недовіри: мисленевий аспект. *Український соціум*. 2015. № 3 (54). С. 48–55.
11. Стеценко Т. О. Проблеми вимірювання довіри в соціології. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2012. Вип. 56. С. 155–162.
12. Серьогін С. М., Письменний І. В. Відновлення довіри до органів публічної влади як умова успішності реформ в Україні. *Аспекти публічного управління*. 2015. № 4 (18). С. 62–66.

13. Перепелиця Н. Довіра як чинник політичного розвитку: погляд Френсіса Фукуями. *Політикус* : наук. журн. 2019. Вип. 2. С. 11–16.
14. Липов В. Соціальна довіра як цінність, інституція та інститут. *Праці наукового товариства ім. Шевченка* : екон. зб. 2017. Т. 1. С. 112–126.
15. Шайгородський Ю. Ж. Криза суспільної довіри: суперечність між очікуваннями та реальністю. Політичне поле України у ситуації суспільної кризи: влада, опозиція, політичні партії, громадські організації : кол. моногр. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2020. С. 8–31.

REFERENCES

1. Napadysta, V. (2016). Fenomen doviry u sotsiohumanitarnomu dyskursi suchasnoi Ukrainy. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy – Scientific Notes of the I. F. Kuras Institute of Political and Ethno-National Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, issue 1, 207–222* [in Ukrainian].
2. Krasniakova, A. O. (2013). Sotsialna dovira yak umova stanovlennia sub'iekta politychnoho zhyttia. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy – Problems of Political Psychology and Its Role in the Formation of the Citizen of the Ukrainian State, issue 14, 55–64* [in Ukrainian].
3. Fukuiama, F. (2018). Vytoky politychnoho poriadku. Vid pradavnykh chasiv do Frantsuzkoi revoliutsii / per. R. Kornuta. Kyiv : Nash Format, 2018 [in Ukrainian].
4. Fukuiama, F. (2008). Sotsialnyi kapital. *Nezalezhnyi kulturolohichnyi chasopys «I» – Independent Culturological Journal “Yi”, 53*. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n53texts/fukuyama.htm> [in Ukrainian].
5. Ryzhanova, A. O. (2016). Formuvannia sotsialnoi doviry: sotsialno-pedahohichnyi aspekt. *Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu “Ukraina” – Collected Scholarly Works of the Khmelnytskyi Institute of Social Technologies of the University “Ukraine”, 12, 108–112* [in Ukrainian].
6. Furman, Yu. S. (2013). Sotsialna sutnist ta pravove znachennia yurydychnoi katehorii «dovira» u pravovykh vidnosynakh. *Advokatura: mynule ta suchasnist: mater. II mizhnar. nauk. konf. molodykh vchenykh, aspirantiv ta studentiv (m. Odesa, 2 bereznia 2013 r.)*. Odesa : Feniks, 188–191 [in Ukrainian].
7. Mishyn, Yu.R. (2015). Dovira v strukturі sotsialnoi vzaємodii. *Ekonomika ta derzhava – Economy and State, 1, 47–50* [in Ukrainian].
8. Pecherskyi, P. M. (2018). Sotsialna dovira yak osnova politychnoi vidpovidalnosti publichnoi vlady. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriiia 22 : Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin – Scholarly Journal of the M. P. Drahomanov National Pedagogical University. Series 22: Political Science and Methods of Teaching Socio-Political Disciplines, issue 23, 61–67* [in Ukrainian].
9. Palahniuk, Yu.V. (2021). Sotsialna dovira do orhaniv publichnoi vlady yak faktor rozvytku hromadianskoho suspilstva. *Publichne upravlinnia ta rehionalnyi rozvytok:*

naukovy zhurnal – Public Administration and Regional Development: Scholarly Journal, 13, 699–725 [in Ukrainian].

10. Suprunets, T. (2015). Osoblyvosti formuvannia i funktsionuvannia doviry ta nedoviry : myslennievyy aspekt. *Ukrainskyi sotsium – Ukrainian Society*, 3(54), 48–55 [in Ukrainian].
11. Stetsenko, T. O. (2012). Problemy vymyruvannia doviry v sotsiologii. *Sotsialni tekhnologii: aktualni problemy teorii ta praktyky – Social Technologies: Current Issues of Theory and Practice*, issue 56, 155–162 [in Ukrainian].
12. Serohin, S. M., Pysmennyi, I. V. (2015). Vidnovlennia doviry do orhaniv publichnoi vlady yak umova uspishnosti reform v Ukraini. *Aspekty publichnoho upravlinnia – Aspects of Public Administration*, 4(18), 62–66 [in Ukrainian].
13. Perepelytsia, N. (2019). Dovira yak chynnyk politychnoho rozvytku: pohliad Frensisa Fukuiamy. *Naukovyi zhurnal «Politykus» – Scientific Journal “Politicus”*, issue 2, 11–16 [in Ukrainian].
14. Lypov V. (2017). Sotsialna dovira yak tsinnist, instytutsiia ta instytut. *Pratsi naukovohto tovarystva im. Shevchenka. Ekonomichnyi zbirnyk – Proceedings of the Shevchenko Scientific Society. Economic Collection*, Vol. 1, 112–126 [in Ukrainian].
15. Shaihorodskyyi, Yu.Zh. (2020). Kryza suspilnoi doviry: superechnist mizh ochikuvanniamy ta realnistiu. Politychne pole Ukrainy u sytuatsii suspilnoi kryzy: vlada, opozytsiia, politychni partii, hromadski orhanizatsii : kolekt. monohrafiia. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa [in Ukrainian].

Grynenko Dmytro Grigorovich, graduate student of the Department of Philosophy, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine

SOCIAL TRUST AS A FUNDAMENTAL VALUE OF CIVIL SOCIETY

The phenomenon of social trust is examined as a value-based category. It is substantiated that social trust is an essential component of the development of civil society. The notion is supported that social trust, within civil society, unfolds in alignment with values such as justice, integrity, freedom, and equality. The specific features of how social trust is implemented in the economic and political spheres of civil society are revealed.

Keywords: *trust, social distrust, civil society, levels of social trust, functions of social trust, civic values.*

UDC: 165:004.8:316.4

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.66.337968>

Lykhatskyi Andrii, PhD student at the Department of Cultural Studies and Philosophy of Culture, Odesa Polytechnic National University, Odesa, Ukraine
e-mail: bofh@bofh.od.ua
ORCID ID: 0009-0002-3735-2862

HYBRID EPISTEMOLOGY: EMERGENT KNOWLEDGE FORMS IN THE AGE OF HUMAN-AI COGNITIVE INTEGRATION

This article introduces hybrid epistemology as a framework for understanding how knowledge emerges when humans and AI systems function as cognitive partners. Traditional philosophy treated knowledge as something individual minds acquire through experience or reasoning. That view no longer captures contemporary reality. The investigation examines three critical challenges. How do we evaluate knowledge claims when the reasoning process involves opaque algorithms? What happens when trust networks replace traditional methods of justification? How does cognitive responsibility get distributed across human-machine partnerships? These questions matter because hybrid knowledge systems now influence medical diagnoses, legal decisions, and policy choices that directly affect people's lives.

Keywords: *artificial intelligence, epistemology, distributed cognition, extended mind, epistemic opacity, cognitive agency, human-machine interaction*

Problem Statement. Imagine a normal morning in a contemporary medical facility. Alongside an AI diagnosis system that has examined thousands of identical photos, the doctor examines X-rays. A small pattern that he might have overlooked is flagged by the system. His background in clinical practice aids in placing the discovery in the perspective of the patient's larger medical background. The knowledge comes from their cooperation; neither the doctor nor the AI system could have arrived at the same diagnostic conclusion on their own.

This situation exemplifies a major change in the process of knowledge creation. Conventional philosophy made the assumption that people's minds functioned independently to comprehend the universe. This idea – that knowledge belonged to individual thinking beings who could clearly distinguish their own thoughts from external reality – was embodied in Descartes' well-known «I think, therefore I am» statement. The knowledge practices of today paint a different picture.

The problem goes beyond simple tool use. When the doctor uses a stethoscope, he remains the primary knower – the instrument merely amplifies what he can

perceive. AI systems don't just amplify human perception. They actively contribute to the development of novel understandings. The diagnostic algorithm does more than just process the doctor's data. Rather, it finds patterns in medical images that are beyond human perception, producing discoveries that change the way doctors think about illness.

Why is this important? Because AI systems now have a say in important societal decisions. University admissions, criminal penalties, and loan approvals are all influenced by algorithms. Public health interventions, urban planning, and investment initiatives are all guided by predictive models. Machine learning is being used more and more in scientific research to find patterns in complicated datasets, such as those used in climate modeling and genomics. As knowledge arises from human-AI collaborations, issues of justice, accountability, and dependability cease to be theoretical conundrums and instead become pressing practical issues.

Current Research Landscape. Although researchers have taken a variety of approaches to the relationship between AI and knowledge, the body of extant research shows notable gaps. The foundation for extended mind theory was established by Clark and Chalmers. According to their hypothesis, cognitive processes frequently utilize tools and structures from the environment in addition to those found inside the brain [1]. Consider how we use GPS to drive or rely on smartphones to recall phone numbers – these devices become a part of our cognitive machinery. However, Clark and Chalmers concentrated on passive instruments like calculators and notebooks. AI systems pose a distinct difficulty. Instead of merely supporting human thought, machine learning algorithms actively provide insights that transform entire domains of knowledge, such as when they identify previously undiscovered astrophysical events or new medicine molecules.

Distributed cognition research looked at how teams address complicated problems collaboratively. Hutchins demonstrated that navigation aboard navy ships requires complicated synchronization of persons, instruments, and procedures [2]. No single person has all of the knowledge required for successful navigation. However, studies on distributed cognition have not effectively addressed AI systems, which operate as qualitatively distinct cognitive partners similar to human teammates.

The focus of science and technology studies has been on how technologies actively influence the creation of knowledge. According to Latour's actor-network theory, non-human actors – from written texts to lab equipment – contribute to the creation of scientific knowledge [3]. To handle AI systems that can surpass human cognitive abilities in particular domains, these frameworks must be updated. Deeper epistemological issues were overlooked in recent work on XAI, which addressed algorithmic opacity's technical issues. What does it signify for our understanding

of knowledge itself when an AI system generates accurate predictions using methods that are difficult for humans to understand? Technical solutions alone are insufficient to address these philosophical issues.

Fairness and accountability have dominated discussions on AI ethics, but no formal frameworks for comprehending AI-mediated knowledge have been developed. Comparably, virtue epistemology has started investigating the application of conventional intellectual qualities to technological settings; however, this research needs to be expanded to include hybrid human-AI systems, where cognitive work is divided among various agent kinds.

Article Objectives. As a paradigm for comprehending knowledge that arises from human-AI cognitive partnerships, this approach develops hybrid epistemology. The investigation is guided by three goals. The study first explains how modern AI systems operate as cognitive agents as opposed to passive instruments. This discovery calls into question long-held philosophical beliefs regarding knowledge as a personal accomplishment. Second, the approach looks at issues with epistemic opacity, or circumstances in which precise knowledge is produced by computing processes that are difficult for humans to understand. Third, the study investigates the distribution of cognitive responsibility in human-machine assemblages.

The method is theoretical-conceptual and incorporates concepts from cognitive science, science and technology studies, and philosophy of knowledge. This work builds conceptual underpinnings for comprehending epistemic shifts in technology-mediated contexts rather than providing empirical facts.

Presentation of the main material. Clark and Chalmers changed philosophical thinking about cognition with their «Extended Mind» thesis. They argued that cognitive processes routinely extend beyond brain boundaries to incorporate environmental structures and tools. Your smartphone storing contacts? That's part of your memory system. GPS guidance? A part of your spatial awareness. These tools become intrinsic elements of cognitive processes rather than only aiding in thought. However, AI systems are more advanced than the passive calculators and notebooks used in Clark and Chalmers' initial examples.

Today's AI agents act as the cognitively active partners, so they are able to adapt, generate hypotheses, and learn on their own. Instead of using tools in a static manner, this active quality fosters dynamic relationships. Think about how radiologists currently use diagnostic algorithms: the AI actively finds patterns that alter clinical understanding rather than merely amplifying human awareness. Consider DeepMind's AlphaFold technology as a concrete example. Instead of just processing data provided by human scientists, AlphaFold learns to anticipate protein structures by studying evolutionary linkages and physical restrictions in ways that are beyond human comprehension [4]. The generated predictions required validation

using experimental approaches. What developed was a knowledge-production cycle that combined machine learning, human expertise, and laboratory verification to produce an integrated epistemic system.

This shift calls into question long-held epistemological beliefs about where knowledge resides. In hybrid contexts, knowledge is not contained in isolated human minds, but in interactive systems that include humans, AI, data, interfaces, and interpretative frameworks. The locus of knowing shifts from the person to the integrated system, and knowledge becomes an emergent feature that transcends its basic aspects.

The transition from classical to hybrid epistemology involves fundamental shifts across multiple dimensions (table 1). This framework demonstrates that hybrid epistemology does more than just tweak traditional methodologies, it adds fundamentally distinct organizing ideas. Perhaps most importantly, the fundamental unit of epistemic analysis shifts from the individual to the system.

Table 1

Key Differences Between Classical and Hybrid Epistemology*

Dimension	Classical Epistemology	Hybrid Epistemology
Knowing Subject	Individual, autonomous human agent	Distributed human-AI cognitive system
Knowledge Location	Internal mental states/beliefs	Network of interactions and processes
Justification	Transparent reasoning chains	Institutional trust and validation networks
Truth Conditions	Correspondence to objective reality	Emergent properties of system dynamics
Epistemic Authority	Individual expertise and credentials	Collective human-AI performance
Temporal Structure	Discrete moments of knowing	Continuous adaptive learning
Opacity Tolerance	Transparency required for justification	Functional opacity accepted with validation

* Source: created by author.

Here's a major issue: many AI systems are «black boxes» whose underlying functions are difficult to explain [5; 6]. A deep learning program may correctly identify skin cancer from images, but explaining how it reached that result is practically hard. The system processes thousands of features and interactions that humans cannot understand. This raises an epistemic challenge. Traditional concepts of justified knowledge frequently assume that knowers can articulate the reasons

for their beliefs. But what happens when real knowledge comes from computational processes that are beyond human comprehension?

The problem has inspired the creation of alternate validation strategies. Rather than requiring explicit reasoning, «epistemic trust» and «institutional justification» authenticate information through belief in sources, institutions, or procedures [7, 8]. Justification increasingly depends on complex networks of trust relationships rather than individual comprehension of evidence. Consider high-stakes domains where this matters most. When AI systems influence medical diagnoses, legal judgments, or defense decisions, questions of responsibility become simultaneously ethical and political [9; 10]. Who bears responsibility for knowledge created by hybrid systems? The human expert who depends on algorithmic insights? Who designed the system? The institutions that use it?

The opacity problem goes beyond technological considerations. As proprietary AI systems increasingly mediate knowledge production, epistemic fairness problems arise, such as who has access to these systems and whose interests they are serving [11; 12]. Efforts to reduce opacity through explainable AI (XAI) have produced significant technological advancements, but they frequently overlook the underlying philosophical point [13]. Although XAI techniques can offer post-hoc explanations for individual actions, they rarely make the underlying computational processes apparent in ways that meet traditional epistemic justification standards. The basic tension remains: some types of correct information may need accepting functional opacity.

The temporal organization of knowledge generation in hybrid systems deviates significantly from standard epistemological theories. Traditional understandings of knowledge frequently assumed distinct moments of insight or discovery, followed by long periods of settled conviction. A scientist would make a discovery, publish results, and the knowledge would remain relatively stable until new evidence emerged. This model reflected the human timescale of cognition – deliberate, sequential, bounded by biological constraints.

Knowledge in hybrid systems demonstrates temporal stratification, which refers to layered temporal processes in which human deliberation, computational processing, and system adaptability all occur on separate timelines. Consider how this emerges in practice: an AI system can process millions of similar patterns in minutes, whereas a human expert may spend weeks analysing a complex dataset. However, years of professional experience help humans improve their contextual understanding and interpretive framework. These various temporal rhythms provide knowledge that exists concurrently across several time horizons.

The stratification is most visible in fields such as financial trading, where algorithmic computers make thousands of decisions per second based on pattern

recognition, while human oversight functions on minutes-to-hours timelines and regulatory frameworks change over months or years. Knowledge claims in such systems cannot be evaluated using conventional epistemological frameworks that presuppose synchronous reasoning processes.

AI systems create temporal complications by allowing for continuous learning and adaptability. While human experts can update their expertise through periodic contact with new literature or experience, AI systems can assimilate new data on a continual basis, resulting in incremental modifications in decision patterns that may not be immediately evident to human partners [14]. This raises questions about epistemic responsibility: when knowledge arises from systems that change over time, establishing which version of the system produced specific insights becomes critical for validation and accountability. Furthermore, hybrid knowledge systems demonstrate retroactive epistemic adjustment – the ability to change previous findings in response to new patterns discovered through extended data analysis.

Traditional virtue epistemology emphasized individual qualities such as intellectual humility, curiosity, and critical thinking [15]. Hybrid epistemology requires perceiving these virtues as distributed properties of human-AI systems rather than individual characteristics.

Calibrated trust emerges as a fundamental virtue – the capacity to discern when to rely on AI systems and when to prioritize human judgment [16]. This differs markedly from blind faith or wholesale skepticism toward automated systems. Calibrated trust requires developing sophisticated meta-cognitive awareness of the boundaries and capabilities of both human and artificial cognition. A radiologist exercising calibrated trust might recognize that AI systems excel at detecting subtle pattern variations in medical images that human eyes might miss, while simultaneously understanding that contextual factors – patient history, unusual presentation, rare conditions – require human interpretive expertise. This entails becoming aware of the limitations of both human and artificial cognition, as well as comprehending how their combination might compensate for individual inadequacies. The development of calibrated trust involves practical experience with system failures and successes. Professionals must learn to recognize when algorithmic confidence scores correlate with accuracy, when edge cases might confound automated analysis, and how to integrate computational insights with domain expertise. This learning process cannot be reduced to simple rules but emerges through repeated interaction with hybrid systems across varied contexts.

Interpretive flexibility is another essential virtue – the capacity to switch between multiple modes of explanation and reasoning as required by different contexts and audiences. Practitioners working with AI systems must be able to switch between

computational and human-centered modes of reasoning without losing critical insights from either area.

Beyond modifying methods of information acquisition, AI systems significantly change the configuration of subjectivity. Human subjects who use AI for cognitive support are no longer independent sources of understanding, but rather functions within collective cognition – nodes in an extended network that combines human experience, technology computing, and social circumstances to produce an integrated cognitive system.

This transformation is consistent with Marx's idea of «species-being» (*Gattungswesen*) and Heidegger's concept of «being-in-the-world» (*In-der-Welt-sein*), which both emphasize that individual consciousness is always enmeshed in networks of meaning and interpretation [17; 18]. Don Ihde's postphenomenology takes this theory to technological mediation, illustrating how human-technology relationships fundamentally shape perceptual and cognitive experience rather than just supplementing it [19; 20].

The hybrid subject is formed as a result of cognitive delegation and integration. As people increasingly delegate cognitive processes to AI systems, ranging from memory and arithmetic to complex pattern recognition and decision guiding, the functional and phenomenological distinctions between human and machine cognition become less clear [21]. This process occurs gradually and often imperceptibly. Consider how GPS navigation has affected spatial cognition. Drivers are increasingly relying on algorithmic route optimisation instead of creating mental spatial maps of their surroundings. The cognitive function of navigation is split between human decision-making and automated pathfinding. Over time, this delegation alters not only how people travel, but also how they perceive and comprehend spatial relationships. The distinction between human spatial awareness and algorithmic help becomes increasingly blurred. Similar similarities appear across the professional fields.. Financial analysts integrate algorithmic trading insights into their market understanding. Scientists use machine learning pattern spotting in their experimental reasoning. Doctors use diagnostic AI recommendations alongside clinical judgement. In each scenario, delegation entails more than just job automation; it signifies a rearrangement of cognitive architecture in which human expertise and computing capabilities are interconnected components of knowledge generation.

This interdependence raises fundamental questions about cognitive autonomy. When professional expertise becomes inseparable from algorithmic mediation, what constitutes independent human knowledge? The hybrid subject does not simply use AI tools but exists in constant cognitive collaboration with artificial systems, creating new forms of agency that transcend traditional human-machine distinctions.

The emergence of the hybrid subject transforms traditional notions of epistemic autonomy and agency. When knowledge emerges from human-AI partnerships, questions of intellectual ownership, originality, and authority become complex [22, 23]. Who «knows» when a radiologist and an AI system collaboratively diagnose a medical condition? These questions cannot be resolved through simple attribution to either human or machine but require reconceptualizing agency as distributed across the hybrid system.

Furthermore, the formation of hybrid subjects raises important questions about human cognitive development and education in AI-saturated environments. As young people increasingly develop their cognitive capacities in constant interaction with AI systems, their intellectual formation occurs through fundamentally different processes than those of previous generations [24; 25].

Conclusions. This investigation developed hybrid epistemology as a framework for understanding knowledge production when humans and AI systems work as cognitive partners. Three key findings were revealed by the analysis.

Contemporary AI systems act as cognitive actors rather than passive instruments. This conclusion calls into question classical philosophical assumptions about knowledge as an individual human endeavor. When AI systems actively contribute to the generation of insights, the old concept of the autonomous knower becomes ineffective. Philosophical frameworks must now support distributed cognition between human and machine systems. The fundamental unit of epistemic analysis moves from the individual to the integrated system.

Second, epistemic opacity introduces additional problems to knowledge validation. Many AI systems employ computational techniques that are beyond human comprehension. Traditional approaches to epistemic justification assumed that knowers could express the rationales for their views. When this becomes impossible, other validation methods develop. Institutional trust networks and validation protocols enable new forms of epistemic justification. This transition is particularly important in sectors where knowledge has a direct impact on human welfare, raising new challenges to accountability and governance.

Third, hybrid knowledge systems are temporally divided. Human thought and computer processing take various time frames. AI systems can constantly assimilate new data, whereas human specialists must update their understanding through repeated exposure to new material. This raises epistemic responsibility concerns: when knowledge is drawn from systems that change over time, knowing which version of the system produced specific insights is critical for validity and accountability.

These findings indicate particular research directions. Empirical research might examine how hybrid epistemology evolves in practice by undertaking ethnographic

investigations into human-AI interactions in certain sectors. Philosophical study might lead to the creation of new epistemic justification theories that support both transparency and trust-based validation.

Rather than treating AI as either enhancement or threat, hybrid epistemology suggests a more nuanced approach. Collaboration between humans and machines leads to the emergence of new types of understanding. Successfully managing this transition involves both technological competence and philosophical analysis of how knowledge is evolving. The paradigm provided here establishes conceptual foundations for comprehending these shifts while also leading to future theoretical and empirical research.

REFERENCES

1. Clark, A., & Chalmers, D. (1998). The extended mind. *Analysis*, 58(1), 7–19. doi: <https://doi.org/10.1093/analys/58.1.7>
2. Hutchins, E. (1995). *Cognition in the wild*. MIT Press.
3. Latour, B. (1987). *Science in action: How to follow scientists and engineers through society*. Harvard University Press.
4. Jumper, J., Evans, R., Pritzel, A., et al. (2021). Highly accurate protein structure prediction with AlphaFold. *Nature*, 596(7873), 583–589. doi: <https://doi.org/10.1038/s41586-021-03819-2>
5. Burrell, J. (2016). How the machine «thinks»: Understanding opacity in machine learning algorithms. *Big Data & Society*, 3(1), 1–12. doi: <https://doi.org/10.1177/2053951715622512>
6. Humphreys, P. (2009). The philosophical novelty of computer simulation methods. *Synthese*, 169(3), 615–626. URL: <https://doi.org/10.1007/s11229-008-9435-2>
7. Goldman, A. I. (2001). Experts: Which ones should you trust? *Philosophy and Phenomenological Research*, 63(1), 85–110. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1933-1592.2001.tb00093.x>
8. Hardwig, J. (1991). The role of trust in knowledge. *The Journal of Philosophy*, 88(12), 693–708. URL: <https://doi.org/10.2307/2027007>
9. Matthias, A. (2004). The responsibility gap: Ascribing responsibility for the actions of learning automata. *Ethics and Information Technology*, 6(3), 175–183. doi: <https://doi.org/10.1007/s10676-004-3422-1>
10. Mittelstadt, B. D., Allo, P., Taddeo, M., Wachter, S., & Floridi, L. (2016). The ethics of algorithms: Mapping the debate. *Big Data & Society*, 3(2), 1–21. doi: <https://doi.org/10.1177/2053951716679679>
11. Fricker, M. (2007). *Epistemic injustice: Power and the ethics of knowing*. Oxford University Press. doi: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198237907.001.0001>
12. O’Neil, C. (2016). *Weapons of math destruction: How big data increases inequality and threatens democracy*. Crown.

13. Rudin, C. (2019). Stop explaining black box machine learning models for high stakes decisions and use interpretable models instead. *Nature Machine Intelligence*, 1(5), 206–215. doi: <https://doi.org/10.1038/s42256-019-0048-x>
14. Russell, S. (2019). *Human compatible: Artificial intelligence and the problem of control*. Viking.
15. Zagzebski, L. T. (1996). *Virtues of the mind: An inquiry into the nature of virtue and the ethical foundations of knowledge*. Cambridge University Press.
16. Hoff, K. A., & Bashir, M. (2015). Trust in automation: Integrating empirical evidence on factors that influence trust. *Human Factors*, 57(3), 407–434. doi: <https://doi.org/10.1177/0018720814547570>
17. Marx, K. (1988). *Economic and philosophic manuscripts of 1844* (M. Milligan, Trans.). Prometheus Books.
18. Heidegger, M. (1962). *Being and time* (J. Macquarrie & E. Robinson, Trans.). Blackwell.
19. Ihde, D. (1990). *Technology and the lifeworld: From garden to earth*. Indiana University Press.
20. Ihde, D. (2009). *Postphenomenology and technoscience: The Peking University lectures*. SUNY Press.
21. Hayles, N. K. (2017). *Unthought: The power of the cognitive nonconscious*. University of Chicago Press. doi: <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226447919.001.0001>
22. Boden, M. A. (2004). *The creative mind: Myths and mechanisms* (2nd ed.). Routledge.
23. Floridi, L., & Sanders, J. W. (2004). On the morality of artificial agents. *Minds and Machines*, 14(3), 349–379. doi: <https://doi.org/10.1023/B:MIND.0000035461.63578.9d>
24. Livingstone, S., & Helsper, E. J. (2007). Gradations in digital inclusion: Children, young people and the digital divide. *New Media & Society*, 9(4), 671–696. doi: <https://doi.org/10.1177/1461444807080335>
25. Selwyn, N. (2019). What's the problem with learning analytics? *Journal of Learning Analytics*, 6(3), 11–19. doi: <https://doi.org/10.18608/jla.2019.63.3>

Лихацький Андрій Васильович, аспірант кафедри культурології та філософії культури, Національний університет «Одеська політехніка», м. Одеса, Україна

ГІБРИДНА ЕПІСТЕМОЛОГІЯ: ЕМЕРДЖЕНТНІ ФОРМИ ЗНАННЯ В ЕПОХУ КОГНІТИВНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ЛЮДИНИ ТА ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

У статті представлено гібридну епістемологію як підхід до розуміння того, як формується знання у процесі когнітивної взаємодії людини та штучного інтелекту. Традиційна філософія розглядала знання як те, що окрема особа здобуває через досвід або раціональне мислення. Однак цей погляд уже не відображає сучас-

ної реальності. У дослідженні розглядаються три ключові виклики: як оцінювати пізнавальні твердження, якщо процес мислення містить непрозорі алгоритми? Що відбувається, коли мережі довіри замінюють традиційні методи обґрунтування? Як розподіляється когнітивна відповідальність у партнерстві між людиною та машиною? Ці питання мають значення, оскільки гібридні системи знання вже впливають на медичні діагнози, юридичні рішення та політичні вибори, що безпосередньо стосуються життя людей.

Ключові слова: штучний інтелект, епістемологія, розподілене пізнання, розширений розум, епістемічна непрозорість, когнітивна агенція, взаємодія людини та машини.

Ляшко Сергій Валерійович, аспірант, Національний технічний університет
«Дніпровська політехніка», м. Дніпро, Україна
e-mail: Liashko.S.V@ntu.one
ORCID ID: 0009-0007-3796-6596

МОРАЛЬНИЙ ІДЕАЛ ХРИСТИЯНСТВА НА ОСНОВІ ТВОРІВ ДОРОФІЯ ГАЗЬКОГО Й ІОАННА ДАМАСКИНА: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У статті репрезентовано спробу порівняльного аналізу двох альтернативних ідеалів християнської моралі, на основі творчого спадку Іоанна Дамаскина та Дорофія Газького, що відносяться до останнього періоду патристської літератури. Зазначено ключові відмінності між ними з точки зору моральної доктрини ХХІ ст. та гуманізму, проаналізовано причини нежиттєспроможності поглядів Дорофія в соціально-політичних масштабах.

Ключові слова: *християнська мораль, моральний ідеал, авва Дорофій Газький, Іоанн Дамаскин, історія етики.*

Постановка проблеми. Нинішні суспільно-політичні події, революції в галузі розроблення ШІ, інформаційна політика та водночас суворий розподіл світу на багаті та бідні країни актуалізують моральне питання, зокрема – питання втрати ціннісних орієнтирів на світовій арені, їхньої трансформації в категорію прагматизму та ситуативності навіть на рівні офіційних політично-соціальних програм. Відповідно виникає нагальна потреба до вдумливого історичного аналізу можливих альтернатив і практик моралі та моральної поведінки, перш ніж запропонувати сучасну концепцію. Християнське світо-розуміння з географічно-історичних причин найбільш зрозуміле для нашого співвітчизника та взагалі є де-факто провідним у міжнародному законодавстві та суді. Тим не менш саме питання християнського орієнтиру досі недостатньо зрозуміле, розмите та занадто абстрактне, якщо зважати на сучасні наукові публікації, зокрема – у вітчизняній науці. Суворі диференціації альтернатив християнського етичного ідеалу, їхня практична значущість і реалізованість тому є наново актуалізованими для людини першої половини ХХІ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вільному доступі фахових наукових видань України нам вдалося знайти більше 50 різноманітних актуальних найменувань, пов'язаних із християнським етичним ідеалом, христия-

янською мораллю та методами запровадження її в навчальні заклади чи в суспільну практику. Серед вітчизняних учених серед перших відзначаються такі імена, як О. Барабаш [1], О. Бурлака [2], І. Вітюк [3] та В. Семенюк [4]. Загалом практичність і важливість теми робить список авторів, пов'язаних із нею, довгим, історично та географічно протяжним. Але в той же час украй рідко зустрічаються порівняльно-диференційні публікації, які встановлюють чітку різницю між зовсім альтернативними християнськими моральними ідеями, так, ніби моральний ідеал християнства єдиний і суворо визначений з давніх давен. Це не відповідає дійсному стану речей. Зокрема ж, ніде не були нами знайдені публікації, які б акцентували увагу саме на іменах даних святих – Дорофія Газького й Іоанна Дамаскина, які є не тільки компіляторами давніших традицій, а й фактичними їхніми завершувачами в колі класичної патристики.

Формування цілей. У цій статті необхідно провести порівняння двох альтернативних моральних ідеалів християнства, представлених у творах пізніх східнохристиянських патристів: Іоанна Дамаскина та Дорофія Газького, з огляду на їхню практичну реалізаційність і відповідність сучасній гуманістичній концепції.

Виклад основного матеріалу. У певному сенсі, на місці Іоанна Дамаскина могло би бути чимало інших більш ранніх богословів: Лівстичник, Августин або Іоанн Златоуст, оскільки всі вони представляють певну «ортодоксальну лінію» християнської моральної думки, що відзначиться нами в подальшому. Водночас Дамаскин являє собою не тільки талановитого компілятора християнського канону, а й останнього в ланці «класичних» отців церкви, принаймні з точки зору православ'я. Усе, що було сказане після нього – або єресь, або додаткові коментарі до ортодоксії, які шануються менше за «першоджерела». Тому його творчий спадок сприймається віруючим як підсумок «загальної» християнської думки, яку хіба що можна поточнити, але ніяк не дорозвинути чи доповнити. Наприклад, православні, нехай і продовжують перелік Отців церкви далі, тоді як католики називають богословів після Ісидора Іспанського щонайбільше схоластами та щоразу зазначають, що, наприклад, вчення Григорія Палами про ісихію було де-факто визнаним набагато раніше першими християнськими вчителями, а ним лише пояснене та захищене де-юре перед візантійськими владиками. Що ж до авви Дорофія Газького, то він кількісно у своєму моральному вченні тяжіє до самотності, хоча воно саме зрештою взяло гору в умах європейських мислителів-гуманістів, починаючи від Л. Валли і ще пізніше, а особливо нині – у другій половині ХХ ст. – першій третині ХХІ ст. – почало асоціюватися з дійсною настановою Христа, попри дискусійність текстуальної обґрунтованості такого положення [1]. Дорофій

теж свого роду компілятор своїх попередників, але, не зупиняючись на цьому, він додає багато й від себе, напучуючи братію тут і зараз у своїх «Душекорисних повчаннях». Його проповідь на рівні переказів (інколи дуже довільних) увібрала в себе все найкраще від Антонія Великого, Григорія Ниського та Єфрема Сирина, розрешуючи їхні слабкі, із сучасної точки зору, місця в гуманістичний бік і постулюючи, зрештою, нову цілісну концепцію моралі. Є у нашого співвітчизника й інший мотив обрати саме ці імена, національний [2, с. 525]. Оскільки «Сказання про Варлаама та Йосафата» та «Душекорисні Повчання», видані Бериндою, були одними з найпопулярніших перекладних творів на Русі; настільки, що слов'янським перекладам першого І. Франко присвятив свою дисертацію, а останні, орієнтуючись на слов'янський переклад, за останні 20 років із поваги до традиції перевидані щонайменше п'ять разів у різних монастирях Східної Європи. Тому, аналізуючи твори згаданих святих, ми можемо – у якомусь сенсі¹ – робити висновки й про моральні орієнтири українців до І. Котляревського та національного будження або навіть до останньої третини ХІХ ст. – доки в народі ходили масово так звані «золоті книги» [6; 7].

Але, повертаючись до головного, безумовно, такі розбіжності між альтернативними християнськими моральними ідеалами, що вони представлені тут двома видатними святими, виникли не тільки через якісь особистісні якості та вподобання, а мали міцне підґрунтя в текстах Святого письма, як і годиться будь-якій «ортодоксії». З цього і почнімо, але спершу зазначимо, що задля правильного розуміння ходу думок святих отців ми звертаємося до першотворів, якими вони послуговувалися найчастіше, якщо не завжди, – грецької Септуагінти та грецького ж тексту Нового завіту, з усіма їхніми відмінностями від осучаснених перекладів для пересічного читача та, у випадку із Септуагінтою, – від наявного гебрійсько-арамейського оригіналу.

Ідеал християнина І. Дамаскина, Августина, Лівствичника і т. д. базується першочергово на Євангелії, що буцімто передає нам автентичні логії (цитати) Ісуса Христа й історію Його життя – пріоритет цього тексту очевидний, за умови його достовірності, адже кому повчати християнству, як не самому Христу? Але варто сказати, що Євангелія, особливо – перші три, є Благою Вістю про скорий кінець світу: *εἰσὶ τινες τῶν ὧδε ἐστηκότων, οἳ τινες οὐ μὴ γέβωσονται θανάτου ἕως ἄν ἴδωσι τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ* – не всі з присутніх тут пізнають смерть до того, як побачать Царство Боже (Марк. 9, 1) – запевняв Ісус. Зі зрозумілих причин, цього вислову деякі пізніші духовники не помічали чи тлумачили його не буквально. Але для неупередженого дослідника

¹ Докладніше про це див. ґрунтовну та неупереджену працю українсько-німецького філософа Г. Г. Шпета.

цілком зрозуміло, що чимала частка євангельських проповідей – це заклик до швидкого покаяння перед Страшним судом, що невдовзі станеться, а саме християнство – вчення есхатологічне. І це переконання скорого Другого пришествя та руйнування всього звичного світу було сильним ще за часів написання «Пастиря» Герма [8], де роз'яснювалося, що будівництво Небесної Церкви перед кінцем історії тільки призупинене по благоді Божій для спасіння більшої кількості грішників¹. Відповідно, окрім очевидного привнесення до юдейського Закону частки внутрішнього вдосконалення, чому повчають багато логій, до яких ми ще звернемося², значний акцент робився на формальній стороні: діловому примиренні з ворогами, зреченні від багатства, прощенні боргів і, звісно ж, безапеляційному прийнятті нового вчення. І це була розумна стратегія: звиклі до формалізму люди Близького Сходу та Риму легко приймали нові, але більш перспективні³ релігійно-поведінкові формальності, як-то покаянню молитися на самоті, а не показово, підставляти іншу щоку – словом, заклики до певних дій. Не маючи чіткого уявлення про реальну проповідь Христа, ми тим не менше бачимо, що лєвова частка його прихильників зосередилася саме на практичній частині з Євангелій, сильно викривляючи на прагматичний лад або зовсім ігноруючи заклики до внутрішнього самовдосконалення та безкорисної любові. Заповідь *ἔσθε οὖν ὑμεῖς τέλειοι, ὡςπερ ὁ πατήρ ὑμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς τέλειός ἐστιν* – *будьте досконалі тому, як і Отець ваш, суцїй на небесах, досконалий* (Матф. 5, 48) – ніби нївелювалася іншою, про вузьку дорогу до Спасіння (Матф. 7, 13–14), якою й святому буде важко пройти. А що там вже до інших, нікчемних грішних? – І це стало великою морально-соціальною проблемою у перші віки розповсюдження нової релігії, що спонукало наріжного Златоуста навіть до написання окремого твору, де він напучував чисельних монахів повертатися в міста, аби робити добро людям і повчати їх Благій Вісті. Ще в XVI–XVII ст. знаходилися, наприклад, серед наших співвітчизників егоцентричні прихильники «індивідуального спасіння», що писали полемічні твори з приводу цього, виправдовуючи свою політичну та соціальну пасивність [6]. Той, хто жадає спастися, має зректися всього мирського, піти в монахи, зберігати незайма-

¹ Цікаво порівняти це положення з аналогічним у гностиків, зокрема у Пїстіє Софії, де Ісус побирає владу архонтів, які прагнули поглинути всю наявну матерію, подовжуючи власне життя, тоді як із неї ж «виготовлялися» й живі душі.

² Оскільки ця стаття не зосереджена на глибоко-академічній історії походження християнства, то тут не будуть зачеплені теорії спадкового зв'язку раних християн і самого Христа з кумранітами, учнями Іоанна Хрестителя й іншими юдейськими релігійними рухами тих часів.

³ Наприклад, опис раю в апокрифічному Апокаліпсисі Петра вражає нашого сучасника своєю матеріалістичною пласкістю, хоча це – один із найдавніших апокрифів, що мав неабияку популярність у народі. Але варто погодитися, що такий посмертний матеріальний достаток значно переважає безрадїсний Елізіум еллінів.

ність і ходити в рубищі, доки воно не розсиплеться, – така пряма проповідь багатьох реальних і вигаданих святих до сильних і слабких світу цього [1].

Однак, окрім Євангелій, був ще один вагомий авторитет – Послання ап. Павла, які могли бути написані навіть раніше. Цей апостол разом зі Златоустом відіграли ключову роль у відриві християнської общини від юдейської, хоча й у різних сенсах цього слова. І сам Павло, намагаючись спиратися на традицію, що вже тоді формувалася та ставала більш-менш загальноприйнятою [11], щонайменше стилізував її та визначив власні акценти. У його Посланнях, попри те, що вони є *практичними* рекомендаціями до общин, багато місця присвячено саме щирій любові, характеристики якої ним встановлюються. Апостол менш категоричний у подвижництві, прямо кажучи, що його спосіб життя найкращий для віруючих, але можна жити й по-світськи, дотримуючись певних внутрішніх моральних принципів і норм поведінки; а його повчання про те, що грішники не успадкують Царства Божого (А Кор. 6, 9–10), звучать не так різко, як Ісусова погроза, що вони будуть просто «викинуті до зовнішньої п'їтми, де плач і скрегіт зубів» (Матф. 8, 12). Внутрішні принципи у нього проступають надзвичайно сильно та чітко [4], через що він створює навіть нове поняття, що визначає християнське життя – «Новий завіт». Якщо Ісус казав, що прийшов не скасувати Закон, але нагадати та утвердити його (Матф. 5, 17), то Павло недвозначно вказує, що це – зовнішньо показова норма, тоді як на перший план мають виступити внутрішній зміст людини та її мотиви, адже Бог бачить потаємне. Майже одразу протиставлення Нового та Старого завітів учинило з християнами злий жарт в особі Маркіона й інших гностиків: воно підтвердило наявні розбіжності, причому не тільки між Завітами, а й усередині ще не закінченого тоді Нового. І даремними були спроби пізніших богословів, таких як П. Флоренський, розв'язати цю проблему, апелюючи до того, що Вища книга – Біблія – це проєкція на тлінний світ ідеального Слова Божого, що неминуче виражається в суперечностях змісту матеріального вмістилища, так само, як тривимірний об'єкт у проєкції на два виміри під різними кутами зору виглядає по-різному. Бо Послання Павла – це практичні настанови та конкретні поради, якими мали керуватися перші християни [12]. Саме тому розбіжності тексту, подеколи зовсім суперечливі, породжували і різні тлумачення, різні школи християнства навіть усередині ортодоксії. Яскравими виразниками двох різних точок зору на моральний ідеал християнства, зрештою, стали Іоанн Дамаскин – автор «Джерела знання» та, як вважається, широко відомого серед християн роману про Варлаама та Йосафата, де вся християнська концепція максимально спрощено та жваво подана, – й авва Дорофій Газький, який органічно сприйняв та дорозвинув гуманістичні мотиви ап. Павла.

Почнімо з головного – з мотивації до дії. Усім відомо, що християнство – це релігія любові, смирення та покаяння [3], але якою є кінцева їхня мета? Відповідь, що її дає нам Дамаскин, проста та зрозуміла – це здобуття райського блаженства й уникнення пекельних мук. *Архὴ σοφίας φόβος Κυρίου – мудрість починається зі страху перед Господом* (Пар. 1, 7) – ця ще Соломонова приповідка слугувала універсальною формулою для проповідників і богословів «класичного» табору, яких слухали простий народ і світські владики. Псевдоагіографічний роман про Йосафата та Варлаама акцентує увагу на цьому моменті особливо часто та красномовно, зокрема він стоїть майже на самому початку проповіді Варлаама до юного індійського царевича [1, р. 118–120], що зазнав екзистенційної кризи. Недарма цей матеріалістично підбурений спосіб добродійства Антоній, а слідом за ним і Дорофій, називали *рабським*, якщо акцентується увага на покараннях, і *наймицьким* – якщо на винагороді [14, с. 68]. – Саме так він виглядає для нашого сучасника і таким же він виглядав для деяких гностичних сект, що визнавали, окрім дійсного раю Світла, цілком матеріалістичний рай, обіцяний праведникам Ялдаваофом¹. Адже це – суто корисливий обмін. Показово, що преподобний Йосафат, зустрівши в раю того, хто зробив менше доброго за нього, обурився, не втрапивши при цьому своєї святості. Натомість Антонієм Великим, як не парадоксально – формальним засновником аскетичного монашества в ортодоксальному християнстві, було введено третє поняття, альтернативне φόβος Κυρίου, – страх самого гріха. Дорофій розвиває цю позицію до страху перед власним падінням і втратою гідності, Божої подоби, проводячи паралелі із Сатаною – колись найпрекраснішим янголом. Він розробляє украй цікаву для нас еволюційно-діалектичну схему, де перший крок до самовдосконалення – це страх перед покаранням, рабство – основний мотив навіть сучасного кримінального права; наступним вважається спроба заслужити собі винагороду, наймицтво – фальшива доброта. А третім – і найбільш довершеним – творення добра заради нього самого, синівство Боже [14, с. 70]. Ця лінія моралізму послідовно розвиває Ісусову логію з Іоанна: *ὑμεῖς φίλοι μου ἐστε – ви – Мої друзі* (а не раби) (Іо. 15, 14), де постулюється більш високий і людський ґатунок узаємин між Творцем та людиною [15], що носить Його іскру. Ця іскра – *совість*. Старозавітні святі врятувалися ще до Христа саме тому, що вони єдині на землі мали совість – внутрішній імператив до праведної дії та здатність розрізняти хороше й погане [14, с. 62 й ін]. В іншому творі ми вже роз’яснювали наївну містичність такого погляду на походження сумління [16], але для людського суспільства він був украй сприятливий і плідний, оскільки

¹ Ототожнювався зі старозавітним Ягве (YHWH, יהוה) у багатьох програмних текстах: Апокрифі Іоанна, Пістіс Софії тощо.

встановлював зв'язок між реальною смертною людиною та вищим Ідеалом. – Він еволюційно розвивав нас у складніший, але кращий і виправданіший із суспільно-прагматичної точки зору бік [17]. І відповідно, такий революційний спосіб мислення, прагнення долучитися до самотнього добра, змінював самий спосіб життя Дорофія та його прихильників, що не може не дивувати нашого сучасника, звиклого дивитися на ту епоху, як на бузувірську. Він, будучи освіченим за останніми вимогами свого часу, ґрунтовно знайомим із грецькими та римськими філософами, намагався триматися з братією по-простому, говорити прямо, та з багатьма життєвими прикладами, апелювати до властивого багатьом бажання любові, добра та соціуму, навіть на шляху аскетичного подвижництва – це справжній психологічний підхід до діалогу та моралі.

Зовсім не так поводитися «іноки від букви», що радикалізували індивідуальне подвижництво та до нього ж закликали в нечисленних власних творах. «Ліствиця» Іоанна закінчується ступенями мовчання душі й тіла, перманентної молитви та власного обожнення за благодаттю – рафінований ісихазм, зовсім безплідний для оточуючих. Як ми вже згадували вище, наш співвітчизник І. Вишенський цілком погоджувався з таким поглядом, обстоюючи тільки власне спасіння, але в своїх посланнях закликаючи до консерватизму: скасування братньо-єзуїтських освітніх систем, рукопокладення неподвижників, що значно розширювало духівничий штаб [6], і т. ін. Більше того – він випадково напав на самого Златоуста в «Позорищі мисленому», захищаючи ці погляди і не будучи достатньо начитаним у своїй самотницькій келії. Самий спосіб життя таких християн аргументувався тим, що вони зазнають утисків у цьому житті, навіть умисне йдуть на мучеництво, аби заслужити собі посмертне блаженство, – тому декілька персонажів із роману Дамаскина журилися, що їм «не пощастило» показово страдницьки вмерти за християнську віру [1] без будь-яких реальних позитивних наслідків для общини. Сильний цей мотив і в покликаному до всенародної проповіді ранньохристиянському «Пастирі» Герма, де мученики ставляться на перше місце Церквою та Богом [8, с. 206], сильний він і у вітчизняному Патерику Печерському та «Невидимій брані» Никодима Святогорця. Звісно, у часи Герма возвеличення мучеництва мало ідеологічний підтекст¹, але ще значно раніше за Дамаскина воно перетворилося на те, що М. С. Грушевський називав винятково монахоманією [7], та мало показовий характер без глибокого внутрішнього морального змісту, як і всі інші дії подібного роду подвижників. У нашого сучасни-

¹ Те саме ми бачимо в юдейській Агаді та Корані, маніхейських фрагментах: будь-якій ідеології чи релігії потрібні мученики-герої, адже, як сказав сам І. Дамаскин, набагато легше наважуватися на подвиг, якщо бачиш перед собою приклад несхильних попередників.

ка природно складається враження, що такий християнин намагається підкупити й одурити самого Бога, який «відає, що у нас на серці». З іншого боку, очевидність подібного прагматизму серед християн, а особливо – християнських духовників, сприяло розвитку моральної думки та пошукам певного компромісу через апеляцію до Божого милосердя. Дещо наближається до Дорофія Газького св. Єфрем Сирин, прозваний Молитовником. Він уже твердо розуміє аморальні схильності людини навіть у службі, тому ані трохи не сподівається на поверхневий поведінковий лоск, віру та дотримання таїнств як безпрограшну запоруку спасіння – *οὐ πᾶς ὁ λέγων μοι Κύριε Κύριε, εἰσέλθεται εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν* – не всякий, хто говорить Мені: 'Господи! Господи!', Увійде до Царства небесного (Матф. 7, 21): людина не гідна потрапити до раю, бо всі ми вже накоїли достатньо для вічного прокляття і часто не маємо справжнього морального рвіння чи прагнення до самовдосконалення. Натомість він акцентує увагу на всемилості Божій і цілком віддається молитві. Розуміння Бога як такого, що «радітиме за одного врятованого грішника більше, ніж за дев'яносто дев'ять праведників», і Бога покаючих, безперечно наближає людину до розуміння справжнього морального ідеалу, якого варто прагнути, з точки зору нашого сучасника. Але водночас головною й чи не єдиною мотивацією до молитви в Єфрема лишається страх перед покаранням і цілком світське бажання райської винагороди – це і була спроба компромісу між прагматизмом і усвідомленням своєї моральної нищості.

Тому на особливу увагу заслуговує співчуття Дорофія, також і до грішників; щире старання власним прикладом, раціональними аргументами та людинолюбною проповіддю виправити їх чи принаймні наштовхнути на покаюнні думки. Під час читання Дорофія його гуманістичні мотиви складають настільки сильне враження, що здається, йому було недалеко до чистилища й апокатастасису – еретичного вчення про всепрощення Боже, за яким слідує відлучення. Тільки Григорію Ниському дивом вдалося уникнути анатемі, відійшовши від усезагальної лінії жорстокого апокаліптичного Благовістя. Але таких поглядів авва все ж ніде не висловлює, залишаючись у межах прийнятої в його часи концепції, і, можливо, не без раціонального підґрунтя: деякі люди настільки осквернені гріховними помислами та страшними вчинками, що надії на їхнє виправлення майже не лишається, розмірковує він. Але водночас Дорофій послаблює класичне християнське уявлення про гріховність посмислу. Якщо Дамаскин, повторюючи за Ісусом, закликав позбутися зрадливого ока чи хтивої руки, аби увійти до Царства небесного хоча би скаліченим, але не потрапити цілим до Геєнни, то Дорофій наполягає на думці, що помисли самі по собі не грішні, а тільки спонукають до гріха. Доки вони лишаються у серці, то від них немає фактичної шкоди та немає осуду до них.

Але у зв'язку з ризиком і осоружністю їхньою щодо людського світлого першоєства Дорофій закликає поступово й методично позбавлятися їх шляхом перевиховання, усвідомлення, покаяння, молитви, практики [14, с. 137 і далі]. Він зізнається у багатьох власних подоланих пороках, серед яких, імовірно, й латентний гомосексуалізм – з точки зору Левіта та Послань Павла, серйозний гріх. Та поки він не втілюється у фізичну дію, так само як і жадоба, гнів, то це тільки «дурна схильність», властива дуже багатьом, а не привід для вічного прокляття та покарання. Отже тут проводиться украй гуманістична лінія аналізу людської психіки: з одного боку, думки, страсті самі по собі не гріховні – із цим пізніше погоджувався, наприклад, Р. Декарт, цю ж думку викривили де Д. де Сад і З. Фройд, але з іншого, – раціонально доводиться важливість перемоги над ними, поступової і ненасильницької: постулюється духовне самовдосконалення. Недарма тому «Душекорисні повчання» цього святого називають «азбукою монашества», адже вони саме виховні, вони доводять і рекомендують, а не залякують, що не може не знаходити відгуку навіть в атеїстичного читача. І тим більше відчувається принципова моральна різниця між Дорофієм Газьким і його вчителями-пустинниками, ситуативні настанови яких до ще молодого інока традиційно публікуються після «Повчань» під однією обкладинкою. З точки зору сучасника, Варсануфій Великий та Іоанн Пророк не лише закаменіли, а й просто жорстокі фанатики гатунку І. Вишенського, І. Лойоли, Т. Торквемади та ін., у яких дивом вдався такий зовсім не схожий на них учень.

Властиві тому школі Дорофія й постійні філософські пошуки, раціоналізація Бога, екзистенційні роздуми та навіть певна схоластика, зовсім відмінні від сліпого догматизму Дамаскина, який чи не в усіх своїх творах закликає відмовитися від будь-яких спроб пояснення природи Божої, його законів, співвідношення Його Іпостасей і мотивації Його дій [1; 18]. Отже, різниця прослідковується тут навіть у самому ставленні до релігійного догмату та людської ролі в його інтерпретації. Для Дамаскина вже все сказано та зрозуміло, і лишається лише боротися з ересями, тоді як для Дорофія віра та релігія – це постійний діалог і пошук прихованих сенсів Вищого Розуму.

Але тут читач міг би спитати ще одне: якщо Дорофій такий гуманіст, тоді чому він обрав шлях монаха? Чим виправдане саме схимництво, якщо це може розглядатися як насилля над собою й іншими? Це слушне питання, тому першою ж проповіддю в книзі є саме присвячена обґрунтуванню самообмеження, що органічно перегукується з подальшими темами. На думку Дорофія, правильну лише частково, монашество, а ще пізніше – самітницьке монашество, виникло не як форма фанатизму на формальну угоду Творцю через прижиттєві страждання, а через усвідомлення соціальної природи багатьох

гріхів. Він каже, що, мовляв, зрештою деякі з християн дійшли висновку, що їм буде важко досягти самодисципліни та морального ідеалу, якщо вони постійно споглядатимуть життєві розкоші, несправедливість і суєтність мирян. Тому вони вирішили відсторонитися, не радикально, а тільки наскільки це виправдано, від загальної общини та побудувати невеличке суспільство однодумців, що функціонуватиме за власними, суворішими правилами та відгороджуватиме від миру. Тобто подвижництво стає розумною мірою для окремих людей, що слабші в супротиві соціуму, а також для тих, хто дійсно хоче присвятити своє життя Богові через *уподібнення Йому* – стати *преподобним*, як святі від монахів називаються у православних. Безумовно, і такі думки мали місце серед перших монахів, зокрема в Антонія, але далеко не основне, що зрозуміло зі змісту вже згаданих «Ліствиці», «Роману про Варлаама та Йосафата», молитов Єфрема, Печерського Патерика та ще більш ранніх творів, що сучасні першим подвижникам, адже самооскоплення, самоосліплення, самокатування та – що важливіше – відверту, подеколи лайливу, зневагу до ближніх-мирян навряд чи можна назвати самопокращенням. Ця шляхетна думка була близька самому Дорофію, вона спонукала його покинути мир, і він її розповсюдив на всіх своїх попередників, не забуваючи при цьому повчати «неправильно вмотивованих» монахів-келіотів зі своїх сучасників, що саме по собі показово.

Тож лишається під кінець відповісти лише на одне на принципове питання соціально-політологічного змісту: чому такі благородні й близькі людині XXI ст., дійсно гуманістичні погляди авви Дорофія, що стали правдивим моральним ідеалом християнства за замовчуванням, не прижилися в *суспільній практиці*? І відповідь не буде людинолюбною, хоча її ми вже давали вище непрямо й достатньо підготували читача до сприйняття такої точки зору в нашій іншій праці (див.: [17]). Людське суспільство, яким би товариським і розвиненим воно не було порівняно з іншими тваринницькими симбіозами, зрештою має еволюційно-біологічне походження, навіть у деякому сенсі фізико-кінетичне. Приживалися та розвивалися історично ті форми поведінки та взаємин, які виправдовували ще примітивну мотивацію, напрямлену на найближчу перспективу. Звісно ж, коли б у походженні видів не було ніяких поведінкових «мутацій», виникнення певних «мемів» (Р. Докінс), тоді не було би і самих видів і самої еволюції матерії від неживої до органічної, та далі – до все більш ускладненої, у тому числі й психічно. Але ці нововведення вкорінюються повільно та важко, вони зустрічають супротив у вже наявному порядку як такі, що порушують стабільність і претендують на революцію з непевними наслідками, – це і називається еволюційною діалектикою. Часові терміни, про які доводиться говорити, аби певні коди – і морально-поведін-

кові також – прижилися, з точки зору існування розвиненої людської цивілізації надзвичайно великі: десятки тисяч років. Скажімо, наприклад, що базово наш сучасник не відрізняється від мешканця Гебеклі-Тепе (прибл. 12 тис. років тому). Позбавлення нормальної соціалізації, доступу до грамоти, інформації робить із людини її далекого пращура, що живе за простими та примітивними алгоритмами. Більше того – таку людину пізніше не вдасться перевчити. Не здобувши необхідних знань один раз у певному періоді дорослішання, позбавившись культурних орієнтирів тисячолітньої культури, шляху для людини назад уже немає, що робить усю нашу цивілізацію дуже тендітною та крихкою відносно глобальних катаклізмів. Відповідно, у дітей-Мауглі не виникає ніяких християнських моральних почуттів. Один поштенний професор з катедри політології небезпідставно додав також до цього, що навіть у сучасному суспільстві знайдеться чимало охочих принести когось у жертву, аби життя налагодилося, аби пішов дощ, грубо кажучи; аби не брати на себе відповідальність – і за цим принципом діє будь-який мак'явелізм у політичному управлінні та PR. Найцінніші особи в історії, найкращі сини людства досі завжди помирили, не досягши своїх цілей. Тому ледь можливо казати про ймовірність утілення якихось грандіозних морально-соціальних планів у житті навіть не за якийсь короткий людський вік, а за ті півтори тисячі років, що відділяють нас від авви Дорофія Газького. Значно ефективнішими є примітивні настрашливі настанови табору І. Дамаскина, що дають нетривалий, зрадливий, але нагальний результат, – можливо, і Бог це добре розумів, коли явився у плоті.

Творчому спадку святого довелося зазнати тієї ж долі, що властива концепціям інших шляхетних етиків усіх часів – Сократа, ап. Павла, Л.-М. Дешана, М. Ганді, М. Лосського: спроба переламати усталену схильність до гріха через коліно в суспільних масштабах тут і зараз провалилася та залишилася в нашій пам'яті як зразок справжньої духовності. І саме тому вона має шанс на тріумф; зрештою, досі жива надія на Тисячолітнє Царство Боже, до якого перший крок сам робить кожний.

Висновки. Підіб'ємо підсумки проведеного аналітичного дослідження. Із тексту стає очевидною неоднотайність християнського морального ідеалу, що виразилася у двох основних його історичних традиціях. Перша – консервативна, найдавніша, спирається на Євангельську проповідь і представлена більшою кількістю прихильників і адептів. Завершальною ланкою та найбільш показовим представником, компілятором цієї школи став Іоанн Дамаскин, що закликав до більш формалістичного слідування євангельським заповідям, аргументуючи їх погрозами неминучого покарання чи вічного райського блаженства. Ця школа нівелює герменевтичну значущість людини щодо самого

релігійного авторитету, догмату, є християнським варіантом слідування юдейській букві Закону. Вона орієнтується на індивідуальне спасіння та виховної цінності не має, тоді як практично найбільш дієва та зрозуміла. З іншого боку, моральна школа, представлена Дорофієм Газьким і його попередниками, орієнтується на Послання апостола Павла, асоціюється з дійсною моральною проповіддю Христа, гуманізує людину, встановлює діалог між Творцем і творінням, акцентує увагу на самовихованні, колективному вихованні, прагненні моральної довершеності, що ріднить людину із Богом. Вона базується на несприйнятті та чужості вищій людській сутності самого гріха, зазначаючи тим не менш нашу до нього тілесну схильність і небездоганність. Ця моральна концепція видається утопічною, але шляхетною й такою, що в майбутньому еволюційно-практичним шляхом може стати домінуючою не тільки в умах, а й на практиці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барабаш О. В. Герменевтика моралі у становленні ідеї права: проекції Старого Завіту і християнства. *Філософські обрії*. 2010. Вип. 23. С. 213–228. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FiloFilo_2010_23_19 (дата звернення: 28.04.2025).
2. Бурлака О. С. Морально-етична інтерпретація християнської філософії в національному контексті: дискурс літературознавчих студій. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія: Філологія. Літературознавство. 2012. Т. 192, вип. 180. С. 23–26. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdufl_2012_192_180_7 (дата звернення: 28.04.2025).
3. Вітюк І. К. Християнська етика: доетичний зміст моральних заповідей Декалогу. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2014. Вип. 4. С. 8–12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VZhDU_2014_4_4 (дата звернення: 06.05.2025).
4. Семенюк В. В. Морально-етична основа християнських духовних цінностей. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2013. № 7. С. 72–78. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nivif_2013_7_11 (дата звернення: 12.05.2025).
5. Ломачинська І. Моральна сутність постаті пастиря у східнохристиянській традиції. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. 2017. Вип. 14. С. 50–56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlu_fps_2017_14_8 (дата звернення: 06.05.2025).
6. Вишенський І. Твори. Київ : Дніпро, 1986. 247 с.
7. Києво-Печерський патерик. Київ : Час, 1991. 278 с.
8. *Novum Testamentum Graece: Editio vicesima septima revisa* / E. Nestle (Ed.) et al. Stuttgart : Deutsche Bibelgesellschaft, 2006. 812 p.

9. Мужі апостольські : збірка писань мужів апостольських / у пер. укр. мовою викладачів та аспірантів Київ. православ. богослов. академії. Київ : Видав. відділ УПЦ Київського Патріархату, 2010. 304 с.
10. Damascene J. Varlaam and Ioasaph. London : W. Heinemann, 1914. 640 p.
11. Карпюк Ю. Я. Християнська мораль як засіб утвердження абсолютної цінності людини. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2012. Вип. 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadsps_2012_3_30 (дата звернення: 30.04.2025).
12. Rahlfs A., Hanhart R. Septuaginta: Editio altera. Stuttgart : Deutsche Bibelgesellschaft, 2016.
13. Цимбал О. Є. Етос Товариства Ісуса: моральнісні і фізичні якості істинного християнина. *Практична філософія*. 2015. № 1. С. 143–150. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pf_2015_1_22 (дата звернення: 03.06.2025).
14. Авва Дорофій. Душескорисні повчання. Краматорськ : Тираж-51, 2009. 335 с.
15. Павленко П. Християнство як релігійно-моральна парадигма. *Українське релігієзнавство*. 2009. № 2. С. 94–108. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukr_2009_Spetsvip (дата звернення: 17.05.2025).
16. Ляшко С. В. До питання про психологічні витoki принципу справедливості у найдавніших цивілізаціях Межиріччя. *Історико-правовий часопис*. Луцьк, 2024. Т. 23, вип. 2. С. 12–17. doi: <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2024-2/2> (дата звернення: 28.04.2025).
17. Ляшко С. В. Суперечливість між інстинктом і мораллю як еволюційна діалектика. *Наукова весна : матеріали XV Міжнар. наук.-техн. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених*. Дніпро : НТУ «Дніпровська політехніка», 2025. С. 291–292. doi: <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.29563.63525> (дата звернення: 28.04.2025).
18. Saint John of Damascus. Writings. Washington : Catholic University of America Press, 1999. 426 p.

REFERENCES

1. Barabash, O. V. (2010). Hermeneutics of Morality in the Formation of the Idea of Law: Projections of the Old Testament and Christianity. *Filosoofski obrii – Philosophical Horizons*, 23, 213–228. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FiloFilo_2010_23_19 [in Ukrainian].
2. Burlaka, O. S. (2012). Moral-Ethical Interpretation of Christian Philosophy in the National Context: Discourse of Literary Studies. *Naukovi pratsi ChDU im. Petra Mohyly. Ser.: Filolohiia. Literaturoznavstvo – Scholarly Works of Petro Mohyla Black Sea State University. Series: Philology. Literary Studies*, 192 (180), 23–26. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdufl_2012_192_180_7 [in Ukrainian].
3. Vitiuk, I. K. (2014). Christian Ethics: Pre-Ethical Content of the Moral Commandments of the Decalogue. *Visnyk ZhDU im. Ivana Franka – Bulletin of Ivan Franko Zhytomyr*

- State University*, 4, 8–12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VZhDU_2014_4_4 [in Ukrainian].
4. Semeniuk, V. V. (2013). The Moral-Ethical Foundation of Christian Spiritual Values. *Naukovo-informatsiyni visnyk IFU prava im. Korolia Danyla Halytskoho – Scientific and Informational Bulletin of King Danylo Halytskyi IF University of Law*, 7, 72–78. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nivif_2013_7_11 [in Ukrainian].
 5. Lomachynska, I. (2017). The Moral Nature of the Pastor's Image in the Eastern Christian Tradition. *Visnyk Lvivskoho Universytetu. Filosofsko-politologichni studii – Bulletin of Lviv University. Philosophical and Political Science Studies*, 14, 50–56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlu_fps_2017_14_8 [in Ukrainian].
 6. Vyshenskyi, I. (1986). *Tvory*. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
 7. Kyievo-Pecherskyi Paterik. (1991). Kyiv: Chas [in Ukrainian].
 8. *Novum Testamentum Graece: editio vicesima septima revisa*. E. Nestle (Ed.) et al. (2006). Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
 9. *Muzhi apostolski: Collection of Writings of Apostolic Fathers Translated into Ukrainian by Lecturers and Postgraduates of the Kyiv Orthodox Theological Academy*. (2010). Kyiv: Publishing Department of the UOC-KP [in Ukrainian].
 10. Damascene, J. (1914). *Barlaam and Ioasaph*. London: W. Heinemann.
 11. Karpiuk, YuYa. (2012). Christian Morality as a Means of Affirming the Absolute Value of the Human Being. *Visnyk NA DPSU – Bulletin of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine*, 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_3_30 [in Ukrainian].
 12. Tsybal, O. Ye. (2015). The Ethos of the Society of Jesus: Moral and Physical Qualities of the True Christian. *Praktychna filozofia – Practical Philosophy*, 1, 143–150. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pf_2015_1_22 [in Ukrainian].
 13. Rahlfs, A., Hanhart, R. (2016). *Septuaginta: Editio altera*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
 14. Avva Dorofii, (2009). *Dushekorystni povchannia*. Kramatorsk: Tyrzh-51 [in Ukrainian].
 15. Pavlenko, P. (2009). Christianity as a Religious-Moral Paradigm. *Ukrainske rehlieznavstvo – Ukrainian Religious Studies, Special Issue 2*, 94–108. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukr_2009_Spetsvip [in Ukrainian].
 16. Liashko, S. V. (2024). On the Psychological Origins of the Principle of Justice in the Oldest Civilizations of Mesopotamia. *Istoryko-pravovyi chasopys – Historical and Legal Journal*, 23(2), 12–17. URL: <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2024-2/2> [in Ukrainian].
 17. Liashko, S. V. (2025). The Contradiction between Instinct and Morality as an Evolutionary Dialectic. «*Scientific Spring*»: proceedings of the Scientific and and Technical Conference of Students, Postgraduates, and Young Scholars, 291–292. doi: <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.29563.63525> [in Ukrainian].
 18. Saint John of Damascus. (1999). *Writings*. Washington, DC: Catholic University of America Press.

Laszko Serhėj Walerijowycz, PhD Student, National Technical University
'Dnipro Polytechnic', Dnipro, Ukraine

**THE MORAL IDEAL OF CHRISTIANITY IN THE WORKS
OF DOROTHEUS OF GAZA AND JOHN OF DAMASCUS:
A COMPARATIVE ANALYSIS**

This article presents an attempt at a comparative analysis of two alternative ideals of Christian morality, based on the spiritual legacy of John of Damascus and Dorotheus of Gaza, both representatives of the later period of Patristic literature. Key differences between their views are identified from the perspective of 21st-century moral doctrine and humanism. The article also explores the reasons why Dorotheus' views are unsustainable on a broader socio-political scale.

Keywords: *Christian morality, moral ideal, Abba Dorotheus of Gaza, John of Damascus, history of ethics.*

УДК: 316.77:159.964:316.647.8

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.66.337971>

Зубрицький Володимир Володимирович, аспірант кафедри психологічної і педагогічної антропології, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Україна
e-mail: volodymyr.zubrytskyi@hnpu.edu.ua
ORCID ID: 0009-0005-0131-0216

ТОКСИЧНА ПРОДУКТИВНІСТЬ: ЯК МАСОВІ МЕДІА ПОПУЛЯРИЗУЮТЬ КУЛЬТУРУ ЗАЙНЯТОСТІ ТА ЇЇ РИЗИКИ ДЛЯ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ

У статті досліджено токсичну продуктивність як медіасконструйоване явище, що виходить за межі індивідуальної поведінки. Розкрито роль масових медіа у формуванні культури гіперактивності та знецінення відпочинку. Проаналізовано наслідки вразливих соціальних груп. Показано, що соціальні мережі романтизують перевтому, стимулюють постійне порівняння себе з іншими та закріплюють уявлення про успішність, що призводить до емоційного виснаження та відчуження.

Ключові слова: масові медіа, токсична продуктивність, перевтома, зайнятість, соціальні мережі, медіакультура.

Постановка проблеми. Актуальність теми зумовлена трансформацією аксіологічного поля сучасної людини під впливом інформаційного простору, який усе більше детермінує життєві орієнтири, екзистенційні вибори та уявлення про сенс буття в умовах пізньомодерного або навіть постмодерного суспільства. В епоху цифрової комунікації масові медіа, і насамперед соціальні мережі, стримінгові платформи, блогосфера та онлайн-ЗМІ, функціонують як потужні інструменти символічної влади, які конструюють гегемонні дискурси продуктивності, гіперактивності, самопожертви та професійного максималізму. Ці наративи спричиняють нормалізацію феномену «токсичної продуктивності», тобто стану, за якого суб'єкт, втрачаючи автентичність власного існування, абсолютизує трудову діяльність, ідентифікуючи себе виключно через її результат. Таким чином, формується нова форма «етики праці», близька до візії М. Вебера, але позбавлена телеологічного змісту: праця не веде до спасіння чи вищої мети, а перетворюється на фетиш, що підживлює онтологічну тривожність та породжує глибоке екзистенційне виснаження.

Особливо гостро ця проблема постає серед молоді, яка вважається найбільш медіазалежним прошарком соціуму, адже в процесі формування світо-

гляду вона некритично засвоює пропоновані інформаційним середовищем ідеали. Культура перманентної зайнятості, стигматизація втоми як «слабкості», редукція цінності особистості до її продуктивності створюють нові форми відчуження як від себе, так і від справжніх життєвих смислів. У цьому контексті філософське осмислення ролі масових медіа в легітимації й трансляції культури токсичної продуктивності є необхідним для деконструкції деструктивних ідеологем, рефлексії над станом сучасної суб'єктності, а також для формування гуманістичної парадигми, за якої поняття успішності корелює з балансом, свободою, внутрішньою цілісністю й етикою самозбереження.

Проблема токсичної продуктивності, яка активно репродукується масовими медіа, постає як комплексне соціокультурне, аксіологічне та екзистенційне явище, що істотно впливає на ментальні конструкти, повсякденні практики та самоконституювання суб'єкта в добу цифрової модерності. Ідеться про систематичне впровадження в масову свідомість нормативних уявлень про перманентну діяльність, досягальність, багатозадачність та самозречення як універсальні критерії соціального визнання й онтологічної повноцінності. У такому дискурсивному полі індивід дедалі частіше інтеріоризує зовнішні очікування, втрачаючи автентичність і свободу бути в контексті, що виходить за межі продуктивної функції. Ігнорування елементарних антропологічних потреб (відпочинку, психоемоційної рівноваги, творчої самореалізації поза утилітарним горизонтом праці) призводить до стану екзистенційного виснаження, а в довгостроковій перспективі – також і девальвації самоцінності людського буття та порушення суспільного гомеостазу.

Наукова значущість проблеми полягає в необхідності критичного дискурсивного аналізу механізмів виробництва та легітимації медіанаративів, що формують гегемонні уявлення про успішність і цінність, а також у виробленні концептуальних рамок опору цим патернам крізь призму етики турботи, гуманістичної філософії та критичної теорії суспільства. З прикладної точки зору постає нагальна потреба у трансформації парадигми медіаосвіти, яка повинна підвищувати рівень медіаграмотності та сприяти формуванню суб'єкта, який здатен до автономного мислення, феноменологічного осмислення власного досвіду та свідомого споживання інформаційного контенту. У такому сенсі дослідження має як фундаментальне значення для соціогуманітарного знання, так і практичну цінність у контексті антропологічних викликів сучасності та перегляду усталених уявлень про людину, її цінності та межі самореалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження вітчизняних та зарубіжних фахівців засвідчують зростання інтересу науковців до феномену токсичної продуктивності як прояву нав'язаної через медіа культури постійної

зайнятості. У роботах А. Гордієнко [2], В. Громоваго [3], Н. Шкворченко [4,5], Ш. Ахмед [6], К. Касман [8], Ф. Лі, М. Ши, Р. Фенг [9], Д. Мосс [10] наголошується на тому, що масові медіа романтизують перевтому, гіперпродуктивність і відсутність відпочинку як ознаки успішності. Такі наративи формують у свідомості аудиторії викривлені уявлення про цінність праці та призводять до ігнорування базових потреб психічного здоров'я. У науковому дискурсі підкреслюється необхідність критичного осмислення впливу медіа на трудову поведінку та розвиток особистості.

Формулювання цілей. Мета дослідження полягає в комплексному аналізі феномену токсичної продуктивності як соціокультурного явища, що активно формується та підтримується масовими медіа, з метою виявлення його впливу на особистісний розвиток, психоемоційне благополуччя та соціальні настанови сучасної людини.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день спостерігається стрімке зростання темпу життя, тому дуже часто успіх людини вимірюється кількістю виконаних нею завдань та наявних досягнень, і саме тому дедалі частіше використовується поняття токсичної продуктивності. Це явище охоплює не лише сферу професійної діяльності, але й особисте життя людини, проникаючи в усі його сфери. Прагнення до постійної зайнятості, яке нав'язують соціальні мережі, корпоративна культура та масові уявлення про «ефективну людину», поступово перетворилось на шкідливу норму, оскільки замість усвідомленого розвитку та балансу людина прямує до межі свого виснаження, а відпочинок або пауза сприймаються нею як слабкість чи небажання продуктивно працювати.

Так, В. А. Гордієнко під токсичною продуктивністю розуміє «високу вмотивованість особи до якісного виконання діяльності і досягнення найвищих результатів, прагнення бути продуктивним будь-якою ціною, що в результаті призводить до виснаження та психологічного вигорання. Токсична продуктивність, на відміну від звичайної академічної продуктивності, – це нав'язлива потреба ... завжди бути продуктивним та успішним, незалежно від ціни для свого здоров'я, стосунків і життя» [2]. У свою чергу В. Громовий скорочує це визначення та акцентує увагу на тому, що токсична продуктивність, простими словами, – це «нездорове бажання бути продуктивними в будь-який час, за будь-яку ціну» [3]. Д. Мосс токсичною продуктивністю називає нездорове прагнення бути продуктивним у будь-який час, часто на шкоду психічному та фізичному благополуччю, стосункам та загальній якості життя [10].

На нашу думку, недоліками цих трактувань є те, що їх зосереджено переважно на індивідуальному рівні прояву токсичної продуктивності, і вони не

враховують більш широкого соціокультурного контексту, у якому формується подібне ставлення до праці й ефективності. Вважаємо, що це спрощене розуміння зводить проблему виключно до особистого вибору чи психологічної особливості людини, проте в реальності йдеться про системне явище, зумовлене тиском суспільних норм, економічних умов та очікувань. Крім того, у визначеннях недостатньо висвітлюється вплив цифрового середовища, яке стимулює культуру постійної зайнятості через соціальні мережі, месенджери й цифрові інструменти контролю продуктивності. Отже, для повноцінного розуміння сутності токсичної продуктивності необхідно розглядати її не лише як особисту проблему, але і як симптом глибших структурних зрушень у сучасному суспільстві.

Вважаємо, що токсична продуктивність – це соціально зумовлена форма нав'язливої діяльності, яка проявляється в постійному прагненні людини до максимальної ефективності та результативності незалежно від особистих ресурсів, потреб чи життєвих обставин; вона супроводжується ігноруванням відпочинку, емоційного стану та соціальних зв'язків, а в основі її лежить зовнішній тиск норм успішності, цифрової культури та трудового гонимства як поведінки, що схвалюється соціумом. Це твердження обґрунтовується тим, що згідно з даними Звіту «Mercer Global Talent Trend» за 2024 р. серед понад 12 тис. учасників з усього світу 82% робочої сили перебувають у групі ризику вигорання, і надмірне робоче навантаження, виснаження та фінансові труднощі називаються основними причинами [7].

Як правильно зазначає Н. М. Шкворченко, «токсичність тісно пов'язана з такими медійними явищами, як “ехокамери”, “епістемічні бульбашки”, “радикальне самовдосконалення”, “токсична продуктивність” у соціальних мережах» [4, с. 152]. На нашу думку, розглядаючи токсичну продуктивність як складне соціально-психологічне явище, не можна оминати увагою роль масових медіа в її формуванні та закріпленні в суспільній свідомості. Саме медіа, особливо соціальні мережі, активно транслюють ідеали безперервної зайнятості, успіху будь-якою ціною та досягнень як основного критерію цінності особистості. У гонитві за «ефективністю» аудиторія засвоює такі моделі поведінки, що дуже часто суперечать принципам психічного здоров'я та гармонійного розвитку. У такому контексті актуальним стає питання, у якій саме спосіб масові медіа впливають на популяризацію культури зайнятості і які ризики вони несуть для особистісного розвитку людини.

Загалом масові медіа виконують не лише функцію передачі новин або розважання аудиторії, вони перетворились на потужний інструмент формування цінностей, поведінкових моделей і суспільних норм [1, с. 131]. Однією

з таких норм, яка набула особливої популярності упродовж останніх десятиріч є ідея безперервної продуктивності. За допомогою соціальних мереж, реклами чи корпоративних блогів популярні шоу та історії успішних людей медіа активно транслюють образ «успішного» індивіда, який перебуває в постійному робочому процесі, розвивається, досягає та прагне більшого, навіть і ціною власного здоров'я, відпочинку чи міжособистісних зв'язків. К. Касман наводить приклад токсичної продуктивності, яку нав'язують соціальні мережі. Зокрема, вона зазначає, що часто бачить в Instagram пости друзів, які навчаються рано вранці, або відео з TikTok, де вони прокидаються о 5-й ранку. Інші ж публікують пости у Facebook і показують перевтому як щось гламурне [8]. Тобто масові медіа популяризують токсичну продуктивність, перетворюючи її не на інструмент кар'єрного зростання, а на модні тенденції.

Загалом так звана культура зайнятості передбачає гіперконцентрацію на роботі, досягненнях, саморозвитку і професійних результатах. Вона активно просувається через соціальні мережі (Instagram, TikTok, YouTube), які наповнені відео- та фотоконтентом із порадами, «як встигати все», «продуктивний ранок», «мій графік на 16 годин», історіями про людей, які працюють без вихідних і досягають кар'єрних вершин. Також вона поширюється через рекламу та корпоративний контент мотиваційними блогерами, коучами, бізнес-тренерами, які закликають не зупинятися, не витрачати час на «зайве» (відпочинок, розваги), а постійно інвестувати в роботу, розвиток, нові проекти. Таким чином формується медійна картина, у якій продуктивність постає не як інструмент досягнення цілей, а як цінність сама по собі, без відношення до особистісного сенсу, внутрішніх потреб чи ресурсу людини.

Масові медіа для поширення феномену токсичної продуктивності застосовують специфічні способи впливу, що сприяють закріпленню токсичних моделей зайнятості; наприклад, вони поширюють контент, що сприяє нормалізації перевтоми, часто в контенті просувається зайнятість як чесно-та, а відпочинок – як ознака слабкості або неуспішності. Масові медіа створюють ідеалізовані образи, викладають історії успіху, які дуже часто не показують зворотного боку (стресу, вигорання, жертв у приватному житті), тим самим створюючи викривлене уявлення про шлях до успіху [9]. Також соціальні мережі посилюють ефект порівняння, через який людина може відчувати провини або сором за «недостатню» продуктивність. Також масовими медіа активно поширюється саме той контент, який викликає емоційний відгук, і дуже часто це історії про надзусилля, самоперевершення, які «вражають і надихають», проте водночас поширюють і закріплюють шкідливу норму.

Попри заклики до високої продуктивності, стрімкого кар'єрного зростання та саморозвитку культура безперервної зайнятості, на нашу думку, має низку негативних наслідків для особистості (рисунок).

Рисунок. Негативні наслідки культури безперервної зайнятості, яку пропагують масові медіа
Джерело: авторська розробка

Особливо вразливою до впливу медіа є молодь, яка формує свою ідентичність, активно порівнює себе з іншими та перебуває в пошуку орієнтирів, а також фрилансери та представники креативних індустрій, для яких «успіх» часто пов'язано з особистим брендом, жінки, які відчують подвійну потребу бути продуктивними як у професії, так і в побуті / сім'ї, люди, які переживають життєві кризи, і для них робота є способом уникнення або компенсації особистих переживань.

Роль медіа в популяризації токсичної продуктивності та її наслідки наведено в табл. 1.

Оскільки продуктивність дедалі частіше ототожнюється з цінністю людини, дедалі важливішим стає питання про способи протидії шкідливим моделям, що нав'язуються масовою культурою. Токсична продуктивність є не просто особистим викликом, а соціальним явищем, яке системно підтримується медіа, освітніми парадигмами, корпоративними стратегіями, соціальними уявленнями про успіх і самореалізацію.

Таблиця 1

Роль медіа в популяризації токсичної продуктивності та її наслідки

Аспекти	Прояв у медіа	Наслідки для особистості
Ідеалізація зайнятості	Пости, відео, реклами про «успішних і продуктивних» людей	Тиск бути «як інші», порушення балансу «праця – життя»
Романтизація перевтоми	Хештеги #hustlehard, #nodaysoff, #workaholic	Нормалізація перевтоми, відмова від відпочинку
Вірусність мотиваційного контенту	Коучі, тренери, надихаючі історії без згадки про втому чи жертви	Нереалістичні очікування, фрустрація
Постійне порівняння через соцмережі	Feed успішних людей, що показують тільки позитив	Зниження самооцінки, тривожність, прокрастинація
Ігнорування потреб тіла і психіки	Відсутність наративів про межі, втому, емоційне виснаження	Вигорання, депресивні стани, емоційне відчуження
Недоступність альтернативних моделей життя	Мало контенту про баланс, гармонійний розвиток, значення відпочинку	Формування хибного уявлення про успіх і щастя

Джерело: авторська розробка.

Суспільство, у якому панує культ зайнятості, формує нові стандарти поведінки, тобто неписані правила, за якими людина повинна бути завжди активною, цілеспрямованою, ефективною, а відпочинок сприймається суспільством як її слабкість або неуспішність. У результаті цього все частіше спостерігається масове емоційне вигорання, зростання психоемоційного тиску, розчарування в собі та втрата автентичних цілей [5, с. 334].

Проте, на нашу думку, вплив токсичної продуктивності не є фатальним або незворотним, йому можна і потрібно протистояти, проте не лише на індивідуальному рівні. Ідеться про необхідність комплексного багаторівневого підходу, який включає як особисту трансформацію мислення, так і зміну публічного дискурсу. Важливо нарешті зрозуміти, що культура зайнятості не виникає у вакуумі, вона підтримується через повторювані наративи в ме-

діапросторі, закріплюється соціальними очікуваннями й економічними стимулами, тому вважаємо, що подолання її впливу потребує зусиль на особистісному, інформаційному та інституційному рівнях.

Варто зазначити, що ключова роль у подоланні токсичної продуктивності належить медіаграмотності, тобто сучасний користувач медіа повинен бути не звичайним споживачем інформації, а її критичним інтерпретатором. Це передбачає здатність виявляти медійні маніпуляції, контексти, ознаки ідеалізації або спотворення реальності. Наприклад, важливо вміти відрізнити справжній досвід самореалізації від рекламного образу «надлюдини», яка працює без зупинки. Навички медіаграмотності дозволяють уникнути сліпого наслідування, зберегти психологічну дистанцію і приймати усвідомлені рішення.

Також вважаємо, що необхідна зміна наративів у медіа, адже допоки контент-платформи, журналісти, блогери й бренди транслюватимуть лише історії про безперервну діяльність і зайнятість, культура токсичної продуктивності буде залишатися домінантною, отже вкрай важливо створювати та поширювати альтернативні моделі (історії, де ключовими є баланс між працею і життям, повага до власного ритму, усвідомлення обмежень). Також важливою є особиста рефлексія, без якої будь-який зовнішній вплив буде залишатись поверхневим. Людина повинна поставити перед собою фундаментальні запитання (що для мене справжній успіх; чому я прагну працювати без зупину; чий очікування я намагаюся задовольнити?). Усвідомлення власних внутрішніх потреб, цінностей, ритмів дозволить сформувати автентичну стратегію життя, у якій є місце і для дії, і для відпочинку, і для внутрішнього зростання. Рефлексія також допоможе розпізнавати момент, коли діяльність перестає бути джерелом натхнення й починає руйнувати.

Варто звернути увагу і на інституційну підтримку, адже роботодавці, освітні заклади, державні інституції, масмедіа можуть й повинні створювати умови для здорового функціонування особистості. Така підтримка повинна передбачати запровадження політики ментального здоров'я на робочому місці, підтримку work-life balance, розвиток психологічної підтримки в освітніх установах, регуляцію шкідливих форм трудової пропаганди в медіа. Суспільство повинне навчитися цінувати як зовнішні досягнення, так і внутрішнє благополуччя людини. Отже, на нашу думку, необхідно інтегрувати медіаграмотність в освітні програми, проводити публічні кампанії на теми медіагігієни та підвищувати рівень медіаосвіти серед дорослого населення (наприклад, відкриті онлайн-курси, соціальні ініціативи та громадські проекти).

Слушним є також твердження Ш. Ахмед, що навмисні цілі, які виникають завдяки справжній мотивації та меті, набагато змістовніші, сталиші та корис-

ніші, ніж ті, що поставлені під тиском однолітків і тривоги. Замість того, щоб поспішати шукати справи, які можна зробити на конкретну дату, краще витратити більше корисного часу на те, щоб з'ясувати причини, які спонукають людину до тієї чи іншої дії [6].

Шляхи подолання впливу медіа на поширення токсичної продуктивності наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Шляхи подолання впливу медіа на поширення токсичної продуктивності

Напрями	Дії	Очікуваний ефект
Медіаграмотність	Освітні програми, тренінги, курси	Критичне мислення, стійкість до маніпуляцій
Альтернативний контент	Матеріали про баланс, slow living, реальні історії	Нормалізація відпочинку, нові моделі успіху
Етика медіа і брендів	Відмова від гіперпродуктивних наративів, просування ментального здоров'я	Відповідальність комунікації, зниження тиску
Стандарти журналістики	Дотримання балансу, уникнення романтизації самопожертви	Об'єктивність у висвітленні продуктивності
Кооперація	Партнерства між ЗМІ, ГО, освітніми платформами	Комплексний підхід до інформування суспільства

Джерело: авторська розробка.

Ці шляхи не лише зменшать вплив токсичної продуктивності, вони також сприятимуть формуванню нового підходу до розуміння цінності людини як цілісної особистості, а не лише «машини продуктивності».

Отже, подолання токсичної продуктивності є не звичайною боротьбою з наслідками хибної моди на «вічну зайнятість», а складним процесом переосмислення базових цінностей, норм і очікувань, який потребує участі як окремих осіб, так і суспільства в цілому. Лише так можна збудувати інформаційну й соціальну екосистему, у якій продуктивність буде не тиском, а інструментом самореалізації, де людина зможе не лише працювати, але й повноцінно жити.

Висновки. За результатами дослідження зазначено, що токсична продуктивність є складним соціально-психологічним феноменом, який формується під впливом як індивідуальних мотивацій, так і структурних суспільних чинників. Вона проявляється в нав'язливому прагненні до постійної ефективності, ігноруванні відпочинку, емоційного стану та особистих потреб. Основною рушійною силою формування культури токсичної продуктивності виступають масові медіа, особливо соціальні мережі, які активно транслюють ідеалізова-

ні образи «успішної» людини, створюючи викривлену уяву про норми зайнятості, досягнень і щастя. Отже, токсична продуктивність є серйозним викликом сучасності, однак її вплив не є остаточним і піддається конструктивному осмисленню та подоланню. Успішна протидія цьому явищу можлива лише за умов поєднання особистої рефлексії, медіаграмотності та відповідального ставлення з боку інституцій, які формують інформаційний простір. Саме цей багаторівневий підхід дозволить повернути фокус суспільства на внутрішнє благополуччя людини та здорові моделі самореалізації.

Перспективи подальших наукових розвідок вбачаються в більш глибокому вивченні системного характеру токсичної продуктивності з акцентом на міждисциплінарному підході, що охоплює соціологію, психологію, медіазнавство та культурологію. Крім того, важливим напрямом є пошук альтернативних моделей успіху та ефективності, що ґрунтуються на балансі, відновленні, турботі про себе та усвідомленій взаємодії із зовнішнім світом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голіцин А. М., Фролова В. М. Тенденції медіаспоживання в Україні у воєнний час. *Маркетинг і цифрові технології*. 2023. Т. 7, №1. С. 128–139.
2. Гордієнко А. В. Токсична продуктивність студентів: феноменологія, чинники, кореляти. *Конфліктологічна експертиза: теорія та методика* : матеріали XXI Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 15 листоп. 2024 р.). Київ : НаУКМА, 2024. С. 16–21.
3. Громовий В. Токсична продуктивність vs щасливе вчителювання. *Vseosvita*, 2021. URL: <https://vseosvita.ua/c/news/post/45409> (дата звернення: 09.04.2025).
4. Шкворченко Н. М. Просодичні характеристики токсичності в англomовному медійному дискурсі *Вчені записки ТНУ імені І. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. 2024. №1. С. 152–156.
5. Шкворченко Н. М. Феномен токсичності у медіа-дискурсі. *Modern research in science and education: The 1st International scientific and practical conference* (Chicago, 14–16 september 2023). Chicago, USA. BoScience Publisher. 2023. P. 331–337 URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2023/09/MODERN-RESEARCH-IN-SCIENCE-AND-EDUCATION-14-16.09.23.pdf#page=331> (дата звернення: 06.05.2025).
6. Ahmed Sh. Toxic Productivity, bought to you by Social Media. 2021. URL: <https://www.linkedin.com/pulse/toxic-productivity-bought-you-social-media-shazma-ahmed> (дата звернення: 06.05.2025).
7. Global Talent Trends 2024. URL: <https://www.mercer.com/assets/global/en/shared-assets/local/attachments/pdf-2024-global-talent-trends-report-en.pdf> (дата звернення: 30.04.2025).

8. Kasman K. Toxic productivity culture: Is social media controlling how hard you work? 2021. URL: <https://www.republicanpost.sg/toxic-productivity-culture-is-social-media-controlling-how-hard-you-work> (дата звернення: 02.05.2025).
9. Li F., Shi M., Feng R. Social media use and job choices: the mediating roles of work values and self-efficacy. *Frontiers in Psychology*. 2025. Vol. 16. doi: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1485663>.
10. Moss J. Let's End Toxic Productivity. 2024. URL: <https://hbr.org/2024/11/lets-end-toxic-productivity> (дата звернення: 29.04.2025).

REFERENCES

1. Golitsyn, A. M., Frolova, V. M. (2023). Tendentsii mediaspozhyvannia v Ukraini u voiennyi chas. *Marketynh i tsyfrovi tekhnolohii – Marketing and Digital Technologies*, Vol. 7, 1, 128–139 [in Ukrainian].
2. Hordiienko, A. V. (2024). Toksychna produktyvnist studentiv: fenomenolohiia, chynnyky, koreliaty. *Konfliktolohichna ekspertyza: teoriia ta metodyka*: proceedings of the XXI International Scientific and Practical Conference. Kyiv: NaUKMA, 16–21 [in Ukrainian].
3. Hromovyi, V. (2021). Toksychna produktyvnist vs shchaslyve vchyteliuvannia. *Vseosvita – Education for All*, 2021. URL: <https://vseosvita.ua/c/news/post/45409> [in Ukrainian].
4. Shkvorchenko, N. M. (2024). Prosodychni kharakterystyky toksychnosti v anhlomovnomu mediinomu dyskursi. *Vcheni zapysky TNU imeni I. I. Vernadskoho. Serii: Filolohiia. Zhurnalistyka – Scientific Notes of V. I. Vernadsky Taurida National University. Series: Philology. Journalism*, 1, 152–156 [in Ukrainian].
5. Shkvorchenko, N. M. (2023). The phenomenon of toxicity in media discourse. *Modern research in science and education*: proceedings of the Scientific and Practical Conference. Chicago: BoScience Publisher, 331–337. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2023/09/MODERN-RESEARCH-IN-SCIENCE-AND-EDUCATION-14–16.09.23.pdf#page=331> [in Ukrainian]
6. Ahmed, Sh. (2021). Toxic Productivity, bought to you by Social Media. URL: <https://www.linkedin.com/pulse/toxic-productivity-bought-you-social-media-shazma-ahmed>
7. Global Talent Trends 2024. (2024). URL: <https://www.mercer.com/assets/global/en/shared-assets/local/attachments/pdf-2024-global-talent-trends-report-en.pdf>
8. Kasman, K. (2021). Toxic productivity culture: Is social media controlling how hard you work? URL: <https://www.republicanpost.sg/toxic-productivity-culture-is-social-media-controlling-how-hard-you-work>
9. Li, F., Shi, M., Feng, R. (2025). Social media use and job choices: the mediating roles of work values and self-efficacy. *Frontiers in Psychology*, Vol. 16. doi: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1485663>
10. Moss, J. (2024). Let's End Toxic Productivity. URL: <https://hbr.org/2024/11/lets-end-toxic-productivity>

Zubrytskyi Volodymyr Volodymyrovych, Postgraduate Student of the Department of Psychological and Pedagogical Anthropology H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine

TOXIC PRODUCTIVITY: HOW MASS MEDIA PROMOTES WORK CULTURE AND ITS RISKS TO PERSONAL DEVELOPMENT

The article investigates toxic productivity as a media-constructed phenomenon that extends beyond individual behavior. It reveals the role of mass media in shaping a culture of hyperactivity and the devaluation of rest. The consequences for vulnerable social groups are analyzed. It is shown that social networks romanticize overwork, stimulate constant self-comparison with others, and reinforce notions of success, which lead to emotional exhaustion and alienation..

Keywords: *mass media, toxic productivity, overwork, employment, social networks, media culture.*

УДК: 327

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.66.330619>

Попадик Олег Євгенійович, здобувач СО «Доктор філософії»,
Донецький національний університет імені Василя Стуса,
м. Вінниця, Україна
e-mail: o.popadyk@donnu.edu.ua
ORCID: 0009-0004-6958-3096

КРИЗА ПОЛІТИКИ СТРИМУВАННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ПОСТБІПОЛЯРНОГО СВІТУ

Проведено аналіз проблем реалізації політики стримування в сучасних умовах постбіполярного світу. Підтримується теза про новий виток розповсюдження у світі ядерної зброї. Підставою для цього стала агресія росії проти України, результатом чого стало усвідомлення, що, можливо, єдиним засобом захисту та забезпечення балансу сил є наявність у держави ядерної зброї.

Ключові слова: політика стримування, баланс сил, постбіполярний світ, засоби стримування, ядерна зброя.

Постановка проблеми. Постбіполярний світ, з його відсутністю єдиного центру впливу чи двох основних акторів, що є в контрадикції, створює для науковців та політиків численні виклики, більшість яких зводяться до питання забезпечення балансу сил. Міжнародні відносини суттєво ускладнюються, стають багатовекторними, виникають нові центри впливу, формуються нові альянси (стійкі чи ситуативні), підсилюється суб'єктність міжнародних організацій як політичних акторів, що створює ризики невизначеності міжнародної політики та складності пошуку ефективних важелів впливу. Проте необхідність їхнього пошуку та застосування є актуальною як ніколи, зважаючи на зростання кількості загроз та актів відкритої й гібридної агресії. Крім того, ініціативи із захоплення нових територій, які останнім часом демонструють світові лідери, такі як росія, Китай та США, наштовхують на думку про потребу формування нових і трансформації тих, що існують, механізмів стримування. Таким чином, обрана тема дослідження є своєчасною й такою, що потребує наукової уваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема політики стримування є широко досліджуваною у вітчизняній та зарубіжній політологічній доктрині. Серед зарубіжних науковців, безумовно, варто згадати праці Г. Алфарзі (H. Alfarsi) [3], Б. Броді (B. Brodie) [5, 10], Л. Фрідмана (L. Freedman) [6], Д. Тарра (D. Tarr) [7], К. Волтса (K. Waltz) [8] та багатьох інших авторів. З-поміж вітчизняних дослідників питанню балансу сил та політики стримування присвячували свої роботи, зокрема, А. Осмоловська та М. Примуш [3], Т. Мельник [4], М. Капируля [11] та ін. Проте новітні умови постбіполярного світу потребують повернення до цієї проблематики та її переосмислення.

Метою статті є аналіз проблем реалізації політики стримування в сучасних умовах постбіполярного світу.

Виклад основного матеріалу. Під час аналізу політики стримування найбільш логічним було б розпочати з концепції балансу сил, складником якої і визнається політика стримування.

Концепція «балансу сил» певною мірою відображена в основоположних принципах міжнародного права, які містяться у Статуті ООН. Так, у ч. 1 ст. 2 Статуту ООН закріплений принцип суверенної рівності держав, згідно з яким кожна держава, що є Членом ООН, зобов'язана поважати суверенітет інших держав, кожна держава має рівне право на незалежність і територіальну цілісність, право бути учасником міжнародних організацій, об'єднуватися з іншими в міжнародні альянси, підписувати міжнародні договори тощо. Важливим для балансу сил також є принцип незастосування сил або погрози силою, згідно з яким «усі Члени Організації Об'єднаних Націй утримуються у своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і якимось іншим чином, несумісним із Цілями Об'єднаних Націй» (ч. 4 ст. 2 Статуту ООН) [1]. Тож концепція балансу сил є не тільки теоретичною конструкцією, а й практичною моделлю, закріпленою у принципах міжнародного права.

До характеристики концепції балансу сил на доктринальному рівні свого часу зверталися як зарубіжні, так і вітчизняні науковці. Так, М. В. Примуш та А. О. Осмоловська розглядають «баланс сил» як систему, «у якій основними акторами є національні держави з широкими військовими й економічними можливостями. У цій системі не існує диференціації ролей; якщо в ній налічується менше п'яти держав-акторів, то система може виявитися нестійкою. Якщо є п'ять або більше таких держав, то вони зацікавлені в тому, щоб не допустити усунення інших держав як основних акторів системи, зберігши їх як майбутніх союзників» [2, с. 112]. У наведеній характеристиці концепції балансу сил відображено одну з основних тенденцій постбіполярного сучасно-

го світу, а саме тенденцію до об'єднання більш слабких гравців у широкі стійкі альянси, союзи, яскравим прикладом якого є Європейський Союз, що дає можливість ефективно протистояти більш сильним акторам.

У концепції балансу сил основними її стратегіями, які, власне, і впливають на полярність світу, визнаються рівновага та стримування. Очевидно, що вони не є всеохопними, вичерпними, але тим не менше здебільшого вони забезпечують досягнення стану безпеки.

Що стосується рівноваги, то вона є показником стабільності всередині динамічних систем, тобто залежить від ефективного розподілу та взаємообміну інформацією, а також здатності системи балансувати. Оскільки через синергію хаосу утворюється певний порядок, то його відсутність може призвести до нестабільності системи. Це може здаватися парадоксальним, але насправді вказує на те, що однополярний світ є більш нестабільним, ніж мультиполярний чи навіть біполярний. Це вказує на необхідність наявності та функціонування у таких системах механізмів стримування агресії.

Можна сказати, що концепція рівноваги розглядалася як один з основних принципів дипломатії в період 1648–1914 рр. Характерною його рисою було те, що політика формувалася базовими акторами. Це стосувалося як міжнародних відносин, так і конфліктних ситуацій. Важливу роль у цьому відіграє і симетричність розподілу ресурсів, що безпосередньо впливає на баланс впливу. У зв'язку з цим будь-які зміни в міжнародних відносинах, політичній риториці, дипломатії потребують повсякчасного коригування.

Змістовно іншим у концепції балансу сил є стримування. Причому класичним є виділення двох напрямів у його межах, а саме концепцій прямого та розширеного стримування. Пряме стримування здебільшого характеризує оборону, захист власних кордонів, суверенітету самими державами. Розширене ж стримування вже стосується формування альянсів та виконання вже згаданих функцій, але щодо союзників, у межах союзних утворень.

Виходячи з наведеного, політика стримування у загальних рисах означає переконання іншої сторони, що її агресія не залишиться без належної відповіді, результатом чого буде настання для неї втрат і несприятливих наслідків. Причому, що характерно, такі наслідки мають перевищувати очікувані цим суб'єктом надбання від акту агресії.

Якщо розглянути історичні передумови формування концепції стримування, то першими, хто обґрунтовували необхідність стримування зростання домінуючої іноземної держави шляхом балансування, були Франческо Сфорца, герцог Міланський, і Лоренцо Медічі, правитель Флоренції. Історик і прихильник родини Медічі Бернардо Ручеллаї ввів фразу «баланс сил» в історичний аналіз у своїй «*De Bello Italico*», де обговорювалася зовнішня політика

Флоренції та розповідалося про вторгнення Франції в Італію в 1493 році» [3]. Таким чином, концепція, рівно як і політика стримування, має глибоке історичне коріння.

Можна сказати, що ідеї стримування є добре відомими ще з Давньогрецьких часів. Але, за твердженням науковців, події останніх років доводять, що старі завдання безпеки так само залишаються на порядку денному, особливо питання збереження миру. Тобто концепція стримування отримала абсолютно новий сенс при поверненні до класичних викликів безпеки [4, с. 57]. Тим більше, що класичними викликами на сучасному етапі все не обмежується. З'являються абсолютно нові виклики, такі, наприклад, як гібридні, інформаційні війни, коли агресор не є чітко ідентифікованим. Крім того, здійснюється більш тонкий психологічний вплив на адресата, що створює підґрунтя для подальшого військового втручання. Тобто питання безпеки загалом та кібербезпеки зокрема, як і раніше, а можливо, навіть більш поглиблено залишаються на порядку денному.

Одним із найбільш поширених визначень є розуміння безпеки як стану, коли загроза відсутня або існують можливості надійно захиститися від неї [4, с. 62].

Забезпечення національної безпеки як стану захищеності основних сфер існування та функціонування держави та суспільства пройшло тривалий процес формування і наразі закріплено у стратегіях розвитку та в законодавстві всіх держав світу.

Тим не менше як теоретичне вчення, а також як елемент вищого порядку в політиці національної безпеки стримування оформлюється лише в ядерну епоху. Про це свідчать слова видатного американського вченого Бернарда Броуді, якими він прокоментував новину про бомбардування Хіросіми, зазначивши, що відтепер основною метою буде не перемога у війнах, але запобігання війнам [5, с. 91]. Провідний дослідник проблеми ядерного стримування Лоуренс Фрідман так трактує ядерне стримування: тільки ядерна спроможність одного актора стримує потенційне використання ядерної зброї іншим [6, с. 24]. Девід Тарр вказує, що ядерне стримування переслідує мету «зберегти та посилити стабільність у її чотирьох аспектах (політичному, стратегічному, кризовому та гонці озброєнь) [7, с. 64; 4, с. 79]. Тобто у глобальному сенсі ядерна зброя спрямована на те, щоб певним чином зрівняти шанси більш слабких та сильних гравців. Але залишається відкритим питання, яке наразі гостро стоїть на порядку денному, а саме: що робити, коли і без того один із найсильніших акторів світу, володіючи при цьому ядерною зброєю, посягає на територію більш слабого гравця. І на це питання, схоже, не можуть відповісти ані політики, ані спеціалісти-політологи, ані правники. Причому

Будапештський меморандум, який на момент його укладання виглядав саме як альянс більш слабого та більш сильних акторів заради забезпечення безпеки у світі, виявився абсолютно недієвим унаслідок відсутності в ньому реальних юридичних гарантій захисту (тобто стримування в розширеному сенсі). Тому зараз візуалізується проблема, що робити, коли один із нібито гарантів безпеки безпосередньо здійснює агресію, а інші абстрагувалися від своїх зобов'язань. Відповідь, на нашу думку, лежить у площині посиленої інтеграції політологічних та правничих наук, оскільки політичні рішення, які не мають належного юридичного оформлення, можуть призвести в майбутньому до ще більших проблем. Таким чином, логічно можна дійти висновку, що тільки наявність у держави ядерного статусу може бути гарантією безпеки держави в сучасному світі.

Цієї тези дотримується і значна кількість науковців. Зокрема, Кеннет Уолц у своїй статті «Розповсюдження ядерної зброї: більше може бути краще» наголошує на тому, що «кероване розповсюдження» ядерної зброї може реанімувати переваги ядерного стримування в багатополлярному світі та успішно протидіяти властивим йому небезпекам. Він пояснює: ядерна зброя повністю змінює характер взаємодії через здатність держави наносити «неприйнятну шкоду» сильнішій державі, незважаючи на певну нерівність сил між ними, так звану здатність «слабких стримувати сильних» [8, с. 13–19, 26–28].

Паралельно з викладеним вище вчені наголошують на тому, що «сьогодні ядерне стримування стикається з низкою викликів, серед яких: відсутність чіткого поділу на сфери впливу та тотального контролю над ними з боку основних гравців; загроза появи нових ядерних держав та проблема ірраціональності таких акторів, як Північна Корея; необхідність підтримки та оновлення ядерних потенціалів на фоні зобов'язання по його знищенню; неможливість використання ядерного або іншого стримування по відношенню до таких недержавних або трансдержавних акторів, як терористичні організації» [9]. І це все, безумовно, підлягає врахуванню, проте, як демонструє практика, ядерна зброя все одно залишається чи не єдиним засобом ефективного стримування.

Важливим, на думку Б. Броді, є той факт, що «якщо для “оборонного ідеалу” в основному враховуються можливості конвенційних військ (прикладом використання такої стратегії є лінія Мажино та лінія Маннергейма, обидві з яких, до речі, хоча і з різних причин, не виконали своєї оборонної функції), то для використання ж стратегії стримування придатною є саме погроза використання ядерної зброї» [10, с.114–117], що є дійсно корисним для більш слабких гравців. Проте сильні гравці також не хештують погрозою застосування ядерної зброї. І варто зазначити, що ядерний шантаж росії на початку

повномасштабного вторгнення в Україну спрацював якнайкраще для того, щоб союзники України злякалися ескалації та не надали нашій державі тієї підтримки, яка б дійсно допомогла витіснити агресора. Тож на цьому прикладі можемо спостерігати, як стратегію стримування за допомогою ядерної зброї ефективно використовують і сильні держави з потужним військовим потенціалом.

Ще один момент, на який варто звернути увагу, виділяє та обґрунтовує М. Капируля, який стверджує: «...основна роль відводиться кількісним характеристикам ядерної зброї. Потрібно розуміти, що сама по собі розробка ядерної зброї без достатнього рівня розвитку носіїв та їх фізичного захисту не призводить до дії ядерного стримування, а навпаки, буде призводити до дії дилеми безпеки між потенційними супротивниками та до розгляду ними можливості нанесення превентивного удару» [11, с. 103]. Таким чином, очевидним є висновок, що для ефективного стримування необхідним є розроблення не лише ядерної зброї як такої, а й розвиненої інфраструктури її обслуговування й запуску.

Узагалі після жорстокого нападу росії на Україну світ повністю переосмислив роль ядерної зброї як у війні, так і у світовій політиці загалом. Як наголошує Гевін Дж. Френсіс, «після закінчення Холодної війни ядерна зброя стала повсюдною і потужною силою, що формує світову політику, залишаючись при цьому, за іронією долі, майже невидимою, рідко обговорюваною і навіть не обдуманною. Ця страшна зброя обмежувала дії ключових гравців, часто навіть без їхнього повного усвідомлення. Ці потужні ефекти мали місце, незважаючи на те, що термоядерна зброя ніколи не використовувалася в бою і не мала відношення до більшості аспектів сучасних міжнародних відносин. Дійсно, провідна ядерна держава, Сполучені Штати, за останні десятиліття зробила важливі кроки, щоб зменшити значення ядерної бомби як у світовій політиці, так і у своїй власній великій стратегії. Це одна з причин, чому драматична поява «ядерної політики» під час російсько-української війни була такою тривожною і шокуючою. Вторгнення росії в Україну і ядерні погрози, що послідували за ним, повернули ядерну зброю на авансцену світової політики вперше з часів закінчення Холодної війни – і, можливо, з часів криз кінця 1950-х і початку 1960-х років» [12]. Отже, спираючись на таку риторику, можна спрогнозувати новий виток поширення ядерної зброї у світі як чи не єдиного ефективного засобу стримування.

Інколи в сучасній літературі наголошується на значенні невійськових засобів стримування, таких як дипломатичні, економічні, політичні інструменти тиску і навіть культурні. Тим не менше, як демонструє поточна ситуація, вони є ефективними, коли застосовуються до більш слабких політичних

гравців. Якщо ж ідеться про світових лідерів, то у них є набагато більше можливостей ігнорувати такі засоби або обходити їх (що наразі відбувається з економічними санкціями). Тому потенціал невійськових засобів стримування в сучасних реаліях виявився вельми обмеженим.

Зважаючи на описану ситуацію, для забезпечення безпеки держави шукають нові механізми та інструменти, одним з яких стало об'єднання більш слабких гравців у розширені альянси та союзи. Так, на думку окремих науковців, сьогодні Європейський Союз та Північноатлантичний Альянс мають особливе значення в Євроатлантичній системі. Розвиток цих інституцій підтверджує ліберальний аргумент, що кооперація зменшує анархію, долає дефіцит довіри та взаємно розподіляє стимули між державами, що взаємодіють [13]. Хоча на сучасному етапі і це не є безспірним. Механізми ЄС хоча й дозволяють протистояти зовнішнім загрозам, але вони ж створюють і ризики, чим стало, наприклад, вето «друзів путіна» (Угорщини) на шляху до вступу України. НАТО, як показала практика, також не стало тим актором, який може ефективно протидіяти агресії, коли не йдеться про його членів. Більше того, Україна у своїх намаганнях і спробах вступити до альянсу зіткнулася з численними перепонами, які, по суті, можна розцінювати як відмову від стримування, а також від захисту гравців, які потребують або в майбутньому можуть цього потребувати у протистоянні з сильним супротивником.

Тож на сьогодні «концепція балансу сил в сучасному світі вимагає переосмислення у світлі нових глобальних викликів. І одним із таких викликів стали гібридні війни. Вони носять прихований характер, тому зв'язок між основними гравцями міжнародної політики та структурами, до яких вони мають відношення, дуже складно встановити. Глобалізація трансформує міжнародні стосунки, де військова сила не завжди є вирішальним фактором. Необхідно адаптувати концепцію балансу сил, враховуючи нові динаміки і складності сучасного світу» [14, с. 143].

Крім гібридних війн, корективи в реалізацію концепції стримування були внесені диджиталізацією та розвитком інформаційного суспільства. «З розвитком цифрових технологій з'явилося чимало кібератак, де ідентифікація зловмисника дуже складна. Тому ядерна зброя, як ресурс протистояння, усе ще залишається важелем впливу та розподілом сфер контролю. Водночас без розвитку цифрових технологій атомна зброя перетворюється на загрозу для тієї країни, яка використовує її як стратегію стримування. Не випадково Іран, як ядерна країна, заборонив пасажирам мати при собі пейджери та рації на авіарейсах. Це відбулося після того, як «в Лівані відбулися одночасні вибухи пристроїв зв'язку, які члени “Хезболли” використовували для зашифро-

ваної внутрішньої передачі повідомлень» [15]. Тобто сучасний світ формує безліч нових чинників, які є ризиками у світлі реалізації концепції стримування.

Висновки. На підставі викладеного можна зробити висновок, що однією з проблем стримування в сучасному світі є проблема гібридних воєн, де агресор не завжди чітко ідентифікований.

Також непередбачуваність ситуації посилює створення ситуативних, подекуди неочікуваних, оформлених чи неформлених альянсів, коли у конфлікті більш сильного і більш слабого акторів стороннім сильним актором підтримується також більш сильний політичний гравець, що створює суттєвий дисбаланс сил (як-от спроби загравання США з росією за другої каденції Дональда Трампа, коли замість підтримки постраждалої сторони, тобто України, на неї здійснюється додатковий тиск).

Засоби невійськового (зокрема ядерного), а саме економічного, політичного, культурного та іншого стримування можуть бути ефективними, коли застосовуються до більш слабких акторів, а не до світових лідерів, у яких є більше можливостей, по-перше, ігнорувати, а по-друге, обходити такі засоби (зокрема це яскраво ілюструє обхід економічних санкцій росією).

Наголошується на необхідності посилення інтердисциплінарного підходу, зокрема інтеграції політологічних та правничих досліджень. Оскільки на прикладі Будапештського меморандуму було зроблено висновок, що політичні рішення, які не мають належного юридичного оформлення, можуть створити додаткові проблеми замість того, щоб слугувати ефективним засобом стримування. Такі ж саме проблемні питання в майбутньому може викликати угода про корисні копалини між США та Україною, яка, як і Будапештський меморандум, не містить реальних гарантій безпеки.

Підтримується та додатково обґрунтовується теза про новий виток розповсюдження у світі ядерної зброї. Уроком цього стало новітня історія, зокрема агресія росії проти України. Результатом цього стало усвідомлення, що, можливо, єдиним засобом захисту та забезпечення балансу сил є наявність у держави ядерної зброї та розвинутої інфраструктури її обслуговування й запуску.

Крім того, уроками новітньої історії стало те, що в сучасному світі стримування нерідко спрямовано на постраждалу від агресії сторону (Україна, Ізраїль).

Таким чином, можна дійти висновку, що найбільш ефективними засобами стримування в сучасному постбіполярному світі є або наявність у держави ядерної зброї, або широкі стійкі альянси більш слабких гравців (прикладом чого може слугувати Європейський Союз).

ЛІТЕРАТУРА

1. United Nations Charter. 1945. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter> (дата звернення: 03.05.2025).
2. Примуш М. В., Осмоловська А. О. Політико-правові аспекти міжнародних конфліктів крізь призму системності в міжнародних відносинах. *Політичне життя*. 2021. № 3. С. 109–114.
3. Alfarsi H. Balance of Power Theory: what is it and how is it maintained. *Profolus*. 2023. 20 October. URL: www.profolus.com/topics/balance-of-power-theory-what-is-it-and-how-is-it-maintained/ (дата звернення: 02.05.2025).
4. Мельник Т. А. Ядерне стримування в євроатлантичній системі безпеки : дис. ... канд. політ. наук: Київ, 2021. 231 с.
5. Brodie B. *Strategy in the Missile Age*. Princeton : Princeton University Press, 1971. 444 p.
6. Freedman L. *Nuclear Deterrence*. London : Ladybird Books. 2018. 52 p.
7. Tarr D. W. *Nuclear Deterrence and International Security. Alternative Nuclear Regimes*. N. Y : Longman, 1991. 229 p.
8. Waltz K. N. The Spread of Nuclear Weapons: More May Be Better. *Adelphi Papers*. № 171. London : International Institute for Strategic Studies, 1981. 32 p.
9. Мельник Т. Відповідь західної цивілізації на сучасні безпекові виклики за законом виклика/відповіді та роль ядерного стримування. *Вісник Одеського національного університету*. 2017. Т. 22, № 2 (29). С. 113–125.
10. Brodie B. *Strategy in the Missile Age*. Princeton : Princeton University Press, 1984. 224 p.
11. Капируля М. В. Ядерне стримування в постбіполярному світі : дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2015. 200 с.
12. Гевін Френсіс Дж. Ядерні уроки та дилеми війни в Україні. Війна в Україні. Конфлікт, стратегія та повернення розколотого світу. URL: <https://drukarnia.com.ua/articles/glava-10-yaderni-uroki-ta-dilemi-viini-v-ukrayini-zr52> g (дата звернення: 17.05.2025).
13. Ashfaq A. The Philosophy of Nuclear Proliferation/Non-proliferation: Why States. Build or Forgo Nuclear Weapons? *TRAMES*. 2017. 21(71/66), 4. P. 371–382 URL: www.kirj.ee/public/trames_pdf/2017/issue_4/Trames-2017-4-371-382.pdf (дата звернення: 15.05.2025).
14. Попадик О. Є. Глобалізація та виклик концепції балансу сил. *Політичне життя*. 2024. № 4. С. 140–146.
15. CNN: у пейджерях «Хезболли» були заміновані акумулятори. *Радіо Свобода*. 27 верес. 2024 р. URL: www.radiosvoboda.org/a/news-khezbolla-peydzheri-vybukhivka-akumulyatory/33137707.html (дата звернення: 04.05.2025).

REFERENCES

1. United Nations Charter. (1945). URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter>

2. Prymush, M. V., Osmolovska, A. O. (2021). Polityko-pravovi aspekty mizhnarodnykh konfliktiv kriz pryzmu systemnosti v mizhnarodnykh vidnosynakh. *Politychne zhyttia – Political life*, 3, 109–114 [in Ukrainian].
3. Alfarsi, H. (2023). Balance of Power Theory: what is it and how is it maintained. *Profolus*, 20 October. URL: www.profolus.com/topics/balance-of-power-theory-what-is-it-and-how-is-it-maintained/
4. Melnyk, T. A. (2021). Yaderne strymuvannia v evroatlantychnii systemi bezpeky: *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Brodie, B. (1971). *Strategy in the Missile Age*. Princeton: Princeton University Press.
6. Freedman, L. (2018). *Nuclear Deterrence*. London: Ladybird Books Ltd.
7. Tarr, D. W. (1991). *Nuclear Deterrence and International Security. Alternative Nuclear Regimes*. N. Y: Longman.
8. Waltz, K. N. (1981). The Spread of Nuclear Weapons: More May Be Better. *Adelphi Papers*, 171. London: International Institute for Strategic Studies.
9. Melnyk, T. (2017). Vidpovid zakhidnoi tsyvilizatsii na suchasni bezpekovi vyklyky za zakonom vyklyka/vidpovidi ta rol yadernoho strymuvannia. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu – Bulletin of the Odessa National University*, Vol. 22, 2(29), 113–125 [in Ukrainian].
10. Brodie, B. (1984). *Strategy in the Missile Age*. Princeton: Princeton University Press.
11. Kapyrulia, M. V. (2015). Yaderne strymuvannia v postbipoliarnomu sviti: *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
12. Hevin, Fransis Dzh. (n.d.). Yaderni uroky ta dylemy viiny v Ukraini: Konflikt, stratehia ta povnennia rozkolotoho svitu. URL: <https://drukarnia.com.ua/articles/glava-10-yaderni-uroki-ta-dilemi-viini-v-ukrayini-zr52-g> [in Ukrainian].
13. Ashfaq, A. (2017). The Philosophy of Nuclear Proliferation/Non-proliferation: Why States Build or Forgo Nuclear Weapons? *TRAMES*, 21(71/66), 4, 371–382. URL: www.kirj.ee/public/trames_pdf/2017/issue_4/Trames-2017-4-371-382.pdf
14. Popadyk, O. Ye. (2024). Hlobalizatsia ta vyklyk kontseptsii balansu syl. *Politychne zhyttia – Political life*, 4, 140–146 [in Ukrainian].
15. CNN: u peidzherakh «Hezbolly» buly zaminovani akumuliatory. (2024). *Radio Svoboda*. URL: www.radiosvoboda.org/a/news-khezbolla-peydzhery-vybukhivka-akumulyatory/33137707.html [in Ukrainian].

Popadyk Oleh Yevheniyovych, PhD student, Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine

CRISIS OF DETERRENCE POLICY IN THE MODERN CONDITIONS OF THE POST-BIPOLAR WORLD

The purpose of the article is to analyze implementing the policy of deterrence in the post-bipolar world. The thesis about a new proliferation of nuclear weapons is supported.

The lesson of this was Russia's aggression against Ukraine. The result was the realization that only means of the balance of power is the nuclear weapons.

Keywords: *deterrence policy, balance of power, post-bipolar world, means of deterrence, nuclear weapons.*

УДК: 327 (477)

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.66.337974>

Титарчук Руслан Васильович, здобувач СО «Доктор філософії»,
Донецький національний університет імені Василя Стуса,
м. Вінниця, Україна
e-mail: r.tytarchuk@donnu.edu.ua
ORCID ID: 0009-0009-2622-2334

ПОЛІТИЧНИЙ РЕАЛІЗМ У СУЧАСНОМУ СВІТІ: КЛАСИЧНІ ЗАСАДИ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ

Проведено аналіз трансформації політичного реалізму. Теза політичного реалізму про державу як єдиного актора міжнародних відносин зазнала трансформації, коли після Другої світової війни почали формуватися міжнародні організації як суб'єкти міжнародної політики. Зважаючи на безсилля міжнародних організацій перед численними актами агресії, наразі відбувається повернення до базового постулату політичного реалізму.

Ключові слова: *політичний реалізм, держава, міжнародні організації, політика стримування, баланс сил, постбіполярний світ.*

Постановка проблеми. Політичні вчення не є суто теоретичними конструкціями, вони втілюються в реальну політику держав та інших суб'єктів, визначаючи характеристики їхньої взаємодії. Але більшість із таких наукових концептів сформувалися доволі давно, тож, будучи втіленими в політичному житті, періодично потребують свого коригування. Життя не стоїть на місці, політичні, економічні, соціальні, культурні та інші відносини розвиваються і трансформуються, причому на сучасному етапі такі видозміни значно прискорилися. Зважаючи на це, доктринальні вчення, що створюють їх підґрунтя, також вимагають переосмислення. Певні з них ідуть у небуття, втрачаючи свою актуальність; певні – перероджуються в інші течії; деякі інтегруються, створюючи щось принципово нове. Не винятком став і політичний реалізм, який тривалий час був одним із базових теоретичних концептів міжнародних відносин. Можна сказати, що таким він вважається і зараз. Тим не менше в його змісті намітилися суттєві трансформації, пов'язані, по-перше, з його критикою, а по-друге, – зі зміною політичного континууму. Таким чином, обрана для дослідження тема може бути охарактеризована як актуальна та така, що потребує розроблення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання політичного реалізму неодноразово ставали предметом досліджень науковців, з-поміж яких можна

назвати таких, як Н. Кравченко [1], Т. Мельник [2], З. Самчук [3], І. Троян [4], А. Фабрика [5], С. Шергін [6] та ін. Теоретичний базис наукової статті також становлять напрацювання зарубіжних вчених, таких як В. Кораб-Карпович (W. Korab-Karpowicz) [7], Дж. Миршаймер (J. Mearsheimer) [8], Г. Моргентгау (H. Morgenthau) [9], Р. Ралан (R. Palan) [10], А. Рохай (A. Rochau) [11] та багато інших. Тим не менше, зважаючи на зміну структури політичних відносин сучасного суспільства, науковий інтерес до теми є повністю обґрунтованим.

Метою статті є аналіз трансформації концепції політичного реалізму в умовах сучасного світу.

Виклад основного матеріалу. Історичні витoki політичного реалізму можна знайти ще у творі Н. Макіавеллі «Державець», зокрема, там здійснено спробу виявити співвідношення політики та моралі, що є однією з ключових засад політичного реалізму. Причому пріоритет однозначно віддається політиці. Так, Н. Макіавеллі стверджує, що «влада в державі підтримується виключно за допомогою страху» (за незначними винятками) [12]. Зрозуміло, що цей постулат у сучасному світі дещо коригується щодо демократичних соціальних держав, проте здебільшого він зберігає свою актуальність.

Саме згаданий твір Макіавеллі став у подальшому основою для формування та розвитку ідей Г. Моргентгау, які були присвячені аналізу та співвідношенню в міжнародній політиці моралі та національних інтересів. Для обґрунтування законів і правил міжнародної політики він спирався на особливості людської природи. Це було особливо актуально в період після Другої Світової війни, коли дана теорія формувалася. Моргентгау наголошував на тому, що «власні інтереси держави та сила, – це те, на що державі варто спиратися у міжнародних відносинах». Натомість мораль розглядалася як те, чого слід уникати. Зокрема, за твердженням Г. Моргентгау, «політика не може бути заснована на ідеалізмі чи моралі, оскільки це може призвести до ослаблення держави та навіть її руйнування. А будь-яка влада заснована виключно на силі, яка у свою чергу спрямована на збереження, збільшення або демонстрацію влади» [9].

У США ідеологом політичного реалізму був Генрі Кіссенджер, який від самого початку своєї кар'єри як радника з національної безпеки намагався розробити стратегічні рамки, у яких США могли реагувати на виклики, які виникали у той час перед державами, що вилилося у формування у другій половині 60-х рр. цілісного вчення.

Якщо розглядати сутність та зміст політичного реалізму, то держава є, по суті, єдиним визначальним актором міжнародної системи [10, с. 389]. Представники цієї теорії дотримуються думки, що в сучасному світі головною особливістю міжнародної політики є постійне прагнення великих держав

зберегти наявний на міжнародній арені порядок, за умови, якщо він для них є цілком вигідний або ж, якщо не вигідний, змінити його на свою користь. Важливою для політичного реалізму є проблема безпеки. Останню представники даної теорії розуміють перш за все як військово-силову могутність держави. На думку реалістів, «держави ведуть постійну боротьбу за переваги у міжнародному середовищі. При цьому державний суверенітет є їх правом відстоювати і реалізовувати свої національні інтереси» [13, с. 155]. Можна стверджувати, що теза про державу як єдиного актора міжнародних відносин зазнала певних трансформацій, коли після Другої світової війни почали активно формуватися та функціонувати міжнародні організації як суб'єкти міжнародної політики. Проте, зважаючи на безсилля міжнародних організацій перед численними актами агресії в сучасному світі, відбувається їхнє ослаблення та повернення до базового постулату політичного реалізму.

Прихильники політичного реалізму стверджують, що при вирішенні питань, пов'язаних зі справами іноземних урядів, слід застосовувати ту саму політику, яка використовується на внутрішньому фронті. Як і у випадку захисту держави, інтереси нації мають найвищий пріоритет. Так само лідер не повинен перейматися питаннями моралі у відносинах зі своїми ворогами. Держава в контексті міжнародних відносин не може займатися питаннями моралі, які безпосередньо не впливають на безпеку і процвітання держави, тим більше, що в них задіяні численні актори, озброєні тими ж цілями і порядком денним. Генріх фон Трейчке зазначав, що «держави є силою саме для того, щоб стверджувати себе на протигагу іншим таким же незалежним силам, і що найвищим моральним обов'язком держави є сприяння цій силі. Він вважав міжнародні угоди обов'язковими лише настільки, наскільки це було доцільно для держави» [14, р. 7]. Таким чином, була введена ідея автономної етики поведінки держави і поняття *realpolitik*. Така теза є ще одним базовим принципом політичного реалізму. Мораль та етика розглядаються або як щось вторинне щодо інтересів держави, або взагалі ігноруються. Основою втілення інтересів держави визнається сила (зокрема військовий потенціал), що особливо актуалізується на сучасному етапі, коли баланс сил у світі є нестабільним, а засоби стримування нерідко непередбачуваними. Тим більше, що однією з базових проблем політичного реалізму визначається питання, а чи можливим взагалі є досягнення абсолютного стримування. Тож навіть у глобалізованому світі державам варто передусім враховувати власні інтереси та наявність потенціалу для їхньої реалізації.

На підставі викладених вище положень, *realpolitik* визначається науковцями як вид політичного курсу держави, який характеризується відмовою від використання будь-якої ідеології як основи державного курсу. У такому разі

політика має суто праксеологічний характер, не спираючись ані на мораль, ані на ідеологію. Базисом такої політики, як згадувалося раніше, є лише власні інтереси держави. Зокрема, Л. Рохау у своїй фундаментальній праці «Принципи реальної політики» зазначив, що «головне завдання учасника міжнародних відносин полягає в дотриманні світового закону, у рамках якого кожна подія являє собою результат поточної комбінації політичних сил» [11]. Таким чином обґрунтовується положення, що в міжнародній політиці немає постійних союзників (друзів) чи ворогів, а є тільки національні інтереси, що яскраво демонструє поточна політична ситуація навколо повномасштабної агресії росії проти України.

Тому можна повністю підтримати твердження А. Фабрики про те, що «сутність *realpolitik* полягає зовсім не в компромісах, поступках і русі максимально безконфліктним шляхом, а в наголошуванні на первинності в політиці реальної сили, насамперед військової. Реальна політика, яка ставить на перше місце власні інтереси та практичність, звужує фокус держави до всього, що може покращити становище цієї держави, тим самим підвищуючи рівень життя та загальний добробут народу. На противагу *realpolitik* існує теорія справедливої війни, яка має тенденцію розмивати межі між тим, що є морально справедливим і прагматичним, що призводить до політики, яка лише погіршує становище нації та народу» [5, с. 124]. Як би привабливо не виглядала остання концепція, але в сучасному постбіполярному світі вона виглядає все більше надто ідеалізованою, а подекуди й утопічною.

Тільки завдяки силі держави народ може бути захищеним у своєму повсякденному житті. Співпраця може бути вигідною в короткостроковій перспективі, але не в природі держав підтримувати співпрацю, коли вона більше не відповідає їхнім інтересам. Отже, коли ми говоримо про будь-які угоди у сфері міжнародних відносин, протверезлива доза реалізму повинна передувати будь-яким рішенням, особливо щодо гуманітарних питань, оскільки «більшість держав рідко готові витрачати кров і скарби для захисту іноземного населення від грубих зловживань, включаючи геноцид» [8]. «Було б нелогічно для країни втручатися у справи інших народів, якщо вона не прагне отримати від цього якусь вигоду, чи то у вигляді фізичної здобичі, чи то у вигляді міжнародної похвали. Як у відносинах із зовнішнім світом, так і всередині держави політичні рішення не можуть бути надмірно обтяжені питаннями моралі, якщо взагалі можуть бути обтяжені» [10, с. 17]. Хоча другорядна роль моралі була однією з основних причин критики політичного реалізму (особливо після застосування ядерної зброї США у Хіросімі й Нагасакі), але політичні реалії сьогодення показують фактичне застосування державами здебільшого саме такого підходу. Прикладом може бути

укладення США угоди про корисні копалини з Україною, яку багато хто вже називає колоніальною. І хоча все ж таки наявні думки щодо того, що економічна зацікавленість США в наших корисних копалинах також сформує зацікавленість у закінченні воєнних дій та відновленні України, але складно заперечувати той факт, що угода, по суті, не містить жодних гарантій безпеки для нашої держави. Також не більш моральним було блокування вітчизняних перевізників на кордоні з Польщею, яка хоч і є давнім стратегічним партнером України, але все ж таки керується передусім своїми власними інтересами. Те ж саме у міжнародних відносинах стосується і ролі сили.

Протягом усього періоду становлення та розвитку концепції, намагаючись науково обґрунтувати сили, що визначають перебіг світової політики, політичні реалісти оцінювали силу як головний, а часто і єдиний засіб захисту і реалізації національних інтересів. Крім того, прихильники вчення претендували і претендують на те, щоб дати ключ до розуміння поведінки і дій держав і державних діячів на міжнародній арені, виявити саму логіку міжнародної політики. «За безлічі визначень сили і могутності, спільним для школи *realpolitik* є все ж таки надання стратегічним ресурсам ключової ролі в динаміці світової політики. До таких ресурсів вони відносять: військові засоби, виробничі потужності, сировинні ресурси, кількість населення, геостратегічні переваги, культурні особливості, моральний дух нації, які реалістично розглядаються в контексті здатності держави встановлювати свої правила гри та визначати результат переговорів на свою користь. Силою вважалася також здатність держави обирати і формувати структури глобальної економіки, нав'язувати іншим країнам і народам свої цінності та норми» [16, с. 45]. Усе це, безперечно, є актуальним і на сьогодні, що доводить досвід світових лідерів у можливості їхнього тиску на слабших акторів (зокрема економічними засобами), встановлення резервної валюти для інших держав, ядерного стримування (або навіть шантажу) тощо. Перед такими засобами нерідко пасують засоби дипломатії та навіть демократичні цінності, що ще раз доводить первинність політики щодо моралі.

Слід звернути увагу на те, що, як влучно зазначає З. Самчук, «основне табу принципу реалізму – не сприймати бажане за дійсне» [3, с. 68]. На жаль, Україною не було враховано дотримання цього принципу, коли країна брала участь у Будапештському меморандумі 1994 р. між Україною, США, Великою Британією та Росією, згідно з яким держави-учасниці гарантували захист Україні, якщо вона відмовиться від ядерної зброї. Недарма Н. Макіавеллі зазначає, що «зіткнення людських чи державних інтересів породжує насильство, а єдиним способом уникнути цього у крайніх формах чи захистити державу

від зовнішніх ворогів є жорстка консеквентна політика, позбавлена тісного прив'язання до моралі та релігійних канонів» [1, с. 127].

Хоча політичний реалізм і акцентує увагу в першу чергу на міжнародній суб'єктності держав, він, однак, не виключає можливості співпраці та пошуку компромісів між державами. У межах вчення визнається реальність існування інтересів і конфліктів як невід'ємної частини міжнародних відносин. Формування та підтримка міжнародних альянсів та оборонних союзів також часто базується на принципах політичного реалізму. Держави вступають у союзи з іншими країнами для забезпечення своєї власної безпеки та збільшення власного впливу. Наприклад, НАТО і Європейський Союз – це приклади міжнародних оборонних союзів, які були створені на основі стратегічних інтересів держав-учасниць. Хоча певною мірою утворення таких міжнародних організацій, як ООН, НАТО, точніше, мета і завдання таких організацій, є все ж таки проявом ідеалізму. Досліджуючи їхню діяльність можна побачити, що на практиці ООН та НАТО, головною метою яких є забезпечення захисту прав людини та колективної безпеки, найчастіше на практиці є абсолютно бездіяльні. У НАТО тільки розглядають перспективи підтримки України та Ізраїлю [17], у той час як обидві країни є постраждалими від зовнішньої агресії та потребують захисту. Більше того, на сучасному етапі спостерігаємо, що нам відмовляють навіть у перспективі членства в НАТО задля умиротворення агресора. Тож, міжнародні організації фактично перестали виконувати свої функції, що повертає науковців і практиків до засад класичного реалізму.

Тим не менше, зважаючи на спірні питання політичного реалізму як такого, у його доктрині відбуваються поступові трансформації.

Першим і найбільш рішучим реформатором теорії реалізму став К. Уолт, який поставив під сумнів ряд її положень і тим самим заклав основи для розвитку неореалізму. Варто вказати, що неореалісти намагались подолати недоліки класичного реалізму, застосовувши концепції і методи інших наук і одночасно зберегти ознаки реалізму. Вони не заперечують положення про державу як головного актора міжнародних відносин і разом із тим значну увагу приділяють іншим суб'єктам міжнародних взаємодій і процесам глобалізації. Суверенну державу К. Уолт розглядає як розподіл можливостей (примусів і обмежень), наданий державам міжнародною системою. Для К. Уолта «державний суверенітет не означає повної свободи дій в їхній зовнішньополітичній діяльності. Відповідно, поняття «суверенітет» і «залежність» є тотожними. Суверенітет означає право держави самостійно визначати, як вирішувати свої внутрішні й зовнішні проблеми. Способом їхнього вирішення є пошук допомоги від інших держав, а це обмежує свободу вибору дій держав». Важливо відзначити, що К. Уолт допускає змін-

ність міжнародної структури. Зокрема, вона зазнає значних змін через трансформації, пов'язані із захистом державного суверенітету. До них він відносить появу транснаціональних корпорацій, які розмивають кордони національної держави [4]. Таким чином, неореалізм враховує всі або майже всі основні риси класичного політичного реалізму, враховуючи разом із тим сучасні реалії. Так, розуміння державного суверенітету дійсно зазнає суттєвих трансформацій у глобалізованому світі, де суверенітет тяжіє до зниження. Також по-новому зазвучала теза про роль сили в концепції стримування, зокрема щодо повернення до розроблення ядерної зброї, що також повністю відповідає сутності політичного реалізму.

Теоретики неореалізму, або структурного реалізму, підкреслюють, що збільшення сили ґрунтується в першу чергу на страху держави перед загрозою війни з боку інших держав. У цьому контексті серед представників неореалізму виокремлюються дві течії: оборонний і наступальний неореалізм, які по-різному оцінюють потрібний обсяг сили та ефективності гегемоністичних прагнень. Представник наступального крила Джон Міршаймер зазначає, що для держави має стратегічний сенс отримати якомога більше сили, оскільки наявна переважна влада є найкращим способом забезпечення власного виживання [15, с. 72]. Прибічники оборонного напрямку вказують на загрозу створення коаліції проти агресивно налаштованих держав із гегемоністичними намірами та ускладнення ситуації наявністю зброї масового знищення, зокрема ядерної. Схожі аргументи стосовно коаліцій використовуються і наступальними реалістами, але з акцентом на привабливості об'єднання з переважачою силою замість боротьби [2, с. 83]. Слід зазначити, що в умовах сучасного світу обидві концепції політичного реалізму демонструють підйом, оскільки більш ліберальні політичні течії не знайшли підтвердження в реальних політичних процесах.

Узагалі варто акцентувати увагу на тому, що політичний реалізм саме проявляється через війну в Україні, де не тільки росія керується власними інтересами, а й інші держави. Підтримка України з боку Заходу (країн Європейського Союзу) свідчить про зацікавленість держав у тому, що Україна зупинить росію в її агресії, оскільки існує реальна загроза їхньому суверенітету. США також вбачає в цій ситуації певну загрозу регіональній стабільності та міжнародному порядку. Тому підтримка України й спрямована на запобігання домінуванню росії в регіоні та забезпечення балансу сил, що також є важливим принципом політичного реалізму [18, с. 197]. На підставі зазначеного, з урахуванням досвіду останніх подій на політичній арені прогнозується відродження ідей політичного реалізму як у його класичній версії, так і в нео-реалістичній течії.

Висновки. Констатовано, що теза політичного реалізму про державу як єдиного актора міжнародних відносин зазнала певних трансформацій, коли після Другої світової війни почали активно формуватися та функціонувати міжнародні організації як суб'єкти міжнародної політики. Проте, зважаючи на безсилля міжнародних організацій перед численними актами агресії в сучасному світі, відбувається їхнє ослаблення та повернення до базового постулату політичного реалізму.

Зроблено висновок, що період відродження спостерігається у ще одній ідеї політичного реалізму, відповідно до якої мораль та етика розглядаються або як щось вторинне щодо інтересів держави, або взагалі ігноруються. Основою втілення інтересів держави визнається сила (зокрема військовий потенціал), що особливо актуалізується на сучасному етапі, коли баланс сил у світі є нестабільним, а засоби стримування нерідко непередбачуваними. Тож навіть у глобалізованому світі державам варто передусім враховувати власні інтереси та наявність потенціалу для їхньої реалізації.

Наголошується на тому, що неореалізм враховує всі або майже всі основні риси класичного політичного реалізму, враховуючи разом із тим сучасні реалії. Так, розуміння державного суверенітету дійсно зазнає суттєвих трансформацій у глобалізованому світі, де суверенітет тяжіє до зниження. Також поновому зазвучала теза про роль сили в концепції стримування, зокрема щодо повернення до розроблення ядерної зброї, що також повністю відповідає сутності політичного реалізму.

З урахуванням досвіду останніх подій на політичній арені, прогнозується відродження ідей політичного реалізму як у його класичній версії, так і в неореалістичній течії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кравченко Н. Б. Теорія міжнародних відносин : навч.-метод. посіб. Київ : Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. 2019. 210 с. URL: https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u362/kravchenko_n.b._nmposibnik2019-teoriya_mizhnarodnih_vidnosin.pdf (дата звернення: 12.05.2025).
2. Мельник Т. А. Ядерне стримування в євроатлантичній системі безпеки : дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2021. 231 с.
3. Самчук З. Повернення епохи Realpolitik: принцип задоволення проти принципу реалізму. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2018. Вип. 2. С. 61–89. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/11/samchuk_povernennia.pdf (дата звернення: 15.05.2025).
4. Троян І. В. Сутність державного суверенітету в теорії політичного реалізму. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2011. Вип. 23.

- C. 158–164. URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/25788/28-Troyan.pdf?sequence=1> (дата звернення: 20.05.2025).
5. Фабрика А. А. Культура в теорії міжнародних відносин: реалістичний напрям. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія*. 2018. № 1 (27). С.122–126. URL: <https://jrn1.nau.edu.ua/index.php/VisnikPK/article/download/13338/18495> (дата звернення: 15.05.2025).
 6. Шергін С. О. Реалізм і модернізм в американській політології міжнародних відносин: еволюція «реалістичної» парадигми. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 107 (1). С. 13–21.
 7. Korab-Karpowicz W. Julian Political Realism in International Relation. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. 2023. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/realism-intl-relations/> (дата звернення: 14.05.2025).
 8. Dunne T., Kurki M., and Smith S. (eds.) *International Relations Theories: Discipline and Diversity*. Oxford : Oxford University Press, 2006. 400 p.
 9. Morgenthau H. *Politics among Nations. The Struggle for Power and Peace 1946*. New York : Alfred A. Knopf. 387 p. URL: [http://slantchev.ucsd.edu/courses/ps240/04%20Conflict%20with%20States%20as%20Unitary%20Actors/Morgenthau%20-%20Politics%20among%20nations%20\(selected%20chapters\).pdf](http://slantchev.ucsd.edu/courses/ps240/04%20Conflict%20with%20States%20as%20Unitary%20Actors/Morgenthau%20-%20Politics%20among%20nations%20(selected%20chapters).pdf) (дата звернення: 14.05.2025).
 10. Palan R., Blair B. On the idealist origins of the realist theory of international relations. *Review of international studies*. 1993. № 19. P. 385–399.
 11. Rochau A. L. von. *Grundsätze der Realpolitik, angewendet auf die staatlichen Zustände Deutschlands*. Stuttgart : Verlag von Karl Göpel, 1853. URL: <https://archive.org/details/grundstzederre00roch/page/n3/mode/2up> (дата звернення: 09.05.2025).
 12. Макиавеллі Н. *Державець*. Харків : Фоліо, 2007. 511 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Machiavelli_Niccolo/Derzhavets.pdf (дата звернення: 12.05.2025).
 13. Кремень Т. Еволюція поглядів на державний лад. *Політичний менеджмент* : укр. наук. журн. 2004. № 1. С. 153–162.
 14. Treitschke H. von. *Politics*. Vol. 1. New York : The Macmillan Company. 1916. 213 p. URL: <https://socserv2.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/treitschke/politics01.pdf> (дата звернення: 20.05.2025).
 15. Mearsheimer J. J. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York : W. W. Norton & Company, 2001. URL: <https://samuelbhfaure.com/wp-content/uploads/2015/10/s2-mearsheimer-2001.pdf> (дата звернення: 14.05.2025).
 16. Титарчук Р. В. Еволюція концепції *gealpolitik*: від класичного реалізму до сучасних викликів. *Політичне життя*. 2024. №4. С. 43–48.
 17. У НАТО розповіли про перспективи підтримки України та Ізраїлю. *Слово і діло* : аналіт. портал. 2023. URL: www.slovoidilo.ua/2023/10/21/novyna/bezpeka/nato-rozprovily-properspektyvu-pidtrymky-ukrayiny-ta-izrayilyu (дата звернення: 25.05.2025).
 18. Титарчук Р. В. Політичний реалізм: основні засади та відображення на практиці міжнародних відносин. *Публічна політика і державне управління в умовах війни* : матеріали міжнар. наук-практ. конф. (м. Вінниця, 12 квіт. 2024 р.). Вінниця : Дон. нац. ун-т ім. Василя Стуса, 2024. С. 195–199.

REFERENCES

1. Kravchenko, N. B. (2019). *Teoria mizhnarodnykh vidnosyn*. Kyiv: Natsionalnyi universytet bioresursiv i pryrodokorystuvannia Ukrainy. URL: https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u362/kravchenko_n.b._nmposibnik2019-teoriya_mizhnarodnih_vidnosin.pdf [in Ukrainian].
2. Melnyk, T. A. (2021). *Yaderne strymuvannia v evroatlantychnii systemi bezpeky: Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
3. Samchuk, Z. (2018). *Povernennia epokhy Realpolitik: pryntsyp zadovolennia proty pryntsypu realizmu. Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy – Scientific notes of the I. F. Kuras Institute for political and ethnonational studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2, 61–89*. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/11/samchuk_povernennia.pdf [in Ukrainian].
4. Troian, I. V. (2011). *Sutnist derzhavnoho suverenitetu v teorii politychnoho realizmu. Ukrainaska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku – Ukrainian national idea: realities and prospects for development, 23, 158–164*. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/25788/28-Troian.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
5. Fabryka, A. A. (2018). *Kultura v teorii mizhnarodnykh vidnosyn: realistychnyi napriam. Visnyk Natsionalnoho aviatsiinoho universytetu. Serii: Filosofia. Kulturolohia – Bulletin of the National Aviation University series: Philosophy. Cultural studies, 1(27), 122–126*. URL: <https://jrnl.nau.edu.ua/index.php/VisnikPK/article/download/13338/18495> [in Ukrainian].
6. Sherhin, S. O. (2012). *Realizm i modernism v amerykanskkii politolohii: evoliutsia realistychnoi paradyhmy. Aktualni problem mizhnarodnykh vidnosyn – Current problems of international relations, 107(1), 13–21* [in Ukrainian].
7. Korab-Karpowicz, W. (2023). *Julian Political Realism in International Relation. The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/realism-intl-relations/>
8. Dunne T., Kurki M., and Smith S. (eds.) (2006). *International Relations Theories: Discipline and Diversity*. Oxford: Oxford University Press.
9. Morgenthau, H. (1946). *Politics among Nations. The Struggle for Power and Peace*. New York: Alfred A. Knopf. URL: [http://slantchev.ucsd.edu/courses/ps240/04%20Conflict%20with%20States%20as%20Unitary%20Actors/Morgenthau%20-%20Politics%20among%20nations%20\(selected%20chapters\).pdf](http://slantchev.ucsd.edu/courses/ps240/04%20Conflict%20with%20States%20as%20Unitary%20Actors/Morgenthau%20-%20Politics%20among%20nations%20(selected%20chapters).pdf)
10. Palan, R., Blair, B. (1993). *On the idealist origins of the realist theory of international relations. Review of international studies, 19, 385–399*.
11. Rochau, A. L. (1853). *Grundsätze der Realpolitik, angewendet auf die staatlichen Zustände Deutschlands*. Stuttgart: Verlag von Karl Göpe. URL: <https://archive.org/details/grundstzederre00roch/page/n3/mode/2up> [in German].
12. Makiavelli, N. (2007). *Derzhavets*. Kharkiv: Folio. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Machiavelli_Niccolo/Derzhavets.pdf [in Ukrainian].

13. Kremen, T. (2004). Evoliutsia pohliadiv na derzhavnyi lad. *Politychnyi menedzhment – Political management*, 1, 153–162.
14. Treitschke, H. von (1916). *Politics*. Vol. 1. New York: The Macmillan Company. URL: <https://socserv2.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/treitschke/politics01.pdf>
15. Mearsheimer, J. J. (2001). *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company. URL: <https://samuelbhfaure.com/wp-content/uploads/2015/10/s2-mearsheimer-2001.pdf>
16. Tytarchuk, R. V. (2024). Evoliutsia kontseptsii realpolitik: vid klasychnoho realizmu do suchasnykh vyklykiv. *Politychne zhyttia – Political life*, 4, 43–48 [in Ukrainian].
17. U NATO rozpovily pro perspektyvy pidtrymky Ukrainy ta Izrailiu. (2023). *Analychnyi portal «Slovo I dilo» – Analytical portal «Word and Deed»*. URL: www.slovoidilo.ua/2023/10/21/novyna/bezpeka/nato-rozpovily-properspektyvy-pidtrymky-ukrayiny-ta-izrayilyu [in Ukrainian].
18. Tytarchuk, R. V. (2024). Politychnyi realizm: osnovni zasady ta vidobrazhennia na praktytsi mizhnarodnykh vidnosyn. *Publichna polityka i derzhavne upravlinnia v umovakh viiny: proceedings of the Scientific and Practical Conference*. Vinnytsia: DonNU imeni Vasylia Stusa. 195–199 [in Ukrainian].

Tytarchuk Ruslan Vasyliovych, PhD student, Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine

POLITICAL REALISM IN THE MODERN WORLD CLASSICAL FOUNDATIONS AND TRANSFORMATIONS

The purpose of the article is to analyze the political realism transformation. The thesis of political realism about the state as a single actor in international relations underwent certain transformations when, after the Second World War, international organizations began to actively form. Given the impotence of international organizations in the face of numerous acts of aggression, it's returning to the basic postulate of political realism.

Keywords: *political realism, state, international organizations, deterrence policy, balance of power, post-bipolar world.*

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.77:37.01:004.738.5

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.66.337975>

Погрібна Вікторія Леонідівна, докторка соціологічних наук, професорка, професорка кафедри міжнародного права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: vilpog2017@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5101-0386

Підкуркова Ірина Валеріївна, кандидатка соціологічних наук, доцентка, доцентка кафедри міжнародного права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: i.v.pidkurkova@nlu.edu.ua
ORCID: 0000-0003-4797-3718

ІНФОРМАЦІЙНА ТА ІНФОРМАЦІЙНО-ПОШУКОВА ПОВЕДІНКА СТУДЕНТІВ В УМОВАХ ОНЛАЙН-НАВЧАННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЇ ТОМАСА ВІЛСОНА

У статті окреслюються основні положення теорії інформаційної поведінки та пошуку інформації Thomas D. Wilson, крізь призму якої доводиться, що за умов онлайн-навчання актуалізується значення пошуку інформації як способу організації самостійної роботи студентів. Досліджується вплив ситуаційних чинників (середовище, соціальні ролі, індивідуальні характеристики) на способи пошуку інформації та їхню інформаційну поведінку. При цьому підкреслюється, що у процесі підготовки до навчальних занять студенти зазвичай обирають найбільш зручні джерела інформації, пов'язані з новітніми інформаційними технологіями (зокрема ШІ), утім відсутність навичок коректного користування ними значно знижує ефективність підготовки.

Ключові слова: *інформаційна поведінка, моделі інформаційної поведінки, інформаційно-пошукова поведінка, інформаційні потреби студентів, онлайн-навчання.*

Постановка проблеми. Для всіх закладів вищої освіти України запровадження в умовах поширення пандемії коронавірусу онлайн-навчання стало

викликом [1]. Ця практика продовжує залишатися основною формою організації навчально-виховного процесу в значній кількості регіонів і після початку повномасштабної війни РФ проти України. Оскільки онлайн-формат передбачає відхід від традиційної моделі передачі знань від викладача до студентів «очі-в-очі», велика частина навчального процесу припадає на самостійну роботу студентів. Такі зміни передбачають у тому числі й значно більшу свободу у виборі способів та методів пошуку інформації, необхідної для підготовки до занять. Отже, вельми актуалізується проблема оптимізації інформаційної в цілому та інформаційно-пошукової зокрема поведінки студентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основними напрямками досліджень інформаційної поведінки останніх років є аналіз та порівняння різних теорій та моделей поведінки при пошуку інформації [2–4]; пояснення основних понять поведінки користувачів у пошуку інформації та оцінка впливу технологій на практику пошуку інформації користувачами в академічному середовищі [5]; вивчення інформаційних потреб і моделей поведінки при пошуку інформації [6] та ін. Доволі цікавою для науковців є тематика інформаційно-пошукової поведінки студентів. Здебільшого це емпіричні дослідження, які стосуються аналізу інформаційної поведінки студентів щодо використання інформаційних ресурсів бібліотеки [7], інформаційних потреб учнів та їхньої поведінки в процесі пошуку інформації [8], поведінки студентів при пошуку інформації [9; 10], у тому числі в мережі Інтернет [11], процесу пошуку інформації та джерел, яким надають перевагу студенти [12; 13], інформаційних потреб, пошуку інформації та проблем, з якими студенти стикаються під час пошуку [14–16] тощо.

У вітчизняній літературі інформаційна поведінка (зокрема інформаційно-пошукова поведінка) майже не розглядається як окремий соціальний феномен, а відповідні дослідження зазвичай обмежуються виключно її аналізом як структурного елемента інформаційної культури [17–19].

Ураховуючи, що важливим чинником функціонування будь-якого соціального феномену є актуальні умови його існування, **метою цієї статті** стало дослідження специфіки формування та реалізації модального типу (моделі) інформаційно-пошукової поведінки студентів в умовах онлайн-навчання.

Виклад основного матеріалу. Наукові дослідження проблеми інформаційної та інформаційно-пошукової поведінки набули значного поширення наприкінці ХХ ст. Саме тоді відбувся перехід від «системно орієнтованого» до «особистісно орієнтованого» підходу при аналізі інформаційної поведінки. У першому випадку дослідження були здебільшого зосереджені на системах, у яких вивчалися джерела інформації та способи їхнього використання, а не окремі користувачі та їхні потреби, у другому акцент робився на людині

як шукачі, творці та користувачі інформації [4]. Яскравим представником особистісно орієнтованого підходу, прибічниками якого є і автори статті, є Томас Вілсон (Т. Wilson). Він запропонував модель інформаційної поведінки з урахуванням контексту, у якому здійснюється пошук інформації, цілей, на досягнення яких спрямовано поведінку з пошуку інформації, типу інформаційної системи, за допомогою якої проводиться пошук інформації та інших важливих змінних, що характеризують інформаційно-пошукову поведінку особистості (див.: [20–23]).

Інформаційну поведінку Вілсон характеризує як дії, до яких людина може вдаватися під час визначення власних потреб в інформації, пошуку такої інформації будь-яким способом та її використання або передачі [21, с. 1]. Така поведінка може набувати різних форм: користувач обирає звернення до різноманітних *інформаційних сервісів* (бібліотек, онлайн-сервісів тощо) або пошук за допомогою *обміну інформацією* з іншими людьми. Таким чином, всередині інформаційної системи є два системотворчі складники: «*технологія*», яка в загальному сенсі розуміється як будь-яка комбінація технік, інструментів та машин, що складають підсистему пошуку інформації, та «*посередник*», тобто людина [23].

Важливим структурним елементом моделі інформаційно-пошукової поведінки Вілсона є усвідомлення певної (а саме – інформаційної) потреби, яку відчуває користувач. Потреба в інформації – це усвідомлення того, що своїх знань недостатньо для досягнення поставленої мети [22]. Щоб задовольнити цю потребу, висувуються запити до формальних або неформальних джерел інформації чи послуг, що призводить до успіху або невдачі в пошуку відповідної інформації. У разі успіху людина використовує знайдену інформацію та може повністю або частково задовольнити усвідомлену потребу або ж, навпаки, не задовольнити її та бути змушеною повторити процес пошуку [21, с. 4]. Крім існування потреби, важливу роль у процесі пошуку інформації відіграють багато інших факторів, пов'язаних із нею: ступінь задоволення потреби, наслідки дій без наявності повного обсягу інформації, доступність інформаційних джерел та витрати на їхнє використання тощо. При цьому досить впливовими є також чинники, пов'язані з особливостями джерел інформації, сферою застосування останньої, а також базовими знаннями, натхненням та особистісними характеристиками користувачів [22].

Вілсон зазначає, що *контекстом* будь-якої потреби може виступати сама людина, або роль, якої вимагає робота чи соціальне життя людини, або робоче, соціокультурне, політико-економічне та фізичне середовище, у якому відбувається це життя чи робота [21, с. 5]. Ці ж контексти можуть створювати певні бар'єри, що перешкоджають пошуку інформації. Саме останні тези

з теорії інформаційної поведінки Вілсона є особливо значущими для нашого дослідження.

Вимушене онлайн-навчання в Україні, яке спочатку було введено у зв'язку з пандемією COVID, а потім закріпилося через повномасштабне вторгнення РФ, значно змінило підходи до освітнього процесу. За цих обставин самостійна робота студентів стала важливим складником навчання, випередивши за обсягом аудиторні заняття в синхронній формі разом із викладачем. Це призвело до змін у відносинах «студент – викладач» – замість менторства викладача і постійного контролю за тим, яку інформацію отримують студенти, на які знання перетворюється ця інформація, студенти лівову частину часу приділяють самостійній роботі. Отже, саме від якості самостійної підготовки студентів залежить ефективність навчання [24, с. 270].

У процесі підготовки до занять з певного навчального предмета важливою передумовою пошуку інформації виступає інформаційна потреба, тобто усвідомлення браку даних із певної проблеми і бажання такі дані отримати. Відтак студент починає шукати відповіді на свої запитання у різних джерелах інформації.

Зазвичай заклади вищої освіти роблять усе, щоб «технологічний» складник інформаційної системи був доступним для студентів та наповненим необхідною і якісною інформацією. Університети інтегрують у навчальний процес різні інтерактивні платформи, які створюють ефективне освітнє середовище, покликане забезпечити взаємодію між викладачами і студентами в умовах онлайн-навчання [25].

Як зазначає американський дослідник у галузі інформатики Гаррі Марчіоніні (G. Marchionini), пошук інформації, з емпіричної точки зору, не є прямолінійним актом, оскільки цей процес включає визначення проблеми, вибір джерела, формулювання запиту, виконання пошуку, перевірку результатів, здобуття необхідної інформації та її осмислення [26]. Але, на думку індійського дослідника Падмаваті Тубачі (P. Tubachi), принцип найменших зусиль передбачає, що той, хто шукає інформацію, обирає найбільш зручний спосіб для пошуку, тобто користувач буде застосовувати інструменти пошуку, які є найбільш знайомими і простими у використанні [27]. До того ж і соціологічне опитування, проведене вітчизняними дослідниками Надією Стучинською та Галиною Храпійчук щодо освітнього потенціалу соціальних мереж у підготовці певних категорій студентів, свідчить про те, що останні, готуючись до навчальних занять частіше надають перевагу інтернет-джерелам інформації [28]. Однак легка практична доступність інформаційних інтернет-ресурсів ще не означає безумовної високої продуктивності їхнього використання. Для отримання необхідного результату потрібно у великому потоці

інформації знайти потрібні канали, на яких зберігається саме потрібна, відібрати та переробити необхідний матеріал для використання його в подальшій діяльності. Тому вважаємо дуже слушною думку американської фахівчині в галузі інформаційної грамотності та інформаційно-пошукової поведінки Керол Кухлхау (С. Kuhlthau) зі співавторами: легкодоступна інформація в інтернеті змінила уявлення студентів про процес дослідження, оскільки вони очікують швидкого та легкого пошуку інформації; студенти часто зосереджені на кінцевому продукті, не виділяючи собі часу на збір та синтез інформації як частину процесу; вони рідко збирають ідеї з кількох прочитаних матеріалів, щоб сформулювати власні висновки [29].

Останнім часом серед студентів при підготовці до навчальних занять популярним стало використовувати програми із застосуванням ШІ. Сприйняття певних програм вже стає звичним з огляду на їхню зручність і простоту в застосуванні. Однак уже зараз вчені констатують велику потенційну можливість розвитку надмірної залежності студентів від програм ШІ, формування звички та захоплення цими програмами [30].

Незважаючи на переваги та прогресивність цифрових технологій, слід з великою обережністю та контролювано підходити до їхнього використання в навчальному процесі, оскільки легка доступність інтернету та широке його застосування можуть призвести до зниження в студентів мотивації до активної інформаційно-пошукової діяльності та позбавлення необхідності аналітичної розумової роботи [31, с. 85]. І це дійсно так, особливо в умовах онлайн-навчання. Наші спостереження останніх чотирьох років такого формату освітньої діяльності свідчать, що студенти досить часто в процесі пошуку інформації при підготовці до занять, *по-перше*, демонструють штучно обмежений діапазон вибору «пошукачів інформації», обираючи зазвичай єдиний, найбільш зручний або «звичний» ресурс; *по-друге*, використовують у своїй інформаційній поведінці моделі, пов'язані з відмовою від творчості й креативності на користь механіцизму та автоматизму, бо їм значно легше просто «вирізати», «копіювати» та «вставляти», аніж аналітично опрацьовувати значну кількість інформаційного матеріалу; *по-третє*, надають перевагу використанню методу «спроб та помилок» під час здійснення навігації в інтернеті, часто нехтуючи фаховими рекомендаціями та настановами, хоча при відповідній зовнішній мотивації, яка номінально збігається з внутрішніми потребами студента, ефект від пошуку інформації може бути значно вищим.

Пошуково-інформаційна поведінка студентів в українському освітньому середовищі має особливий контекст – відомі політичні, соціоекономічні, психологічні (ментальні) чинники, які у вже згадуваній теорії Вілсона називаються бар'єрами, суттєво можуть ускладнювати формування ефективних

її моделей. Активні бойові дії, які тривають в Україні з лютого 2022 р., звісно, самі по собі є значним бар'єром, оскільки продукують нестабільність усіх сфер суспільства, у тому числі освітньої [32]. А перебої з енергопостачанням, збої в роботі інтернету, ускладнення з підтримкою інформаційних технологій створюють технічний бар'єр на шляху формування в студентів максимально продуктивної інформаційно-пошукової моделі поведінки. Особливого значення в сучасних умовах набувають психологічні бар'єри – постійна загроза життю та здоров'ю студентів, підвищений стрес, на жаль, створюють суттєвий негативний вплив на мотивацію та здатність студентів зосереджуватися на навчанні [33].

Слід наголосити також на особистих характеристиках студентів, які можуть виступати контекстом і формувати бар'єри або створювати додаткові можливості в їхній інформаційно-пошуковій поведінці. Соціальний та освітній досвід, когнітивні здібності, відповідні навички – усі ці та багато інших індивідуальних факторів визначають успіх чи невдачу в процесі пошуку інформації [34].

Ураховуючи головні елементи моделі інформаційної поведінки Вілсона, який, нагадаємо, розглядав основні етапи її формування та реалізації в контексті інформаційної потреби, що виникає внаслідок певної ситуації, можемо запропонувати наступну технологію процесу пошуку інформації студентами для підготовки до навчальних занять в умовах вимушеної онлайн-освіти. Український студент, перебуваючи в зазначених обставинах і при цьому не маючи великого досвіду організації власної самостійної роботи, стикається зі складнощами в пошуку адекватної для себе моделі інформаційної поведінки для задоволення потреби в підготовці до занять, заповнення прогалин у знаннях з того чи іншого предмета. З одного боку, роль студента вимагає від нього старанного навчання, прояву креативності в пошуку інформації, її аналізу, відбору необхідного контенту. З іншого боку, процес пошуку може гальмувати несприятливе середовище діяльності – політична ситуація в країні, вимушена міграція, проблеми з технічним забезпеченням (відсутність або нестійкість інтернету в місці перебування, відсутність джерел інформації або технічних приладів для її пошуку тощо). При цьому додатковими дезактивувальними механізмами виступають стреси, пов'язані з військовою агресією РФ, як-то перебування поза межами рідної домівки, невизначеність майбутнього та вітальні ризики. Такий негативний контекст провокує «скорочення ланцюгу» пошуку інформації, гальмує її пошук або навіть взагалі спонукає знехтувати ним, залишаючи певні інформаційні потреби не задоволеними та змушуючи студента відмовитися від поставленої мети, тобто формує деструктивну модель інформаційно-пошукової поведінки студентів. Поширен-

ня такої моделі створює суттєві соціальні загрози для формування професійного потенціалу післявоєнної України. Отже, виявлена проблема потребує негайного фахового аналізу з боку наукової спільноти та відповідних інституцій Міністерства освіти і науки України задля розроблення та впровадження в життя дієвої системи інформаційно-пошукової освіти.

Висновки. Дослідження інформаційно-пошукової поведінки є надзвичайно важливим напрямком у вивченні проблем сучасної вищої школи. Спираючися на модель інформаційної поведінки Т. Вілсона, можна зазначити, що для студентів така поведінка – доволі складний процес, який включає в себе пошук інформації з різних каналів та джерел з подальшим її використанням задля досягнення поставлених цілей відповідно до їх рольових особливостей. Цей процес не є однолінійним. Варіанти інформаційно-пошукової поведінки можуть бути різними залежно від контексту – певної ситуації та інших чинників, які впливають на неї.

В умовах онлайн-навчання в Україні самостійна робота студентів, особливо в напрямку пошуку інформації, необхідної для підготовки до занять, має певні особливості. Вони, зокрема, пов'язані з політичною ситуацією в країні, технічними можливостями студентів в умовах, що склалися, і пов'язаними з ними механізмами, що активують та дезактивують діяльність. Усе це впливає на те, що студенти здебільшого обирають методи пошуку інформації за спрощеним або викривленим алгоритмом із використанням мінімальної кількості джерел, що в свою чергу може призвести до проблем з отриманням якісної та повної інформації. Така модель інформаційно-пошукової поведінки є за суттю деструктивною і такою, що за умов поширення може призвести до значних соціально негативних наслідків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Pidkurkova I. The problem of social selection in the system of higher education in the conditions of distance learning (through the prism of Pitrim Sorokin's theory of social mobility). *Youth in Central and Eastern Europe*. 2021. 7(11). P. 22–29. doi: 10.24917/ycee.2020.11.22-29.
2. Kundu D. K. Models of information seeking behaviour: A comparative study. *Methodology*. 2017. 7 (4). P. 393–405.
3. Savolainen R. Levels of critique in models and concepts of human information behaviour research. *Aslib Journal of Information Management*. 2021. 73. P. 772–791. doi: 10.1108/AJIM-01-2021-0028.
4. Agarwal N. K. Integrating models and integrated models: towards a unified model of information seeking behaviour. *Information Research*. 2022. 27 (1).
5. Parveaz S., Khan A. Understanding information seeking behaviour of users in academic context (A critical review of literature). *ECS Transactions*. 2022. 107. 9673.

6. Oza N. D., Patel P. Y. An Analytical study of information seeking behaviour models. *Library Philosophy and Practice* : e-journal. 2021. 6246. P. 1–11.
7. Oladunjoye M. T., Omiunu O. G., Yomi-Owojori T. O. Information behavior of students towards the use of library information resources in Universities in Oyo State, Nigeria. *Library Philosophy and Practice* : e-journal. 2018. 1834. P. 1–14.
8. Kwanya T., Nyariki P. Information seeking behaviour of private school student in Kenya. *EduLib*. 2019. 9 (1). P. 40–53. doi: 10.17509/edulib.v9i1.16575.
9. Howlader A. I., Islam M. A. Information-seeking behaviour of undergraduate students: A developing country perspective. *IFLA Journal*. 2019. 45. P. 140–156. doi: 10.1177/0340035219842312.
10. Ali A., Jan S. Information seeking behaviour in digital environment: A study of post graduate students at University of Kashmir. *Library Philosophy and Practice* : e-journal. 2020. 4537. P. 1–17.
11. Okocha F., Owolabi S. Web Information Seeking Behavior of Undergraduate Students in Kwara State Nigeria. *International Information and Library Review*. 2020. 52. P. 263–271. doi: 10.1080/10572317.2020.1729298.
12. Gyesei K. Information Seeking Behaviour of Graduate Students of the University of Professional Studies, Accra (UPSA). *Library Philosophy and Practice* (e-journal). 2020. 4155. P. 1–24.
13. Ilhaq H., Tousif K. Information seeking behavior of undergraduate students of the University of Karachi, Pakistan. *Library Philosophy and Practice* (e-journal). 2021. 5621. P. 1–17.
14. Khan A., Khan A. Information Seeking Behavior of postgraduate students in the University of Peshawar, Pakistan. *Library Philosophy and Practice* (e-journal). 2020. 4380. P. 1–17.
15. Nelson K. S., Tugwell Y. V. Information-seeking behaviour of students at a Caribbean University during the COVID-19 pandemic. *Library Management*. 2022. 43. P. 257–279. doi: 10.1108/LM-10-2021-0089.
16. Yusuf D., & Ani N. Information Needs and Seeking Behaviour of Indigent Students of Federal University Otuoke, Bayelsa State, Nigeria. *Niger Delta Journal of Library and Information Science*. 2022. 3 (1).
17. Шехавцов М. Інформаційна культура студентської молоді в нових освітніх умовах. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2018. Т. 2, вип 21. С. 195–198.
18. Ковальчук Л. В., Міхайліна Т. В. Інформаційна культура як феномен інформаційного суспільства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 38–41.
19. Прудникова О. Інформаційна культура сучасної молоді: філософська рефлексія проблемного поля. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2024. 2 (61). С. 67–77. doi: 10.21564/2663-5704.61.304628.
20. Wilson T. D. On user studies and information needs. *Journal of Documentation*. 1981. 37(1). P. 3–15. URL: <http://informationr.net/tdw/publ/papers/1981infneeds.html>.
21. Wilson T. D. Models in Information Behaviour Research. *Journal of Documentation*. 1999. 55 (3). P. 249–270.

22. Wilson T. D. Human information behavior. *Special Issue on Information Science Research*. 2000. 3 (2). P. 49–55.
23. Wilson T. D. Evolution in information behavior modeling: Wilson's model. *Information Research*. 2005. 10 (3). Paper 226.
24. Брюханова Н. О., Божко Н. В., Замчій С. В. Роль самостійної навчальної діяльності у формуванні компетентностей майбутніх інженерів-педагогів. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*. 2024. Вип. 83. С. 268–283. doi: 10.26565/2074-8922-2024-83-23.
25. Особливості використання інформаційних технологій в освіті / Сіняєва О., Кречот М., Завгородній О., Сичова Т., Сичов А., Сіняєва О. *Освіта. Інноватика. Практика*. 2023. Т. 11, № 7. С. 98–104. doi: 10.31110/2616-650X-vol11i7-013.
26. Marchionini G. Interfaces for end-user information seeking. *Journal of American Society of Information Science*. 1992. 43 (2). P. 156–163.
27. Tubachi P. Information seeking behavior: An overview. *Retrieved*. 2018. 2020.
28. Стучинська Н. В., Храпійчук Г. В. Освітній потенціал соціальних мереж при вивченні природничих дисциплін майбутніми фахівцями галузі охорони здоров'я. *Медицина та фармація: освітні дискурси*. 2024. Вип. 4. С. 143–149.
29. Kuhlthau C., Heinström J., & Todd R. The 'information search process' revisited: Is the model still useful? *Information Research*. 2008. 13.
30. Lavidas K., Voulgari I., Papadakis S., Athanassopoulos S., Anastasiou A., Filippidi A., Komis V., Karacapilidis N. Determinants of Humanities and Social Sciences Students' Intentions to Use Artificial Intelligence Applications for Academic Purposes. *Information*. 2024. 15. P. 314. doi.org/10.3390/info15060314.
31. Марчук А. Якість вищої освіти в надзвичайних умовах: освітні втрати й дисфункції цифровізації вищої освіти та дистанційного навчання. *Соціально-економічні відносини в цифровому суспільстві*. 2023. Т. 1 (47). С. 80–89.
32. Погрібна В., Підкуркова І. Дистанційна освіта в умовах системної кризи: нові виклики та нові можливості. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2023. № 3 (58). С. 171–187. doi: 10.21564/2663-5704.58.285715.
33. Левчук О. В., Левчук К. І. Цифрова стійкість: оцінка ролі інформаційних технологій у забезпеченні безперервності підготовки фахівців в кризових умовах. *Комп'ютерно-інтегровані технології: освіта, наука, виробництво* : наук. журн. 2024. Вип. 54. С. 137–145.
34. Ikoja-Odongo R., Mostert J. Information seeking behaviour: a conceptual framework. *South African Journal of Libraries and Information Science*. 2006. Vol. 72 (3). P. 145–158.

REFERENCES

1. Pidkurkova, I. (2021). The problem of social selection in the system of higher education in the conditions of distance learning (through the prism of Pitrim Sorokin's theory of social mobility). *Youth in Central and Eastern Europe*, 7(11), 22–29.

2. Kundu, D. K. (2017). Models of information seeking behaviour: A comparative study. *Methodology*, 7(4), 393–405.
3. Savolainen, R. (2021). Levels of critique in models and concepts of human information behaviour research. *Aslib Journal of Information Management*, 73, 772–791.
4. Agarwal, N. K. (2022). Integrating models and integrated models: towards a unified model of information seeking behaviour. *Information Research*, 27(1).
5. Parveaz, S., Khan, A. (2022). Understanding information seeking behaviour of users in academic context (A critical review of literature). *ECS Transactions*, 107, 9673.
6. Oza, N. D., Patel, P. Y. (2021). An Analytical study of information seeking behaviour models. *Library Philosophy and Practice (e-journal)*, 6246, 1–11.
7. Oladunjoye, M. T., Omiunu, O. G., Yomi-Owojori, T. O. (2018). Information behavior of students towards the use of library information resources in Universities in Oyo State, Nigeria. *Library Philosophy and Practice (e-journal)*, 1834, 1–14.
8. Kwanya, T., Nyariki, P. (2019). Information seeking behaviour of private school student in Kenya. *EduLib*, 9(1), 40–53.
9. Howlader, A. I., Islam, M. A. (2019). Information-seeking behaviour of undergraduate students: A developing country perspective. *IFLA Journal*, 45, 140–156.
10. Ali, A., Jan, S. (2020). Information seeking behaviour in digital environment: A study of post graduate students at University of Kashmir. *Library Philosophy and Practice (e-journal)*, 4537, 1–17.
11. Okocha, F., Owolabi, S. (2020). Web Information Seeking Behavior of Undergraduate Students in Kwara State Nigeria. *International Information and Library Review*, 52, 263–271.
12. Gyesei, K. (2020). Information Seeking Behaviour of Graduate Students of the University of Professional Studies, Accra (UPSA). *Library Philosophy and Practice (e-journal)*, 4155, 1–24.
13. Ilhaq, H., Tousif, K. (2021). Information seeking behavior of undergraduate students of the University of Karachi, Pakistan. *Library Philosophy and Practice (e-journal)*, 5621, 1–17.
14. Khan, A., Khan, A. (2020). Information Seeking Behavior of postgraduate students in the University of Peshawar, Pakistan. *Library Philosophy and Practice (e-journal)*, 4380, 1–17.
15. Nelson, K. S., Tugwell, Y. V. (2022). Information-seeking behaviour of students at a Caribbean University during the COVID-19 pandemic. *Library Management*, 43, 257–279.
16. Yusuf, D., Ani, N. (2022). Information Needs and Seeking Behaviour of Indigent Students of Federal University Otuoke, Bayelsa State, Nigeria. *Niger Delta Journal of Library and Information Science*, 3(1).
17. Shekhavtsov, M. (2018). Informatsiina kultura studentskoi molodi v novykh osvitynykh umovakh. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk – Current issues of humanitarian sciences*, Vol. 2, issue 21, 195–198 [in Ukrainian].
18. Kovalchuk, L. V., Mikhailina, T. V. (2023). Informatsiina kultura yak fenomen informatsiinoho suspilstva. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal – Legal Scientific Electronic Journal*, 3, 38–41 [in Ukrainian].

19. Prudnykova, O. (2024). Informatsiina kultura suchasnoi molodi: filosofska refleksii problemnoho polia. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: filofosfia, filofosfia prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology*, 2(61), 67–77.
20. Wilson, T. D. (1981). On user studies and information needs. *Journal of Documentation*, 37(1), 3–15.
21. Wilson, T. D. (1999). Models in Information Behaviour Research. *Journal of Documentation*, 55(3), 249–270.
22. Wilson, T. D. (2000). Human information behavior. *Special Issue on Information Science Research*, 3(2), 49–55.
23. Wilson, T. D. (2005). Evolution in information behavior modeling: Wilson's model. *Information Research*, 10(3), 226.
24. Briukhanova, N. O., Bozhko, N. V., Zamchii, S. V. (2024). Rol samostiinoi navchalnoi diialnosti u formuvanni kompetentnosti maibutnykh inzheneriv-pedahohiv. *Problemy inzhenerno-pedahohichnoi osvity – Problems of engineering pedagogic education*, 83, 268–283.
25. Siniaieva, O., Krekot, M., Zavorodnii, O., Sychova, T., Sychov, A., Syniaieva, O. (2023). Osoblyvosti vykorystannia informatsiinykh tekhnolohii v osviti. *Osvita. Innovatyka. Praktyka – Education. Innovation. Practice*, 11(7), 98–104.
26. Marchionini, G. (1992). Interfaces for end-user information seeking. *Journal of American Society of Information Science*, 43(2), 156–163.
27. Tubachi, P. (2018). Information seeking behavior: An overview. *Retrieved*, 2020.
28. Stuchynska, N. V., Khrapiichuk, H. V. (2024). Osvitnii potentsial sotsialnykh merezh pry vyvchenni pryrodnychykh dystsyplin maibutnimy fakhivtsiamy haluzi okhorony zdorovia. *Medytsyna ta farmatsiia: osviti diskursy – Medicine and pharmacy: educational discourses*, 4, 143–149.
29. Kuhlthau, C., Heinström, J., Todd, R. (2008). The 'information search process' revisited: Is the model still useful? *Information Research*, 13.
30. Lavidas, K., Voulgari, I., Papadakis, S., Athanassopoulos, S., Anastasiou, A., Filippidi, A., Komis, V., Karacapilidis, N. (2024). Determinants of Humanities and Social Sciences Students' Intentions to Use Artificial Intelligence Applications for Academic Purposes. *Information*, 15, 314.
31. Marchuk, A. (2023). Yakist vyshchoi osvity v nadzvychainykh umovakh: osviti vtraty y dysfunktsii tsyfrovizatsii vyshchoi osvity ta dystantsiinoho navchannia. *Sotsialno-ekonomichni vidnosyny v tsyfrovomu suspilstvi – Socio-economic relations in the digital society*, 1(47), 80–89.
32. Pohribna, V., Pidkurkova, I. (2023). Dystantsiina osvita v umovakh systemnoi kryzy: novi vyklyky ta novi mozhlyvosti. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: filofosfia, filofosfia prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology*, 3(58), 171–187.
33. Levchuk, O. V., Levchuk, K. I. (2024). Tsyfrova stikist: otsinka roli informatsiinykh tekhnolohii u zabezpechenni bezperernosti pidhotovky fakhivtsiv v kryzovykh

umovakh. *Naukovyi zhurnal «Kompiuterno-intehrovani tekhnologii: osvita, nauka, vyrobnytstvo»* – Scientific journal «Computer-Integrated Technologies: Education, Science, Production», 54, 137–145.

34. Ikoja-Odongo, R., Mostert, J. (2006). Information seeking behaviour: a conceptual framework. *South African Journal of Libraries and Information Science*, 72(3), 145–158. doi: 10.7553/72-3-1112

Pohribna Viktoriia Leonidivna, Doctor of Sociology Sciences, Professor, Professor of the Department of International Law, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Pidkurkova Iryna Valeriivna, PhD in Sociology, Associate Professor of the Department of International Law, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

INFORMATION AND INFORMATION SEEKING BEHAVIOR OF STUDENTS IN ONLINE LEARNING THROUGH THE PRISM OF THOMAS WILSON'S THEORY

The article outlined the main provisions of Thomas D. Wilson's theory of information behavior and information seeking, through which it is proven that in the context of online learning, the importance of information seeking as a way of organizing students' independent work becomes relevant. The influence of situational factors (environment, social roles, individual characteristics) on information search methods and information behavior is investigated. It is emphasized that in the process of preparing for classes, students usually choose the most convenient sources of information related to the latest information technologies (in particular, AI), but the lack of skills in their correct use significantly reduces the effectiveness of preparation.

Keywords: *information behavior; models of information behavior; information-seeking behavior; students' information needs, online learning.*

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

ВИСОЦЬКА <i>Ольга Євгенівна</i>	26
ГРИНЕНКО <i>Дмитро Григорович</i>	137
ГРИЦАЄНКО <i>Юрій Володимирович</i>	75
ДАНИЛЬЯН <i>Олег Геннадійович</i>	8
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	8
ЗУБРИЦЬКИЙ <i>Володимир Володимирович</i>	174
КАЛАШЛІНСЬКА <i>Марина Вікторівна</i>	109
ЛИХАЦЬКИЙ <i>Андрій Васильович</i>	148
ЛЯШКО <i>Сергій Валерійович</i>	159
ПАВЛОВ <i>Роман Анатолійович</i>	54

ПАВЛОВА <i>Тетяна Сергіївна</i>	54
ПІДКУРКОВА <i>Ірина Валеріївна</i>	208
ПОГРІБНА <i>Вікторія Леонідівна</i>	208
ПОПАДИК <i>Олег Євгенійович</i>	186
ПРУДНИКОВА <i>Олена Вікторівна</i>	42
РОЗОВА <i>Тамара Вікторівна</i>	75
ТАНАСІЙЧУК <i>Іван Михайлович</i>	87
ТИТАРЧУК <i>Руслан Васильович</i>	197
ТРОФИМЕНКО <i>Володимир Анатолійович</i>	120
ЧОРНА <i>Лідія Валеріївна</i>	87

НАШІ АВТОРИ

- ВИСОЦЬКА** *Ольга Євгенівна* Комунальний заклад вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії
- ГРИНЕНКО** *Дмитро Григорович* Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, аспірант кафедри філософії
- ГРИЦАЄНКО** *Юрій Володимирович* Національний університет «Одеська політехніка», аспірант кафедри культурології та філософії культури
- ДАНИЛЬЯН** *Олег Геннадійович* Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії
- ДЗЬОБАНЬ** *Олександр Петрович* Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії
- ЗУБРИЦЬКИЙ** *Володимир Володимирович* Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, аспірант кафедри психологічної і педагогічної антропології
- КАЛАШЛІНСЬКА** *Марина Вікторівна* Донецький національний університет імені Василя Стуса, кандидат політичних наук, докторант кафедри політології та державного управління
- ЛИХАЦЬКИЙ** *Андрій Васильович* Національний університет «Одеська політехніка», аспірант кафедри культурології та філософії культури
- ЛЯШКО** *Сергій Валерійович* Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», аспірант
- ПАВЛОВ** *Роман Анатолійович* Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки, підприємництва та управління підприємствами
- ПАВЛОВА** *Тетяна Сергіївна* Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії
- ПІДКУРКОВА** *Ірина Валеріївна* Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидатка соціологічних наук, доцентка, доцентка кафедри міжнародного права
- ПОГРІБНА** *Вікторія Леонідівна* Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, докторка соціологічних наук, професорка, професорка кафедри міжнародного права
- ПОПАДИК** *Олег Євгенійович* Донецький національний університет імені Василя Стуса, здобувач СО «Доктор філософії»

- ПРУДНИКОВА** *Олена Вікторівна* Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор, професор кафедри культурології
- РОЗОВА** *Тамара Вікторівна* Національний університет «Одеська політехніка», доктор філософських наук, професор, завідувачка кафедри культурології та філософії культури
- ТАНАСІЙЧУК** *Іван Михайлович* Національний університет «Одеська політехніка», аспірант кафедри культурології та філософії культури
- ТИТАРЧУК** *Руслан Васильович* Донецький національний університет імені Василя Стуса, здобувач СО «Доктор філософії»
- ТРОФИМЕНКО** *Володимир Анатолійович* Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри філософії
- ЧОРНА** *Лідія Валеріївна* Національний університет «Одеська політехніка», доктор філософських наук, доцент, професор кафедри інформаційної діяльності та медіа-комунікацій

ВИМОГИ
ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
«ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО». СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ,
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ»

ПОДАННЯ РУКОПISУ СТАТТІ ДО РЕДКОЛЕГІЇ

Для публікації статті необхідно подати до редакції:

– *електронний варіант статті*, надісланий на електронну адресу редколегії (e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net);

– *довідку про автора (-ів)* (українською, англійською): прізвище, ім'я, по батькові повністю, посада та місце роботи, науковий ступінь, учене звання, контактна інформація (телефон, особистий e-mail автора, поштова адреса (з індексом) організації, де працює автор), ідентифікатор ORCID ID, розділ збірника, у якому доцільніше розмістити статтю;

– *рецензію* кандидата чи доктора наук відповідної спеціальності або *витяг із протоколу* засідання відповідної кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку, якщо автори не мають наукового ступеня;

ліцензійну згоду автора (або співавторів) на розміщення статті в мережі Інтернет на сайті Наукової бібліотеки Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (<http://library.nlu.edu.ua/>), сайтах збірника «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія» (<http://fil.nlu.edu.ua>) та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (<http://nbuv.gov.ua>) (див. *додаток 2*);

– *квитанцію* (оригінал або електронну копію) про оплату публікації статті (після розгляду рукопису).

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

Загальні правила подання статей

1. Мови статті – *українська, англійська*; обсяг – від 12 до 24 сторінок, включаючи анотації, рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

У виняткових випадках за окремим узгодженням з редакційною колегією обсяг статті може бути збільшено.

2. Рукописи статей проходять обов'язкову процедуру подвійного «сліпого» рецензування. Редколегія залишає за собою право відхиляти матеріали, повертати їх на доопрацювання, за погодженням з автором скорочувати й редагувати.

Технічні вимоги

Текст статті має бути набраним у текстовому редакторі Word шрифтом Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,5, з абзацним відступом 1,25 см, з берегами: ліворуч – 2,5 см, праворуч – 1,5 см, угорі та внизу – 2 см.

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати в тексті колонтитули, користуватися автоматичними та ручними переносами.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Використання в тексті статті сканованих або сфотографованих фрагментів (схем, рисунків, таблиць тощо) не допускається.

Якщо в тексті є необхідність виділити змістові блоки, то їх назви слід виділяти жирним шрифтом.

Вимоги до оформлення статті (зразок оформлення – див. *додаток 1*):

– у лівому верхньому куті першої сторінки зазначається шифр УДК;
– наступний рядок (шрифт Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,0; вирівнювання по центру) – *відомості про автора (співавторів) мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт – жирний курсив), науковий ступінь, учене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна; e-mail автора, ORCID ID (шрифт – курсив);

– нижче по центру наводиться *назва статті мовою статті* (шрифт Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,0, жирний, великими літерами). Якщо стаття містить матеріали досліджень, отримані в межах грантів, цільових програм, фундаментальних або прикладних досліджень за рахунок видатків державного бюджету або при фінансовій підтримці інших установ, рекомендуємо вказувати цей факт у виносці до заголовка статті. Наприклад:

* Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968).

– далі – *анотація* обсягом до 50 слів і *ключові слова* (5–7 слів) мовою статті (шрифт Times New Roman, кегль 12, курсив, міжрядковий інтервал 1,0);

– далі – текст статті, шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал 1,5 (див. вимоги щодо структури тексту статті);

– далі – список використаної літератури мовою оригіналу (див. вимоги до списку використаної літератури);

– далі – під заголовком **REFERENCES** транслітерація бібліографічного опису джерел;

– далі – відомості про автора (співавторів) *англійською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо англійська є мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт Times New Roman, кегль 12, жирний курсив, міжрядковий інтервал 1,0), науковий ступінь, учене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна (шрифт Times New Roman, кегль 12, прямий, міжрядковий інтервал 1,0) і *анотація* обсягом до 50 слів з *ключовими словами (5–7) англійською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо англійська є мовою статті* (шрифт Times New Roman, кегль 12, міжрядковий інтервал 1,0).

Анотації входять до загального обсягу статті.

Вимоги щодо змісту статті

Стаття повинна мати належний теоретичний і науково-прикладний рівень, відповідати вимогам постанови Президії Вищої атестаційної комісії України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 № 7-05/1.

Структура тексту наукової статті:

- **постановка проблеми** в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячено статтю;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з цього дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямі.

Вимоги до списку використаної літератури

Заголовок «ЛІТЕРАТУРА» (шрифт Time New Roman, кегль 14, вирівнювання по центру).

Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування в тексті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині, міжрядковий інтервал 1,0).

Література оформлюється згідно з українським стандартом бібліографічного опису (ДСТУ 8302:2015 «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». Київ, 2016) (див. Зразок).

Відповідно до сучасних вимог для статей із списку літератури за наявності необхідно вказувати DOI (цифровий ідентифікатор об'єкта) або URL (універсальний покажчик місця розташування документа в мережі «Інтернет»).

Вимоги до транслітерації бібліографічного опису джерел (REFERENCES)

а) транслітерувати бібліографічний опис джерел, написаних українською мовою, необхідно з урахуванням ДСТУ 8302:2015 та наказу МОН від 12.01.2017 №40 (див. Зразок);

б) бібліографічний опис джерел, написаних іншими мовами, що використовують кириличний алфавіт, необхідно транслітерувати латинськими літерами (сайти <https://translit.ru> та <https://slovnuk.ua/services/translit.php>).

Слід уникати посилань на навчальну літературу.

При транслітерованому посиланні на «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія» слід використовувати транслітеровану назву «Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: filosofiya, filosofiya prava, politolohiya, sotsiolohiya» або англійську «The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology».

РОБОТА РЕДАКЦІЇ З АВТОРАМИ

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора (авторів).

2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.

3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.

4. Матеріали, які надійшли до редакції з порушенням зазначених вимог, не реєструються і не розглядаються, а повертаються авторам для доопрацювання.

Автор (співавтор) статті несе (несуть) відповідальність за правильність і достовірність викладеного матеріалу, належність останнього йому (їм) особисто, за точність викладених у роботі фактів (даних) і якість перекладу цитат з іноземних джерел (за наявності).

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

УДК 141.316.3

Герасименко Олександр Юрійович, доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: abcdef1234@ukr.net
ORCID ID: 0000-0000-0000-0000

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ І КІБЕРПРОСТІР ЯК АТРИБУТИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА¹

Анотація українською мовою

У статті зроблено спробу осмислення кіберпростору в його діалектичному взаємозв'язку з віртуальною реальністю...

Ключові слова: віртуальна реальність, кіберпростір, інформаційні процеси, інтернет-простір, комп'ютерні технології.

Постановка проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Формулювання цілей.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bytiak Y., Danilyan O., Dzoban O., Kalinovsky Y., Chalapko V. Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, Issue 27. P. 217–226. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.23>.

¹ Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968).

2. Дзьобань О. П. Темпоральна складова у просторово-часовому континуумі віртуальної реальності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2018. №2. С. 118–126. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/> (дата звернення: 10.12.2020).

REFERENCES

1. Bytiak, Y., Danilyan, O., Dzoban O., Kalinovsky, Y., Chalapko, V. (2020). Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga. Vol. 9, issue 27, 217–226*. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.23>
2. Dzoban, O.P. (2018). Temporalna skladova u prostоровo-chasovomu kontynuumi virtualnoi realnosti. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriiia: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophies of law, political science, sociology, 2(47), 118–126*. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/> [in Ukrainian].

Gerasimenko Olexander Yuriiovich, Doctor of Philosophical Sciences,
Assistant Professor, Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi
National Law University, Kharkiv, Ukraine

VIRTUAL REALITY AND CYBERSPACE AS ATTRIBUTE OF MODERN SOCIETY

Анотація англійською мовою

The article attempts to comprehend cyberspace in its dialectical relationship with virtual reality. It is shown that ever-changing cyberspace is the result of the virtualization process.

Keywords: *virtual reality, cyberspace, information processes, Internet space, computer technologies.*

Редакційній колегії збірника наукових праць
«Вісник Національного юридичного універси-
тету імені Ярослава Мудрого». Серія: Філосо-
фія, філософія права, політологія, соціологія»
від _____

П. І. Б.

_____ *місце роботи, посада, науковий ступінь, учене звання*

Телефон _____

e-mail _____

ЛІЦЕНЗІЙНА ЗГОДА НА ПУБЛІКАЦІЮ

№ _____ від _____

Прошу розглянути питання про можливість публікації моєї статті
«_____ (назва) _____» у фахо-
вому наукометричному збірнику наукових праць «Вісник Національного юридич-
ного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія».

З порядком розгляду та умовами опублікування статей ознайомлений, погоджу-
юсь.

Гарантую, що матеріали, запропоновані для публікації:

- створені мною особисто;
- є оригінальними і раніше не публікувалися в інших друкованих виданнях;
- не знаходяться на розгляді для публікації в інших друкованих виданнях.

Даю згоду на видання статті в паперовій формі та розміщення повного тексту
статті в електронній формі в мережі інтернет на офіційних сайтах Національного
юридичного університету імені Ярослава Мудрого (nlu.edu.ua), збірника (fil.nlu.edu.ua)
та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (nbuv.gov.ua).

« » _____ 202__ р. _____ /підпис, прізвище, ініціали/

Відповідальна за випуск *І. І. Коваленко*

Ідентифікатор медіа в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-03771

Підписано до друку 10.09.2025. Формат 70×100/16.
Ум. друк. арк. 18,7. Обл.-вид. арк. 15. Тираж 100 пр.

Адреса редакції:

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
вул. Григорія Сковороди, 77, м. Харків, 61024, Україна
Тел.: (057) 757-72-84

E-mail: kafedra-filosofy@ukr.net

ТОВ «Видавничий дім «Право»,
вул. Харківських Дивізій, 11/2, м. Харків, Україна
Для кореспонденції: а/с 822, м. Харків, 61023, Україна
Тел.: (050) 409-08-69, (067) 574-81-20, (063) 254-50-84
Вебсайт: <https://pravo-izdat.com.ua>

E-mail для замовників послуг: verstka@pravo-izdat.com.ua

E-mail для покупців: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 8024 від 05.12.2023

Виготовлено ТОВ «Промарт»,
вул. Весніна, 12, Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5748 від 06.11.2017